

**ΑΙ ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ ΙΔΕΑΙ
ΤΟΥ Γ. ΠΛΗΘΩΝΟΣ ΓΕΜΙΣΤΟΥ**

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΟΡΓΑΝΟΝ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

BYZANTINA KEIMENA KAI MELETAI

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑ ΩΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΩΝ «ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ»

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΚΑΘ. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΗΤΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ: Μ. ΚΟΚΟΛΗ
Α. ΛΙΩΝΗΣ

BYZANTINA

ANNUAL REVIEW OF THE CENTER FOR BYZANTINE STUDIES
OF THE SCHOOL OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF THESSALONIKI

BYZANTINE TEXTS AND STUDIES

SUPPLEMENTARY PUBLICATIONS TO THE «BYZANTINA»
PUBLISHED BY THE CENTER FOR BYZANTINE STUDIES
OF THE SCHOOL OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF THESSALONIKI

EDITOR: PROF. I. E. KARAYANNOPULOS

EDITORIAL ASSISTANTS: Μ. ΚΟΚΟΛΗ
Α. ΛΙΩΝΗΣ

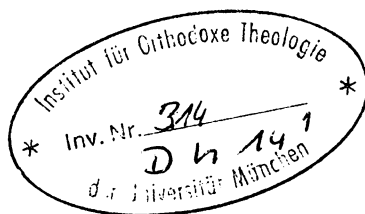
BYZANTINA KEIMENA KAI MELETAI

13

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΑΙ ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΥ ΙΔΕΑΙ
ΤΟΥ Γ. ΠΛΗΘΩΝΟΣ ΓΕΜΙΣΤΟΥ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1974

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ἀπόσπασμα

τῆς ἐκθέσεως τῆς συνταχθείσης ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως κ. Ἰωάννου Θεοδωρακοπούλου καὶ ἀναγνωσθείσης ὑπ' αὐτοῦ ἐν τῇ Πανηγυρικῇ Συνεδρίᾳ τῆς Ἀκαδημίας τῆς 28ης Δεκεμβρίου 1972 περὶ τῶν ἀπονεμομένων μεταλλίων, βραβείων καὶ ἐπαίνων.

Μετὰ πρότασιν τῆς Τάξεως τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν καὶ ἀπόφασιν τῆς Ὀλομελείας ἀπονέμεται:

3) Τὸ βραβεῖον Ἀναστασίου Τσούφλη ἐξ 70.000 δραχμῶν εἰς τὸν κ. Θεόδωρον Νικολάου, πραγματευθέντα τὸ τεθὲν ὑπὸ τῆς οἰκείας Τάξεως θέμα «Περὶ τῶν περὶ πολιτείας καὶ δικαίου θεωριῶν» τοῦ Γ. Πλήθωνος Γεμιστοῦ. Ἡ ὑπὸ τὴν ἔνδειξιν «οὐ γὰρ ἄλλη αἰτία τοῦ πόλεις εἶναι ἢ κακῶς πράττειν ἢ πολιτεία σπουδαία ἢ φαύλη ἐγκαθεστηκυῖα» ἐργασία αὐτοῦ διακρίνεται διὰ τὴν ἄψογον αὐτῆς λογικὴν δομὴν, ἐξετάζει τὸ τεθὲν θέμα συστηματικῶς, ἀποδίδει δὲ μὲ ἀκρίβειαν τὰς σκέψεις τοῦ Γεμιστοῦ καὶ στηρίζεται εἰς πλουσίαν βιβλιογραφίαν.

Ἀκριβὲς ἀπόσπασμα

Ἐν Ἀθήναις τῇ 28ῃ Δεκεμβρίου 1972

Ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς

ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

*Εἰς τὴν Τροφὸν Θεολογικὴν Σχολὴν Χάλκης
μὲ τὴν εὐχὴν τῆς ἐπαναλειτουργίας της*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ πολιτικὸν σκέπτεσθαι ἀποτελεῖ ἐν τῶν οὐσιωδῶν γνωρισμάτων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας σχεδὸν ἀπὸ τῆς γενέσεώς της μέχρι τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν φιλοσόφου τοῦ Μυστοῦ. Ἡ μεταφυσικὴ ἀναζήτησις καὶ ἔρευνα τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου εὐρίσκει τὸ ἀπαραίτητον συμπλήρωμά της εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν πράξιν. Δὲν εἶναι μάλιστα τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι γίνεται λόγος καὶ περὶ μεταφυσικῆς πολιτικῆς, πρὸς τὴν ὁποίαν ὀφείλει νὰ συμμορφωθῇ καὶ ἐξομοιωθῇ ἡ ἀνθρωπίνη πολιτεία. Ὁ κλασσικὸς ὁρισμὸς τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς «φύσει πολιτικοῦ ζῶον» (Πολιτ., Α 3, 1253 α 2) ἐπαναλαμβάνεται, ἐλαφρῶς παραλλαγμένος, καὶ ὑπὸ τοῦ Πλήθωνος, τονίζοντος μετ' ἐμφάσεως, ὅτι «πολίτην πρὸς τοῖς ἄλλοις τὸν ἄνθρωπον καὶ οὐ μονωτὴν τινα δεῖ εἶναι» (Νόμοι, Γ', 31, Alexandre, σ. 124).

Καὶ μόνῃ ἢ φράσις αὕτη ἀρκεῖ, νομίζω, νὰ ἐκφράσῃ τὸν βαθὺν καὶ ἔντονον πολιτικὸν στοχασμὸν τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ καὶ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν εἰδικωτέραν ἐνασχόλησιν μὲ τὰς περὶ πολιτείας καὶ δικαίου θεωρίας του. Ἡ προκήρυξις τοῦ ἐν λόγῳ θέματος ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν παρέσχε τὴν πρόσφορον ἀφορμὴν πρὸς σύνταξιν τῆς παρούσης μελέτης. Ἡ βράβευσίς της ὑπῆρξε διὰ τὸν γράφοντα πηγὴ βαθείας χαρᾶς καὶ ικανοποιήσεως, δι' αὐτὸ καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμαὶ ἐκφράζονται εὐχαριστίαι πρὸς τε τὸν Εἰσηγητὴν καὶ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας.

Ὡσαύτως εὐχαριστῶ τοὺς καθηγητὰς τοῦ Πανεπιστημίου Βόννης κ.κ. Dr. W. Küppers καὶ Dr. Chr. Oeyen, διότι ὡς ἐπιστημονικὸς βοηθὸς παρ' αὐτοῖς εἶδρον τὴν εὐκαιρίαν καὶ τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον νὰ συντάξω τὴν ἐργασίαν ταύτην. Τέλος, ὁμολογῶ χάριτας εἰς τὸν Γενικὸν Γραμματέα, καθηγητὴν κ. Ἰωάννην Καραγιαννόπουλον, καὶ τὰ λοιπὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, διότι εἶχον τὴν καλωσύνην νὰ περιλάβουν τὴν ἔκδοσιν τῆς παρούσης πραγματείας εἰς τὴν σειρὰν «Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται».

Βόννη, Μάιος 1973

Θ. Νικολάου

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σελ. 11
ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ	» 15
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	» 17
Εἰς α γ ω γ ῆ	» 27
Α'. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΝΕΥΜΑ- ΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 14ον ΚΑΙ 15ον ΑΙ- ΩΝΑ	» 33
Β'. ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ	
1. Ἕννοια τῆς πολιτείας	» 49
2. Γένεσις τῆς πολιτείας	» 54
3. Σκοπὸς τῆς πολιτείας	» 59
4. Εἶδη πολιτείας	» 67
5. Σπουδαία πολιτεία	» 72
6. Λειτουργία σπουδαίας πολιτείας	» 79
α'. Ἡ ἡγεσία τῆς πολιτείας	» 79
β'. Αἱ δύο ἑτεραι κοινωνικαὶ τάξεις	» 87
γ'. Ἡ ἀρχὴ τῆς κοινοκτημοσύνης	» 93
7. Ἐθνικὸς χαρακτήρ τῆς πολιτείας	» 98
Γ'. ΠΕΡΙ ΔΙΚΑΙΟΥ	
1. Ἡ περὶ δικαιοσύνης ἀντίληψις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων	» 105
2. Ἡ δικαιοσύνη παρὰ Πλήθωνι	» 110
3. Ἡ δικαιοσύνη ἐν οχέσει πρὸς τὴν λειτουργίαν τῆς σπουδαίας πολιτείας	» 118
Ἐπὶ λό γ ο ς	» 123
ZUSAMMENFASSUNG	» 127
ΠΙΝΑΞ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	» 135

Σ Υ Ν Τ Μ Η Σ Ε Ι Σ

AGPh	= Archiv für Geschichte der Philosophie.
Alexandre	= Alexandre C., Pléthon. Traité des Lois, ou recueil des fragments, en partie inédits, de cet ouvrage, texte revu. . . , Amsterdam ² 1966.
B	= Byzantion.
BA	= Byzantinisches Archiv.
BArB	= Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Classe des Lettres.
BNGJ	= Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher.
BZ	= Byzantinische Zeitschrift.
ΔΙΕΕ	= Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος.
DOP	= Dumbarton Oaks Papers.
DR	= Deutsche Rundschau.
EEBΣ	= Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
ΕΕΕΠ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Ἑθνικοῦ Πανεπιστημίου.
EKΔΟ	= Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῆς καὶ Δημοσίας Οἰκονομίας.
EO	= Échos d'Orient.
EOS	= Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum.
FVS	= H. Diels (W. Kranz), Die Fragmente der Vorsokratiker, Griechisch und Deutsch, Dublin-Zürich ¹³ 1968.
ΘΗΕ	= Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία.
HJB	= Historisches Jahrbuch.
JHS	= The Journal of Hellenic Studies.
JÖBG	= Jahrbuch der österreichischen byz. Gesellschaft.
JWCI	= Journal of the Warburg and Courtauld Institutes.

LHC	= L'Hellenisme Contemporain.
LH	= Lettres d'humanité.
MG	= Mélanges Gregoire (Bruxelles).
NEσ	= Νέα Ἑστία.
NJGL	= Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur.
NK	= Νέον Κράτος.
PG	= Patrologia Graeca (Migne).
Petit	= Scholarios G. G., Œuvres complètes, publiées... par L. Petit - X. A. Sidéridès - M. Jugie, Paris 1928-36, τ. 8.
ΠΠ	= Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά.
RE	= Paulys Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung beg. v. G. Wissowa.
RFC	= Rivista di Filologia e d'istruzione classica.
S	= Scriptorium.
SBPHC	= Sitzungsberichte der phil.-historischen Classe der königlichen Akademie der Wissenschaften von Wien.
SVF	= J. v. Arnim (M. Adler), Stoicorum Veterum Fragmenta, Stuttgart 1968.
ThWNT	= Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament.
TPAPhA	= Transactions and Proceedings of the American philological Association.
ZKG	= Zeitschrift für Kirchengeschichte.
ZWTh	= Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐκ τῶν πηγῶν παρατίθενται ἑνταῦθα μόνον τὰ ἔργα τοῦ Πλήθωνος (ὡς πρὸς τὸ κείμενον τῶν ὑπομνημάτων του: α) Εἰς Μανουὴλ καὶ β) Συμβουλευτικός, καίτοι ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν ἡ ἔκδοσις Σπ. Λάμπρου, χάριν εὐκολίας τοῦ ἀναγνώστου γίνονται αἱ παραπομπαὶ εἰς PG ἐντὸς παρενθέσεων). Ἐκ τῶν βοηθημάτων ἀναφέρονται μόνον τὰ θεωρηθέντα ὡς στενότερον ἀπτόμενα τοῦ θέματός μας, ἰδιαιτέρως τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν Γεμιστόν. Πᾶσαι αἱ λοιπαὶ πηγαὶ καὶ βοηθήματα εὐρίσκονται εἰς τὰς ὑποσημειώσεις μετὰ πλήρων στοιχείων.

α' Π η γ α ἰ

Πλήθωνος, Ἐπιστολή	= Γεμιστοῦ, Πρὸς τὸν βασιλέα (Ἰωάννην Η' Παλαιολόγον): <i>Λάμπρου</i> , Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. 3, σ. 309-312.
Πλήθωνος, Προθεωρία	= Γεμιστοῦ Πλήθωνος, Προθεωρία τοῦ ἐπιταφίου λόγου Μανουὴλ Παλαιολόγου εἰς τὸν ἀδελφὸν Θεόδωρον (PG, 156, 176-180): <i>Λάμπρου</i> , Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. 3, σ. 3 ἐξ.
Πλήθωνος, Εἰς Μανουὴλ	= Γ. Γεμιστοῦ Πλήθωνος, Πρὸς τὸν βασιλέα Ἐμανουήλον περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων (PG, 160, 821-840): <i>Λάμπρου</i> , Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. 3, σ. 246 ἐξ., <i>Ellissen</i> , <i>Analekten</i> . . . , IV, 2, σ. 41 ἐξ.
Πλήθωνος, Συμβουλευτικός	= Γ. Γεμιστοῦ Πλήθωνος, Συμβουλευτικός πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον περὶ τῆς Πελοποννήσου (PG, 160, 841-866): <i>Λάμπρου</i> , Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. 4, σ. 113 ἐξ., <i>Ellissen</i> , <i>Analekten</i> . . . , IV, 2, σ. 60 ἐξ.
Πλήθωνος, Προσφωνημάτιον	= Πλήθωνος, Προσφωνημάτιον πρὸς τὸν κύρ Δημήτριον δεσπότην τὸν Πορφυρο-

- γέννητον: *Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 4, σ. 207-210.
- Πλήθωνος, Μονωδία α' = Γ. Γεμιστοῦ, Ἐπιτάφιος ἐπὶ τῇ τοῦ θειοτάτου ἡμῶν ἡγεμόνος κυρίου Θεοδώρου γυναικὶ κυρίᾳ Κλεόπῃ (PG, 160, 940-952): *Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 4., σ. 161 ἐξ.
- Πλήθωνος, Μονωδία β' = Γ. Γεμιστοῦ, Ἐπιτάφιος ἐπὶ τῇ βασιλίσση Ἑλένῃ τῇ Παλαιολογίνῃ (PG, 160, 951-958): *Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 3, σ. 266 ἐξ.
- Πλήθωνος, Ρητορικὴ = Γεωργ. Πλήθωνος, Συνομὴ περὶ τινων μερῶν τῆς Ρητορικῆς: *Chr. Walz, Rhet. Graeci*, τ. 6, Stuttgart 1834, σ. 544-598.
- Πλήθωνος, Ἑλληνικά = Γ. Γεμιστοῦ Πλήθωνος, Ἐκ τῶν Διοδώρου καὶ Πλουτάρχου περὶ τῶν μετὰ τὴν ἐν Μαντινείᾳ μάχην, βιβλ. 2, ἔκδ. *H. Reichard, Lipsiae* 1770.
- Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν = Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 865-882).
- Πλήθωνος, Διασάφῃσις = Πλήθωνος, Διασάφῃσις τῶν ἐν τοῖς μαγικοῖς λογίοις ἀσαφέστερον εἰρημένων: *Ser. Gallaei, Sibyllina Oracula, Amstelodami* 1689, σ. 78-90.
- Πλήθωνος, Διαφοραὶ = Γ. Γεμιστοῦ Πλήθωνος, Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται (PG, 160, 889-929).
- Πλήθωνος, Ἀντιλήψεις = Γ. Γεμιστοῦ, Πρὸς τὰς ὑπὲρ τοῦ Ἀριστοτέλους Γ. τοῦ Σχολαρίου ἀντιλήψεις (PG, 160, 979-1020).
- Πλήθωνος, Ἀπόκρισις α' = Γεμιστοῦ, Ἀπόκρισις πρὸς Βησσαρίωνα (PG, 161, 717-722).
- Πλήθωνος, Ἀπόκρισις β' = Γεμιστοῦ, Ἀπόκρισις πρὸς Βησσαρίωνα (PG, 161, 721-724).
- Πλήθωνος, Ἐκπόρευσις = Γ. Γεμιστοῦ, Πρὸς τὸ ὑπὲρ τοῦ Λατινικοῦ δόγματος βιβλίον (PG, 160, 975-980).
- Πλήθωνος, Ἀντιρρητικά = Πλήθωνος, Πρὸς τὰς παρὰ τοῦ Βησσαρίωνος ἀντιλήψεις ἐπὶ τοῖς κατὰ τοῦ

ὑπὲρ Λατίνων βιβλίου γραφεῖσιν ὑπ' αὐτοῦ ἀντιρρητικοῖς: *Alexandre*, σ. 311-312.

Πλήθωνος, Νόμοι = Πλήθωνος, Νόμων συγγραφή: *Alexandre*, σ. 2-260.

Πλήθωνος, Συγκεφαλαίωσις = Πλήθωνος, Ζωροαστρείων τε καὶ Πλατωνικῶν δογμάτων συγκεφαλαίωσις: *Alexandre*, σ. 262-268, (PG, 160, 973-974).

β' Βοηθήματα

Adam J., The Republic of Plato, τ. 2, Cambridge 1963.

Alexandre C., Pléthon. Traité des Lois, ou recueil des fragments, en partie inédits, de cet ouvrage, texte revu sur les manuscrits, précédé d'une notice historique et critique, et augmenté d'un choix de pièces justificatives, la plupart inédites, Traduction par A. Pellissier, Amsterdam² 1966.

Allatii L., De Ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua concessione, libri tres, Coloniae 1648.

Allatii L., De Georgiis et eorum scriptis diatriba: *I. Fabricii*, Bibl. Graeca, τ. 12, Hamburg 1809, σ. 85-102.

Anastos M. V., Pletho's calendar and liturgy, *DOP* 4 (1948) 183-305.

Anastos M. V., Le calendrier et la liturgie de Georges Gémiste Pléthon: *Actes du VIe Congrès intern. d'Études byzantines*, Paris 1950, s. 207-219.

Anastos M. V., Pletho and Strabo on the habitability of the Torrid Zone, *BZ* 44 (1951) 7-10.

Anastos M. V., Pletho, Strabo and Columbus, *MG* 4 (1953) 1-18.

Astruc Ch., Manuscrits parisiens de Gémiste Pléthon, *S* 5 (1951) 114-116.

Βακαλοπούλου Α. Ε., 'Ιστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Α'. Ἀρχές καὶ διαμόρφωσή του, Θεσσαλονίκη² 1974.

Bassi D., Sette epigrammi greci inediti, *RFC* 26 (1898) 385-398.

Baynes N. H. καὶ *Moss H. St. L. B.*, Βυζάντιο. Εἰσαγωγή στὸ βυζαντινὸ πολιτισμό, μετὰφρ. Δ. Σακκᾶ, Ἀθῆναι (Ἐκδόσεις Δ. Παπαδήμα).

- Beck H. - G.*, Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert, München 1952.
- Beck H. - G.*, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959.
- Beirwaltes W. (Hr.)*, Platonismus in der Philosophie des Mittelalters, Darmstadt 1969.
- Bernhart J.*, Die philosophische Mystik des Mittelalters, München 1966.
- Bilinski Br.*, De Gemisto Plethone, Strabonis et Plutarchi (Quaest. gr.) epitomare in Cod. Vaticano gr. 1759 servato, *EOS* 43 (1948-49) 78-85.
- Boivin M.*, Querelle des philosophes du quinzième siècle. Dissertation historique, *Mémoires de littérature... de l'Académie... des Inscriptions et Belles - Lettres*, 2 (1716) 715-729.
- Bréhier L.*, Byzance et empire byzantin, *BZ* 30 (1929-30) 360-364.
- Bréhier L.*, Le monde byzantin: I: Vie et mort de Byzance. II: Les institutions de l'Empire byzantin. III: La civilisation byzantine, Paris 1969-70 (Éditions A. Michel).
- Brugger W.*, Philosophisches Wörterbuch, Freiburg - Basel - Wien 1967.
- Bühler J.*, Die Kultur des Mittelalters, Leipzig 1931.
- Δαυτηλίδη Δ.*, 'Η νεοελληνική κοινωνία καὶ οἰκονομία, 'Αθήνα 1934.
- Darko E.*, Wirkungen des Platonismus im griechischen Mittelalter, *BZ* 30 (1929-30) 13-17.
- Della Torre A.*, Storia dell'Academia platonica di Firenze, Firenze 1902.
- Δεσποτοπούλου Κ.*, Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, 'Αθήναι 1954.
- Δεσποτοπούλου Κ.*, Πολιτική φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα, 'Αθήναι 1957.
- Diller A.*, Pletho and Plutarch, *S* 8 (1954) 123-127.
- Diller A.*, A geographical treatise by Georgius Gemistus Pletho, *Isis* 27 (1937) 441-451.
- Dimaras C.*, Notes sur le tombeau de Gémiste, *LHC* 3 (1938-39) 192-199.
- Dölger Fr.*, Zur Bedeutung von φιλόσοφος und φιλοσοφία in byzantinischer Zeit, *Τεσσαρακονταετηρίς Θ. Βορέα*, τ. 1, 'Αθήναι 1940, σ. 125-136.
- Dölger Fr.*, Politische und geistige Strömungen im sterbenden Byzanz, *JÖBG* 3 (1954) 3-18.
- Dölger Fr.*, Der Anteil des mittelalterlichen Griechentums an der

- geistigen Wende zwischen Mittelalter und Neuzeit,
HJB 74 (1955) 150-163.
- Dräseke J.*, Georgios Gemistos Plethon, *ZKG* 19 (1899) 265-292.
- Dräseke J.*, Georgios Gemistos Plethon, *ZWTh* 48 (1904) 397-414.
- Dräseke J.*, Plethons und Bessarions Denkschriften «Über die Angelegenheiten im Peloponnes», *NJGL* 27 (1911) 102-119.
- Dräseke J.*, Zu Platon und Plethon, *AGPh* 27 (1914) 288-294.
- Ehrhardt A.*, Politische Metaphysik von Solon bis Augustin, τ. 3, Göttingen 1969.
- Ellissen A.*, Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur, τ. 5, Leipzig 1854-1860.
- Fabricii I.*, Bibliotheca Graeca, ed. quarta... curante G. Ch. Harles, τ. 12, Hamburg 1790-1809.
- Fiorentino F.*, Il risorgimento filosofico nel Quattrocento, Napoli 1885.
- Fuchs Fr.*, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, *BA*, Heft 8, Leipzig - Berlin 1926.
- Gaspary A.*, Zur Chronologie des Streites der Griechen über Platon und Aristoteles im 15. Jahrhundert, *AGPh* 3 (1890) 50-53.
- Gass M. W.*, Gennadius und Pletho. Aristotelismus und Platonismus in der griechischen Kirche, nebst einer Abhandlung über die Bestreitung des Islam im Mittelalter. Gennadii et Plethonis quaedam edita et inedita, τ. 2, Breslau 1844.
- Gehlen A. - Schelsky H.*, Soziologie. Ein Lehr- und Handbuch zur modernen Gesellschaftskunde, Düsseldorf - Köln 5 1964.
- Γεωργούλη K.*, Πλάτωνος Πολιτεία, Ἀθήναι 21963.
- Gigon O.*, Die antike Kultur und das Christentum, Darmstadt 1966.
- Gilson Et.*, History of Christian Philosophy in the Middle Ages, London 1955.
- Grégoire H.*, Les manuscrits de Julien et le mouvement néo-païen de Mistra: Démétrius Rhallis et Gémiste Pléthon, *B* 5 (1929-30) 730-736.
- Haussig H. - W.*, Byzantinische Geschichte, Stuttgart - Berlin 1969.
- Heiberg J. L.*, En Samfundsreformatør (=Studier fra Sprogog Oldtidsforskning... No 22), Kopenhagen 1895.

- Herter H.*, Platons Staatsideal. Kriegsvorträge der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn a. Rh., Heft 92, Bonn 1942.
- Hirschberger J.*, Geschichte der Philosophie, τ. 2, Basel ⁸ 1965.
- Jugie M.*, La date de la mort de Gémistos Pléthon, *EO* 34 (1935) 160-161.
- Jugie M.*, La polémique de Georges Scholarios contre Pléthon. Nouvelle édition de sa «Correspondance», *B* 10 (1935) 517 - 530.
- Καλλιγᾶ Π.*, Μελέται βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας ἀλώσεως 1205-1453, Ἀθῆναι 1894.
- Κανελλοπούλου Π.*, Γεννήθηκα στὸ χίλια τετρακόσια δύο, Ἀθῆναι 1957.
- Καραμπάση Α.*, Τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Πλήθωνος, Ἡράκλειον 1910.
- Καζάζη Ν.*, Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων καὶ ὁ κοινωνισμὸς κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν, *ΕΕΕΠ* 1 (1903) 5-48.
- Keller A.*, Two byzantine scholars and their reception in Italy, *JWCI* 20 (1956) 363-370.
- Kieszkowsky R.*, Georgios Gemistos Plethon, *Przeglad filozoficzny* 36 (1933) 26-50.
- Klein - Franke F.*, Die Geschichte des frühen Islam in einer Schrift des Georgios Gemistos Pletho, *BZ* 65 (1972) 1-8.
- Klibansky R.*, The continuity of the Platonic Tradition during the Middle Ages, London ² 1950.
- Knös B.*, Gémiste Pléthon et son souvenir, *LH* 9 (1950) 97 -184.
- Koch J.*, Platonismus und Mittelalter, Krefeld 1948.
- Kranz W.*, Die griechische Philosophie. Zugleich eine Einführung in die Philosophie überhaupt, Bremen 1962.
- Kristeller P. O.*, The Philosophy of Marsilio Ficino, trnsl. into English by V. Conant, New York 1943.
- Krumbacher K.*, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μετὰφρ. Γ. Σωτηριάδου, Ἀθῆναι ² 1964.
- Κύρου Ἀχ.*, Οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ὁ Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, Ἀθῆναι 1938.
- Κύρου Ἀχ.*, Βησσαρίων ὁ Ἑλλην, τ. 2, Ἀθῆναι 1947.
- Λάμπρου Σπ.*, Ἀργυροπούλεια, Ἀθῆναι 1910.
- Λάμπρου Σπ.*, Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά, τ. 4, Ἀθῆναι 1912-30.
- Legrand Ém.*, Bibliographie hellénique ou description raisonnée

- des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles, τ. 5, Bruxelles 1863.
- Legrand Ém.*, Cent-dix lettres grecques de François Filelfe, publiées intégralement pour la première fois d'après le codex Trivulzianus 873. Avec traduction et commentaires..., Paris 1892.
- Μαμαλάκη Ι.*, 'Ο Γεώργιος Γεμιστός ἐν Πελοποννήσῳ ἀπὸ τοῦ 1414-1437, *Θεσσαλονίκη* 1939.
- Μαμαλάκη Ι.*, Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων, (=Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, No 32), 'Αθήναι 1939.
- Μαμαλάκη Ι.*, 'Η ἐπίδραση τῶν συγχρόνων γεγονότων στὶς ἰδέες τοῦ Γεμιστοῦ, ('Ανάτυπον ἐκ τῶν «Πεπραγμένων τοῦ Θ' Βυζαντ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης», τ. 2, 'Αθήναι 1955, σ. 498-532).
- Μαμαλάκη Ι.*, Βιβλιοκρισία: *Fr. Masai*, Pléthon et le platonisme de Mistra, Paris 1956, *ΔΙΕΕ* 15 (1961) 363-384.
- Masai Fr.*, Le problème des influences byzantines sur le platonisme italien de la Renaissance, *Bulletin de l'Association G. Budé*, supplément: *LH* 12 (1953) 82-90.
- Masai R. et Fr.*, L'Œuvre de Georges Gémiste Pléthon. Rapport sur des trouvailles récentes: autographes et traités inédits, *BArB* (1954) 536-555.
- Masai Fr.*, Pléthon et le platonisme de Mistra, Paris 1956.
- Masai Fr.*, Le «De Fato» d'Alexandre d'Aphrodise attribué a Pléthon, *B* 33 (1963) 253-256.
- Masai Fr.*, Pléthon, l'Averroïsme et le problème religieux: *Le Neoplatonisme. Colloques internationaux du Centre National de la recherche scientifique, Sciences humaines*, Paris 1971, σ. 435-446.
- Mercati S. G.*, Gli spostamenti nel testo dell'epitafio di Elena Palaeologina dipendono dell'editore (Migne PG 160 col. 952-958), *BZ* 24 (1924) 40-42.
- Mohler L.*, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Funde und Forschungen. Paderborn 1923.
- Mohler L.*, Kardinal Bessarion, τ. 3, Paderborn 21967.
- Mönch W.*, Die italienische Platonrenaissance und ihre Bedeutung für Frankreichs Literatur- und Geistesgeschichte (1450-1550), Berlin 1936.
- Müller J.*, Byzantinische Analekten, *SBPHC* 9 (1852) 336-449.

- Νικολάου Θ., 'Ο Ζωροάστρης εἰς τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Γ. Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, *ΕΕΒΣ* 38 (1971) 297-341, 515-516.
- Oehler K., Antike Philosophie und byzantinisches Mittelalter. Aufsätze zur Geschichte des griechischen Denkens, München 1969.
- Ostrogorsky G., Geschichte des byzantinischen Staates, München ²1952.
- Papakostas G. A., George Gemistos - Plethon. A study of his philosophical ideas and his role as a philosopher - teacher, New York (Diss.) 1960.
- Παπαρηγοπούλου Κ.(;), "Ἑλλήν σοσιαλιστὴς τῆς δεκάτης πέμπτης ἐκατονταετηρίδος, *Πανδώρα* 1 (1850-51) 154-155.
- Radburch G., Vorschule der Rechtsphilosophie, Göttingen ³1965.
- Rocholl R., Der Platonismus der Renaissancezeit, *ZKG* 13 (1892) 47-104.
- Runciman St., Die Eroberung von Konstantinopel 1453, übertr. v. P. de Mendelssohn, München 1966.
- Runciman St., Βυζαντινὸς πολιτισμὸς, μετάφρ. Δ. Δετζώρτζη, 'Αθήναι 1970.
- Runciman St., Das Patriarchat von Konstantinopel. Vom Vorabend der türkischen Eroberung bis zum griechischen Unabhängigkeitskrieg, übertr. v. P. de Mendelssohn, München 1970.
- Σαββοπούλου Ε., 'Ο Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων. 'Η ἐποχὴ του καὶ ἡ ἐποχὴ μας, Πειραιεὺς 1961.
- Σακελλαρίου Γ., 'Ο Πλήθων ὡς κοινωνιολόγος, *ΕΕΒΣ* 23 (1953) 160-164.
- Sathas C. N., Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge, τ. 9, Paris 1880-1890.
- Schultze Fr., Geschichte der Philosophie der Renaissance, τ. 1: Georgios Gemistos Plethon und seine reformatorischen Bestrebungen, Jena 1874.
- Σολδάτου Χ. Π., Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων, 'Αθήναι 1973.
- Σπέντζα Σ., Αἱ οἰκονομικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνος, 'Αθήναι 1964.
- Σταυροπούλου Γ., 'Ο Πλήθων στὸ ἔργο του καὶ στὴν ποίησή μας, 'Αθήνα 1963.
- Stein H., Sieben Bücher zur Geschichte des Platonismus. Untersuchungen über das System des Plato und sein Verhält-

- nis zur späteren Theologie und Philosophie, τ. 3, Göttingen 1875.
- Stein L.*, Das Prinzip der Entwicklung in der Geistesgeschichte, einleitende Gedanken zu einer Geschichte der Philosophie im Zeitalter der Renaissance, *DR* 21 (1895) 397-419.
- Stein L.*, Die Continuität der griechischen Philosophie in der Gedankenwelt der Byzantiner, *AGPh* 9 (1896) 225-246.
- Stein L.*, Die Sozialphilosophie im Zeitalter der Renaissance, *AGPh* 10 (1897) 157-185.
- Στεφανίδου Δ.*, Ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων καὶ ἡ θέσις του ἐν τῇ κοινωνικῇ οἰκονομίᾳ, *EKΔΟ* (1940) 394-416.
- Stéphanou E.*, Pléthon, *Dictionnaire de théologie catholique*, τ. 12, 2 (1934) 2393-2404.
- Stéphanou E.*, Études récentes sur Pléthon, *EO* 31 (1932) 207-217.
- Στεφάνου Ε.*, Ἡ εἰμαρμένη ἐν τῷ φιλοσοφικῷ συστήματι τοῦ Πλήθωνος, *Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου*, Ἀθῆναι 1935, 315-320.
- Συροπούλου Σιλβ.*, Ἀπομνημονεύματα, *V. Laurent*, Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439), Roma 1971.
- Taeschner Fr.*, Georgios Gemistos Plethon. Ein Beitrag zur Frage der Übertragung von islamischem Geistesgut nach dem Abendlande, *Der Islam* 18 (1929) 236-243.
- Taeschner Fr.*, Georgios Gemistos Plethon, ein Vermittler zwischen Morgenland und Abendland zu Beginn der Renaissance, *BNGJ* 8 (1929-30) 100-113.
- Tatakis B.*, La philosophie byzantine (*É. Bréhier*, Histoire de la philosophie, 2e fasc. supplémentaire), Paris 1959.
- Τατάκη Β.*, Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1952.
- Τατάκη Β.*, Μελετήματα χριστιανικῆς φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1967.
- Taylor J. W.*, Georgius Gemistus Pletho's criticism of Plato and Aristotle, Menasha Wis. 1921.
- Taylor J. W.*, Gemistus Pletho as a moral philosopher, *TPAPhA* 51 (1920) 84-100.
- Θεοδωρακοπούλου Ι.*, Εἰσαγωγὴ στὸν Πλάτωνα, Ἀθῆναι 1958.
- Θεοδωρακοπούλου Ι.*, Πλάτωνος Φαῦδρος, Ἀθῆναι 1958.
- Tozer H. F.*, A Byzantine Reformer (Gemistus Plethon), *JHS* 7 (1886) 353-380.

- Τσάκωνα Δ.*, Τὸ κίνημα τοῦ Μυστρᾶ καὶ ὁ Πλήθων Γεμιστός, *III* 1 (1957) 94-97.
- Tsakonas D.*, Geist und Gesellschaft in Griechenland, Bonn 1965 (ἐλευθέρᾳ ἀπόδοσις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὑπὸ *Μ. Μαρκάκη*, Κοινωνιολογία τοῦ Νεοελληνικοῦ Πνεύματος, Ἀθῆναι 1967) .
- Τσάμη Α. Δ.*, Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου, Ἀθῆναι 1967.
- Τσάτσου Κ.*, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, Ἀθῆναι 1970.
- Τσέλλερ-Νέστλε*, Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, μετάφρ. Χ. Θεοδωρίδη, Ἀθῆνα 1969.
- Τωμαδάκη Ν.*, Πλήθων Γεμιστός Γεώργιος, *ΘΗΕ*, τ. 10, στ. 436-441. (Συλλάβιον Βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, Ἀθῆναι 1964-66, σ. 151-161).
- Ueberweg Fr. - Praechter K.*, Grundriss der Geschichte der Philosophie, I. Die Philosophie des Altertums, Tübingen 13 1953.
- Vasiliev A.*, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας 324-1453, μετάφρ. Δ. Σαβράμη, Ἀθήνα 1954.
- Vorländer K.*, Geschichte der Philosophie mit Quellentexten, τ. 5, München 1969.
- Vincent A. J. H.*, Notice sur trois manuscrits grecs relatifs à la musique..., *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et autres Bibliothèques*, τ. 16, Paris 1847.
- Φαράντου Μ.*, Ἡ δικαιοσύνη κατὰ τὴν Ἰουδαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν ἀρχαιοελληνικὴν παράδοσιν, Θεσσαλονίκη 1971.
- Wehrli F.*, Aristoteles in der Sicht seiner Schule, Platonisches und Vorplatonisches: *Aristote et les problèmes de méthode... Symposium Aristotelicum tenu à Louvain...* 1960, Louvain - Paris 1961, σ. 321-336.
- Windelband W. - Heimsoeth H.*, Lehrbuch der Geschichte der Philosophie, Tübingen 15 1957.
- Ζακυθηνοῦ Δ.*, Ἰδεολογικαὶ συγκρούσεις εἰς τὴν πολιορκουμένην Κωνσταντινούπολιν, *ΝΕσ* 47 (1950) 794-799.
- Zakythinos D.*, Le Despotat grec de Morée, I: Histoire politique, Paris 1932, II: Vie et institutions, Athènes 1953.
- Ζώρα Γ.*, Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς τὴν ἐλληνοτουρκικὴν συνεννόησιν προσπάθειάι του, Ἀθῆναι 1954.

Εἰσαγωγή

Εἰς τὸν διεπεξερχόμενον καὶ διεκμελετῶντα τὴν περὶ τὸ ἔργον τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ - Πλήθωνος βιβλιογραφίαν γίνεται εὐθὺς σαφές, ὅτι οὐδεμία ἐργασία ἔχει γραφῇ ἔχουσα εἰδικῶς ὡς ἀντικείμενόν της τὰς περὶ Πολιτείας καὶ Δικαίου θεωρίας του. Τὸ κενὸν τοῦτο διαπιστώσασα ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, σοφῶς καὶ περισκεμμένως ἀπεφάσισε τὴν προκήρυξιν τῆς ὡς ἄνω μελέτης.

Τὸ ἔργον τοῦ Γεμιστοῦ ἐνέχει ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὸν νέον Ἑλληνισμόν. Ἡ ζωὴ καὶ δρᾶσις του καλύπτουν χρονικῶς τὴν τελευταίαν ἑκατονταετίαν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας (ἔζησεν ἀπὸ 1360-1452). Κατὰ τὴν ἑκατονταετίαν ταύτην ἀδήριτος προβάλλει ἡ ἀνάγκη τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδος ἐκ τῶν πολυειδῶς κυκλούντων καὶ ἐπαπειλούντων κινδύνων, μάλιστα δὲ ἐκ τῶν ὁσημέραι ἰσχυροποιουμένων καὶ δριμύτερον ἐπελαυνόντων Τούρκων. Ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀνάγκης ταύτης προσπαθεῖ καὶ ὁ Πλήθων διὰ τῆς γραφίδος νὰ προτείνῃ καὶ ἐπιφέρῃ λύσιν ἀπὸ τῶν ἐπικειμένων δεινῶν. Ζῇ καὶ λαμβάνει καθ' ἡμέραν πεῖραν τοῦ ἐπερχομένου σοβαροῦ κινδύνου· καὶ πρὸ τῆς τοιαύτης καταστάσεως πιστεύει, ὅτι ἡ σωτηρία δὲν πρέπει νὰ ἀναμένεται οὔτε ἐκ τῆς Δύσεως οὔτε ἐκ τῆς συνδιαλλαγῆς μετὰ τοῦ ἐχθροῦ ἢ συμπήξεως πανορθοδόξου ἀντιστάσεως· αὕτη θὰ ἐπιτευχθῇ μόνον τότε, ὅταν ὑπάρξῃ δυναμικὴ ἀνασυγκρότησις καὶ ἀναδιοργάνωσις τῆς κρατικῆς μηχανῆς, μία πολιτικὴ ἀναδημιουργία τοῦ Βυζαντίου.

Καίτοι ἡ ὑπ' αὐτοῦ προταθεῖσα λύσις δὲν εὔρεν ἀπήχῃσιν καὶ συνεπίνευσιν καὶ ἐφαρμογὴν ὑπὸ τῆς ἀρχούσης τάξεως, καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν ἐδοκιμάσθη τὸ εὐγευστον ἢ πικρὸν τῶν καρπῶν της, ἐν τούτοις παρουσιάζει ζωτικὸν ἐνδιαφέρον, διότι ὑπηγορεύθη ὑπὸ ἀκραιφνοῦς ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα καὶ ἐγράφη ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ὑψίστης ὀφειλῆς καὶ τοῦ υπερτάτου χρέους. Ὁ ρόλος τοῦ Πλήθωνος εἶναι ἐν προκειμένῳ θεωρητικός. Δὲν ἐπιχειρεῖ δηλονότι νὰ ὑλοποιήσῃ τὰς θεωρίας του παρὰ μόνον γνωρίζει αὐτὰς εἰς τοὺς ἀρμοδίους καὶ δυνατούς. Δὲν ἀσκεῖ προπαγάνδαν καὶ δὲν ἀγωνίζεται ὑπὲρ αὐτῶν. Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ τονισθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ἡ προτεινομένη λύσις, διάφορος οὖσα τῶν ἐπιχειρουμένων, δὲν ἦτο ἡ εὐκολώτερον ἐφαρμόσιμος κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν καὶ ἡ ὁπωσδήποτε λυσιτελής.

Ἡ λύσις αὕτη ἐνέκειτο, ὡς προελέχθη, εἰς τὴν ἀνασυγκρότησιν

τῆς Αὐτοκρατορίας ὡς πρὸς τὸν πολιτειακὸν τῆς χαρακτῆρα. Περφωτισμένη δεσποτεία καὶ διοίκησις μετ' ἀρίστων συμβούλων εἰς ἓν κράτος διηρημένον εἰς «φορολογουμένους» καὶ «φύλακας» εἶναι ὁ σκελετὸς τῆς Πολιτείας τοῦ Φιλοσόφου τοῦ Μυστρᾶ· οἱ «σπουδαῖοι» καὶ «ἐγκυροὶ» νόμοι ἢ ἀδιαμφισβήτητος καὶ οὐσιώδης βάσις τῆς.

Τὸ ὕλικόν ὡς πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ Γεμιστοῦ περὶ Πολιτείας καὶ Δικαίου ἀνευρίσκομεν κυρίως εἰς τὰ δύο ὑπομνήματά του «Περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων». Τούτων τὸ μὲν ἀπηύθυνε πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β' τὸν Παλαιολόγον (1391-1425), τὸ δὲ πρὸς τὸν δεσπότην τῆς Πελοποννήσου Θεόδωρον. Ἐκτενέστερον διεπραγματεύετο ὁ Πλήθων τὸ παρὸν θέμα εἰς τὸ ἀξιολογώτερον ἔργον του: «Νόμων Συγγραφή», ὡς δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν ἐκ τοῦ πίνακος οὕτως εἰπεῖν τῶν περιεχομένων τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου¹. Δυστυχῶς τοῦτο δὲν περιεσώθη μέχρις ἡμῶν ἀκέρατον· μόνον ὠρισμένα τμήματά του ἔχομεν, τὰ ὁποῖα ἐξέδωκεν ὁ C. Alexandre². Ὁ Γεννάδιος Σχολάριος παρέδωκε τοῦτο εἰς τὸ πῦρ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Συγγραφέως, διαπράξας τοιοῦτοτρόπως ἐν σοβαρὸν ἀδίκημα εἰς βάρος τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος. Ὡς αἰτία τῆς πράξεως αὐτῆς προβάλλονται αἱ θρησκευτικαὶ ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνος³. Αὗται ὅμως δὲν ἐγένοντο γενικώτερον ἀποδεκταὶ καὶ δὲν ἀπετέλεσαν σοβαρὸν κίνδυνον κατὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας οὔτε ὅταν οὗτος ἔζη. Πολὺ περισσότερον ἦτο ἀνύπαρκτος εἰς τοιοῦτος κίνδυνος μετὰ τὸν θάνατόν του καὶ τὴν πτώσιν τῆς Αὐτοκρατορίας, ὅποτε καὶ οἱ ἐλάχιστοι ὁπαδοί του διεσκορπίσθησαν, ὠρισμένων καταφυγόντων εἰς τὴν Δύσιν, ἢ δὲ χριστιανικὴ πίστις ἀπέμεινε τὸ μόνον ἀδιαφιλονίκητον καὶ ἀσφαλὲς καταφύγιον τοῦ ὑποδούλου Ἔθνους. Ὁ Γεννάδιος ἤ δὲν ἐστάθμισε καὶ

1. Πρβλ. *Alexandre*, σ. 6-14.

2. Εἰς γνωστὰ σήμερον χειρόγραφα ἔχουν διασωθῇ καὶ ἕτερα τμήματα τῶν Νόμων τοῦ Πλήθωνος μὴ διαλαμβανόμενα εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Alexandre. Θὰ ἦτο εὐχρὴς ἔργον, ἂν ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἢ ἕτερός τις ὀργανισμὸς ἢ ἄτομον προεκήρυσσον μίαν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν ἀπάντων τοῦ Γεμιστοῦ ἢ, ὅπερ καλύτερον, ἀνελάμβανον τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν μιᾶς τοιαύτης προσπάθειας. Ὅπως δὲ ποτε ὑπάρχουν οἱ «παῦροι Βάκχοι», οἱ ὁποῖοι εὐχαρίστως θὰ ἀνελάμβανον τὴν προσπάθειαν ταύτην, ἂν ἐξηκολογῶντο τὰ πρὸς τοῦτο ἔξοδα.

3. Πρβλ. *St. Runciman*, *Das Patriarchat von Konstantinopel. Vom Vorabend der türkischen Eroberung bis zum griechischen Unabhängigkeitskrieg*, München 1970, σ. 123: «Bedenkt man die Stimmung jener Zeit, da den Griechen kaum etwas geblieben war außer ihrem Glauben, so kann man ihm (sc. Georgios Scholarios) nicht unbedingt einen Vorwurf machen». *N. Τωμαδάκης*, Πλήθων Γεμιστὸς Γεώργιος, *ΘΗΕ*, τ. 10, στ. 439: «... οὕτως ὥφειλε (τ.ξ. ὁ Γεννάδιος) νὰ πράξῃ (τ.ξ. νὰ καύσῃ τοὺς Νόμους). Διὰ τῶν Νόμων οὐκ ἦν σωτηρία. Ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Ὁρθοδοξία ἦτο ἡ παρηγορία καὶ τὸ στήριγμα τῶν ὑποδούλων. Ἐπομένως δὲν πρόκειται περὶ πράξεως ἐκδικήσεως, ἀλλὰ πολιτικῆς σκοπιμότητος».

δὲν ἐξετίμησεν ἀκριβῶς τὰ πράγματα, ὁπότε ἐκινήθη εἰς τὴν πρᾶξιν τοῦ αὐτὴν ἀπὸ ἄστοχον «πολιτικὴν σκοπιμότητα», ἣ ἤχθη εἰς τὸ μέτρον αὐτὸ ἀπὸ χθαμαλὰ καὶ εὐτελεῖς αἰτία, π.χ. προσωπικὴν ἀντιδικίαν, τυφλὸν φανατισμὸν καὶ ἀνεξέλεγκτον τοῦ ἀντιπάλου ἐκδίκησιν. Ὁπωσδήποτε, ὁ Σχολάριος διέπραξε σοβαρὸν λάθος, τὸ ὁποῖον ἀμαυρώνει, ἔστω καὶ ἐλάχιστα, τὸ κατὰ τὰ ἄλλα ἐξαίρετον καὶ πολυσχιδὲς ἔθνωφελές ἔργον του.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ Γεμιστοῦ περὶ τοῦ Δικαίου ἰδιαιτέρως, τὸ ὑπάρχον ὕλικόν εἶναι λίαν περιορισμένον, ὁπότε τὸ ἐν λόγῳ τμῆμα τῆς ἐργασίας θὰ ἔχῃ ἀναγκαίως μικρὰν ἔκτασιν. Τῶν δύο μερῶν: 1.- Περὶ Πολιτείας, 2.- Περὶ Δικαίου, θὰ προηγηθῇ συνοπτικὴ ἐπισκόπησις τῆς πολιτικῆς καταστάσεως καὶ τῶν πνευματικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς του. Τοῦτο ἐκρίθη ἀπαραίτητον, διότι τοιοῦτοτρόπως κερδίζει εἰς ἐνάργειαν καὶ σαφήνειαν τὸ ὑπόβαθρον τῶν σκέψεων καὶ θεωριῶν τοῦ Φιλοσόφου καὶ καθίσταται πλέον εὐληπτος ὁ σκοπὸς καὶ ἡ πρόθεσίς του.

Α΄.
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΚΑΙ
ΤΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΚΑΤΑ
ΤΟΝ 14^{ον} ΚΑΙ 15^{ον} ΑΙΩΝΑ

Α'. Ἡ πολιτικὴ κατάστασις καὶ τὰ πνευματικὰ ρεύματα κατὰ τὸν 14ον καὶ 15ον αἰῶνα¹

Ὁ κλονισμός, τὸν ὁποῖον ὑπέστη τὸ Βυζαντινὸν κράτος διὰ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῆς Δύσεως κατὰ τὴν τετάρτην σταυροφορίαν (1204), εἶναι αἰσθητὸς καθ' ὅλον τὸν ὑπόλοιπον βίον του. Ἡ ἀνάκτησις τῆς πρωτεύουσας (1261) ὑπὸ τοῦ Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου καὶ αἱ ἐπιτυχίαι τῶν διαδόχων του δὲν σημαίνουν πλήρη ἐπαναφορὰν τῆς Αὐτοκρατορίας εἰς τὴν προτέραν τῆς ἰσχύν καὶ αἵγλην. Τὸ πολιτικὸν οἰκοδόμημα τοῦ Βυζαντίου ἔχει ἤδη ὑποστῇ ρωγμὰς καὶ ἡ ὁλοσχερὴς κατάρρευσίς του ἐπισπεύδεται διὰ τῶν πολιτικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἐπισυμβαίνουν πέρα καὶ ἐντὸς αὐτοῦ.

1. Πρβλ. ἐπ' αὐτοῦ τὰ ἀκόλουθα ἔργα ἐκ τῆς μὴ ἀναφερομένης εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς παρούσης μελέτης βιβλιογραφίας: Ἀμάντου Κ., Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. 2, Ἀθῆναι 1947. Μ. Α. Andreeva, Zur Reise Manuels II. Palaeologos nach Westeuropa, *BZ* 34 (1934) 37 ἐξ. Banus y Comas C., Expedicion de Catalanes y Aragoneses en Oriente en principio del siglo XIV, Madrid 1929. P. Charanis, The strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402, *B* 16 (1941) 286 ἐξ. J. Dräseke, Zu Johannes Kantakuzenos, *BZ* 9 (1900) 72 ἐξ. H. A. Gibbons, The foundation of the Ottoman Empire, Oxford 1916. A. Heisenberg, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, München 1920. N. Jorga, Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation, τ. 3, Bucharest 1934. Τοῦ αὐτοῦ, Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342-1362), *BZ* 15 (1906) 179 ἐξ. Γ. Κορδάτου, Ἀκμὴ καὶ παρακμὴ τοῦ Βυζαντίου, Ἀθῆναι 1953. W. Miller, The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece (1204-1566), London 1908. J. H. Mordtmann, Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des 14. Jahrhunderts, *BNGJ*, 4 (1923) 346 ἐξ. E. Pears, The destruction of the Greek Empire and the story of the Capture of Constantinople by the Turks, London-New York 1903. M. Silberschmidt, Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des Türkischen Reiches nach venezianischen Quellen, Leipzig-Berlin 1923. Δ. Ζακυθηνοῦ, Οἱ Σλαῦοι ἐν Ἑλλάδι. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1945. Ἐκ τῆς ἐν ἀρχῇ παρατεθείσης βιβλιογραφίας βλ. εἰδικώτερον: I. Μαμαλάκη, Γεώργιος Γεμιστὸς-Πλήθων, Ἀθῆναι 1939, σ. 12 ἐξ. L. Bréhier, Le monde byzantin: I. Vie et morte de Byzance, Paris 1969, σ. 303 ἐξ. G. Ostrogorsky, Geschichte des Byz. Reiches, München³ 1963, σ. 372 ἐξ. Ὁ Κ. Krumbacher, Ἱστορία τῆς βυζ. λογοτεχνίας, Ἀθῆναι 1964, σ. 438, ἀναφέρει τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ τὴν τελευταίαν ταύτην περίοδον τοῦ Βυζαντίου παροιμίαν: «ὁ κόσμος ἐποντίζετο καὶ ἡ ἐμὴ γυνὴ ἐστολίζετο!».

Οἱ Τοῦρκοι καταλαμβάνουν ὁσημέραι ὅλας τὰς πόλεις τῆς Μ. 'Ασίας, οἱ Σέρβοι ὑπὸ τὸν Στέφανον Δουσάν ἀποσποῦν ἀπὸ τὸ Βυζάντιον ἱκανὸν τῆς Μακεδονίας μέρος, οἱ Βούλγαροι ἐπεκτείνονται καὶ αὐτοὶ ἐπικινδύνως, ἐνῶ οἱ Καταλανοὶ προβαίνουν εἰς φοβεράς λεηλασίας καὶ ἡ παρουσία τῶν 'Ενετῶν καὶ Γενουατῶν εἰς τὸν χῶρον τῆς Αὐτοκρατορίας καθίσταται περισσότερον ἐπιζήμιος. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἐπὶ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ (1347-1354) διευκολύνει τὰς κατακτητικὰς τῶν προμνημονευθέντων λαῶν διαθέσεις, ἡ δὲ ἀπὸ μέρους τοῦ πρόσκλησις τοῦ Ὁρχάν εἰς βοήθειαν ἐναντίον τῶν Σέρβων καὶ Βουλγάρων καὶ ἡ κατάληψις τῆς Καλλιπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (2 Μαρτίου 1354), δημιουργοῦντων τοιοῦτοτρόπως προγεφύρωμα ἐπὶ τῆς Εὐρώπης, σαλπίζουσι τὴν ἐναρξιν τῆς ἐπιθανατίου ἀγωνίας καὶ τοῦ ἐσχάτου στεναγμοῦ τῆς ἐκμετρούσης τὸ ζῆν Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. «Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης, γράφει ἐπιτυχῶς ὁ Δ. Ζακυθηνός, ἡ πρωτεύουσα τοῦ Βυζαντίου εὐρίσκεται ὑπὸ συνεχῆ ἀπειλῇ, ἡ δὲ παράτασις τῆς ἀγωνίας ὀφείλεται εἰς τὰς ἐσωτερικὰς κρίσεις τοῦ ἀντιπάλου καὶ εἰς τὴν προσπάθειαν ὠρισμένων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, νὰ διατηρήσουν εἰς τὴν ζωὴν τὸν *homme malade*, ἀπαραίτητον παράγοντα τῆς οἰκονομικῆς των ἐπιβολῆς εἰς τὴν Ἀνατολήν»¹.

Οἱ Τοῦρκοι ὑπὸ τὸν Μουράτ Α' προωθοῦν τὰς κατακτητικὰς των φιλοδοξίας καταλαμβάνοντες τὴν Ἀδριανούπολιν, τὴν Φιλιππούπολιν καὶ ἐπαρχίας, αἱ ὁποῖαι εἶχον περιέλθει προηγουμένως εἰς τοὺς Σέρβους. Ὁ Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος ἀνακαταλαμβάνει πλήρως τὴν ἀρχὴν (1355) ζητεῖ βοήθειαν ἀπὸ τὴν Δύσιν μέσῳ κυρίως τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας· πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν καὶ κατόπιν πείσεων τοῦ Ἀμμαδαίου, κόμητος τῆς Σαβοΐας, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἔλθει εἰς βοήθειαν, ὑπογράφει μετὰ τὸν Πατριάρχην τὴν ἔνωσιν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν (Ρώμη, 18 Ὀκτ. 1367). Καὶ παρὰ ταύτην ὅμως τὸ Βυζάντιον μένει οὐσιαστικῶς ἀνυπεράσπιστον. Ὁ λόγος εἶναι προφανής. Ἡ ἔνωσις δὲν ἔχει κοινὴν βάσιν. Ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία τὴν ἐπιδιώκει ἐκμεταλλευομένη τὴν ἀδυναμίαν καὶ ἀνάγκην

1. Δ. Ζακυθηνοῦ, Ἰδεολογικαὶ συγκρούσεις εἰς τὴν πολιορκουμένην ΚΠολιν, ΝΕσ 47 (1950) 794. Πρβλ. *Ι. Μαμαλάκη*, Ἡ ἐπίδρασις τῶν συγχρόνων γεγονότων στὶς ἰδέες τοῦ Γεμιστοῦ, σ. 498 ἐξ. *Ι. Μαμαλάκη*, Ὁ Γ. Γεμιστὸς ἐν Πελοποννήσῳ, σ. 12: ἡ ἐποχὴ, καθ' ἣν ἔζησεν ὁ Γεμιστὸς «ἦταν δυστυχῶς ἀπὸ τὶς πιὸ ἀσχημεῖς, ποὺ ἔχει νὰ παρουσιάσῃ ἡ ἱστορία του (τ.ῆ. τοῦ Βυζαντίου)». Καζάτζη, Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων καὶ ὁ κοινωνισμὸς κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν, σ. 7: Ὁ Πλήθων ἐγεννήθη «ἐν τῇ θλιβερωτάτῃ περιόδῳ τοῦ βίου τοῦ ἐλληνικοῦ γένους. Ἡ παλαιὰ δόξα κατέπιπτε, τὸ προαιώνιον δένδρον ἐφυλλορροεῖ, ὁ οὐρανὸς ἐξοφοῦτο, ἀπαίσιμοι οἰωνοὶ κακὰ προεμήνουν πανταχόθεν. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ ἀκρωτηριασθέντος ἐλληνικοῦ κράτους δεινὴν ὁσημέραι ὑφίστατο πολιορκίαν. . . Οὐδεὶς ὁ ἀμφιβέβλων, ὅτι ἡ κατάληψις. . . ἦτο ζήτημα χρόνου. . .».

τοῦ Βυζαντίου. Τὸ τελευταῖον τὴν δέχεται παρὰ τὴν ἐναντίωσιν τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι θὰ τύχῃ οὐσιώδους βοηθείας κατὰ τῶν Τούρκων. Ἡ κατάσταση ἐπιδεινώνεται περαιτέρω ἀπὸ τὰς διαμάχας τῶν Παλαιολόγων περὶ τὴν ἀρχὴν. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Ὀθωμανῶν τὰ πράγματα δὲν ἦσαν πολὺ περισσότερον εὐχάριστα, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου τοῦ Μουράτ Α' πρὸς τὸν Ἀλήμπεην τῆς Καραμανίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῶν νέων ἐνοχλήσεων ἀπὸ μέρους τῶν Σέρβων καὶ τέλος ἕνεκα τῶν ἐσωτερικῶν ἐρίδων, ἀναπτύσσεται κλιμα ἀγαθῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν Τούρκων (1387)¹. Πρὸς προώθησιν μάλιστα τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν σχέσεων γίνεται προσπάθεια νὰ ἀπαμβλυνθῇ ἡ σοβαρωτέρα διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο λαῶν, ἥτοι ἡ θρησκευτικὴ, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸν διάλογον τὸν γενόμενον τὸ 1391 μεταξὺ τοῦ Μανουὴλ καὶ τινος Τούρκου θεολόγου². Αἱ φιλικαὶ αὐταὶ σχέσεις φαίνεται, ὅτι ἀνεπτύχθησαν εἰς βαθμὸν, ὥστε νὰ δικαιολογοῦν τὸ γεγονός, ὅτι ἐπὶ τινὰ χρόνον προεβάλλετο ὡς λύσις ὁ σχηματισμὸς ἑλληνοτουρκικοῦ κράτους, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας³.

Αἱ ἐν λόγῳ ὅμως ἀγαθαὶ σχέσεις δὲν διετηρήθησαν ἐπὶ πολὺ. Ὁ Βαγιαζήτ, ἐμπορούμενος ὑπὸ ἀπολυταρχικῶν τάσεων, ἔρχεται εἰς ρῆξιν πρὸς τὸ Βυζάντιον καὶ πολιορκεῖ τὴν Κωνσταντινούπολιν (1396). Ἦδη δὲ ἡ συνεχὴς ἐπέκτασις εἶχε φέρεи τοὺς Τούρκους εἰς τὰ σύνορα τῆς Οὐγγαρίας. Ὁ Μανουὴλ Β' στρέφεται πάλιν πρὸς τὴν Δύσιν ἐκζητῶν βοήθειαν. Εἰς τὴν ἐκκλησίαν αὐτὴν βοηθείας ἀνταποκρινόμενος, κυρίως ὅμως, βλέπων τὸν κίνδυνον τῆς ἰδίας πατρίδος, ὁ βασιλεὺς τῆς Οὐγγαρίας Σιγισμουῦνδος λαμβάνει ἐπικουρίαν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων κρατῶν τῆς Εὐρώπης καὶ ἐκστρατεύει κατὰ τῶν Τούρκων. Ἡ σταυροφορία ὅμως

1. *Μαμαλάκη*, Ἡ ἐπίδρασις τῶν συγχρόνων γεγονότων στὶς ἰδέας τοῦ Γεμιστοῦ, σ. 502.

2. Πρβλ. τοὺς λόγους τοῦ τελευταίου, *Μανουὴλ Β' Παλ.*, *Διάλογος*, 2, ἐκδ. E. Trapp, Manuel II. Palaiologos Dialogue... (Wiener Byz. Studien Bd. 2), Wien 1966, σ. 18, 35-42: «Ἴσθι τοίνυν, ὡς ὀλίγοι κομιδῇ μετεῖχον ἂν τῆς μακαρίας ζωῆς καὶ τῶν ἐν παραδείσῳ καλῶν, εἴπερ ὁ Χριστὸς ἀκριβῶς τῶν ἡμῶν πεπραγμένων τὰς εὐθύνas ἀπῆτει· αὐτὸς γὰρ καθεδεῖται πάντων κριτὴς δικαιοτάτος. Ἴσμεν τοῦτο πάνυ καλῶς· πνοή τε γάρ ἐστι καὶ ψυχὴ καὶ λόγος ζώντος Θεοῦ καὶ ἐκ Παρθένου τεχθεὶς, φυλάξας ταύτην καὶ μετὰ τόκον, ὡς δὴ καὶ πρότερον ἦν. Ἀλλὰ τὸν Μωάμεθ πλεῖστα φιλῶν ὑπὲρ τῶν ἐπταικότων παραιτούμενον αἰσχυνθήσεται καὶ οὐκ ἀποπέμψει τοῦτον κενὸν ἐλπίδων· ὅθεν οἱ πάντες σχεδὸν σωθήσονται, λέγω δὴ τοὺς ἡμετέρους». Πρβλ. ἐπ' αὐτοῦ *Charanis*, The strife among the Palaeologi. . . , σ. 309.

3. Πρβλ. *Vasiliev*, Ἱστορία. . . , σ. 783 καὶ σημ. 147. *Μαμαλάκη*, Ἡ ἐπίδρασις. . . , σ. 503. *Silberschmidt*, Das orientalische Problem. . . , σ. 78 ἐξ. *Ζακυθηνού*, Ἱδεολογικαὶ συγκρούσεις. . . , σ. 798.

αὕτη λήγει μὲ ἦτταν τοῦ Σιγισμούνδου κατὰ τὴν μάχην τῆς Νικοπόλεως (1396). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ Κωνσταντινούπολις μένει ὑπὸ τὴν πολιορκίαν τῶν Τούρκων καὶ οἱ κάτοικοί της διέρχονται ἡμέρας ἀγωνίας καὶ ἄγχους. Τοῦτο συνεχίζεται μέχρι τὸ 1402, ὅποτε ὡς ἀπὸ μηχανῆς θεὸς διὰ τὸ Βυζάντιον ἐμφανίζονται εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν οἱ Μογγόλοι ὑπὸ τὸν Τιμούρ ἢ Ταμερλάνον. Ὁ Βαγιαζήτ σπεύδει πρὸς ἀναμέτρησιν, κατὰ δὲ τὴν αἵματηρὰν μάχην, ἡ ὁποία συνήφθη τὸν Ἰούλιον τοῦ 1402 παρὰ τὴν Ἀγκυραν, ὑφίσταται ὀλοσχερῇ ἦτταν, συλλαμβάνεται ὁ ἴδιος αἰχμάλωτος καὶ ἀποθνήσκει.

Ἀκολουθεῖ διὰ τοὺς Τούρκους μία περίοδος ἀλληλοσπαραγμοῦ καὶ ἐρίδων μεταξὺ τῶν υἱῶν τοῦ Βαγιαζήτ ὡς πρὸς τὴν κατάληψιν τῆς ἀρχῆς. Ἡ περίοδος αὕτη συνεχίζεται μέχρι τὸ 1413, ὅποτε ὁ Μωάμεθ Α' μένει μόνος κυρίαρχος εἰς τὸ Ὀθωμανικὸν κράτος. Τὰ ἐπόμενα ἔτη παρέρχονται ἐν εἰρήνῃ καὶ φιλίᾳ. Μόνον τὸ 1422 ἔχομεν μίαν νέαν πολιορκίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ μέρους τοῦ Μουράτ Β', διότι ὁ υἱὸς τοῦ Μανουὴλ Β' Ἰωάννης Η', ὁ ὁποῖος εἶχεν ὀρισθῇ συναυτοκράτωρ, ἠθέλησε νὰ ὑποστηρίξῃ ἕνα ἀπὸ τοὺς διεκδικητὰς τοῦ ὀθωμανικοῦ θρόνου. Οἱ Τοῦρκοι ἐστράφησαν καὶ κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης χωρὶς ὅμως ἐπιτυχίαν, ἀκολούθως δὲ κατὰ τῆς Πελοποννήσου, ὅπου προέβησαν εἰς τὴν καταστροφὴν τῶν τειχῶν τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ φρικτὰς λεηλασίας. Τέλος ὁ Μουράτ Β', πιεζόμενος ἀπὸ ἐπανάστασιν τοῦ Τζινεήτ εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, συνωμολόγησεν εἰρήνην μὲ τὸ Βυζάντιον, τὸ ὁποῖον ὡς ἀντάλλαγμα τοῦ παρεχώρησεν ὀρισμένας πόλεις τῆς Θράκης καὶ ἠναγκάσθη νὰ πληρώσῃ φόρους.

Εἰς τὸ ἐξῆς ὁ κλοιὸς περὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν καθίσταται ἀσφυκτικώτερος καὶ ἡ ἐπιβίωσίς της μᾶλλον προβληματική. Ὁ Vasiliev¹ παρατηρεῖ, ὅτι μετὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ 1422 «ἡ πρωτεύουσα ζοῦσε μὲ ἀξιοθρήνητη ζωή, περιμένοντας τριάντα χρόνια ἀνήσυχα τὴν ἀναπόφευκτη πτώσιν της». Τὸ 1430 οἱ Τοῦρκοι καταλαμβάνουν τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὰ Ἰωάννινα, τὸ δὲ 1431 καταστρέφουν καὶ πάλιν τὰ τείχη τοῦ Ἰσθμοῦ, τὰ ὁποῖα εἶχεν ἀρχίσει νὰ κτίζῃ ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Κωνσταντῖνος, εἰς τῶν υἱῶν τοῦ Μανουὴλ Β'. Καὶ πάλιν τὸ Βυζάντιον προσπαθεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ βοήθειαν ἀπὸ τὴν Δύσιν. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ὁ Ἰωάννης Η' ἀποφασίζει νὰ λάβῃ μέρος καὶ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία εἰς τὴν σύνοδον τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας (1438-1442). Ἐπειδὴ μάλιστα τὴν ἰδίαν ἐποχὴν συνεχίζετο καὶ ἑτέρα σύνοδος τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν ἀπὸ ἀντιτιθεμένην παράταξιν εἰς τὴν Βασιλείαν τῆς Ἑλβετίας, ἤλπισαν οἱ Ἕλληνες, ὅτι αἱ διαπραγματεύσεις θὰ ἐγένοντο ἴσως ἀπὸ θέσεως ἰσχύος,

1. Vasiliev, Ἱστορία . . . , σ. 797.

χωρὶς δηλαδὴ τὴν ταπεινώσιν καὶ τὸν πειθαναγκασμὸν τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἡ ὑπογραφεῖσα ἔνωσις ὑπὸ τῶν περισσοτέρων Ὁρθοδόξων ἀντιπροσώπων δὲν γίνεται τελικῶς δεκτὴ εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἐκστρατεία τῆς Δύσεως πρὸς σωτηρίαν τῆς Αὐτοκρατορίας ἀπολήγει εἰς ἥτταν τῶν σταυροφόρων ἀπὸ τοὺς Τούρκους κατὰ τὴν μάχην τῆς Βάρνας (1444). Ὁ Ἰωάννης Η' προσπαθεῖ καὶ ἐπιτυχάνει νὰ διατηρήσῃ εἰρηνικὰς τρέπον τινὰ σχέσεις μετὰ τὸν Σουλτάνον μέχρι τέλους τῆς βασιλείας του (1449). Ὁ διάδοχός του Κωνσταντῖνος ΙΑ' ἀνελθὼν εἰς τὸν θρόνον (1449) παραλαμβάνει ἐν κράτος, τοῦ ὁποῖου ἐδάφη εἶναι μόνον ἡ Κωνσταντινούπολις, αἱ πλησιέστεραι πρὸς αὐτὴν ἐκτάσεις τῆς Θράκης καὶ μέγα μέρος τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν ἀδελφῶν του. Πλὴν ὅμως τῆς ἐδαφικῆς στενότητος μαστίζει τὸ κράτος στρατιωτικὴ ἐξασθένησις, οἰκονομικὴ ἐξαθλίωσις, ἠθικὴ κατὰπτωσις, πνευματικὴ ἀπαιδευσία καὶ φοβερὰ δεισιδαιμονία. Ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ πανισχύρου ἀντιπάλου, τοῦ νεαροῦ Μωάμεθ Β', ὁ ὁποῖος ἐμμόνως ἐπιδιώκει τὴν κατάληψιν τῆς Βασιλίδος, δὲν εἶναι πλέον ἐκ τῶν πραγμάτων δυνατὴ. Βοήθεια ἀπὸ τὴν Δύσιν δὲν ἔρχεται καὶ ἡ τελευταία σκηνὴ τοῦ δράματος, ἡ ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐκτυλίσσεται τὴν νύκτα τῆς 29ης Μαΐου 1453.

Ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς ζῇ τὰ γεγονότα αὐτὰ ἐκ τοῦ σύνεγγυς καὶ συμμετέχει ἐνεργῶς. Δι' αὐτὸ βλέπομεν καὶ ὁ ἴδιος νὰ ὁμιλῇ περὶ τοῦ πανταχόθεν ἀπειλοῦντος κινδύνου καὶ τοῦ κρισίμου τῆς καταστάσεως τόσον εἰς τὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον¹: «τῶν δὲ πραγμάτων ἡμῖν ἐν μεγάλῳ κινδύνῳ φερομένων ὡς ἂν πολλαχόθεν μὲν ἡμῶν ἐπιβουλευομένων καὶ ἐκ γῆς καὶ ἐκ θαλάττης προσθίην δ' ἂν ὅτι καὶ οἰκοθεν ἐκ τῆς χώρας ὑπὸ τε βαρβάρων ἄμα καὶ ὁμοφύλων, μάλιστα δ' ὑπὸ τῶν πλησιοχώρων τανῦν τούτων βαρβάρων, ὑφ' ὧν καὶ τῆς ἄλλης ἐπικρατείας τὸ πλεῖστον καὶ οἰκειότατον περιηρήμεθα, οἷ, Παροπαμισάδαι² μὲν τὸ πάλαϊ ὄντες, ὑπὸ δὲ Ἀλεξάνδρου τοῦ Φιλίππου καὶ τῶν

1. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 2 (PG, 160, 841-844A).

2. Τοιουτοτρόπως καλεῖ ὁ Γεμιστὸς τοὺς Τούρκους· εἶναι δὲ οὗτοι κατ' αὐτὸν τὸ ἔθνος ἐκεῖνο τῆς Ἀσίας, τὸ ὁποῖον κατῴκει περὶ τὸν Παροπαμισὸν ποταμὸν καὶ ἦλθε νὰ ἐκδικηθῇ διὰ τὰς γενομένας ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἐναντίον του ἐπιβουλὰς. (Πλείονα περὶ τῶν Παροπαμισαδῶν ἴδε Hermann A., s. v., RE, τ. 36, στ. 1778). Ὁ A. Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, τ. IV, 2, σ. 146, θεωρεῖ τὴν ἐξήγησιν αὐτὴν τοῦ Γεμιστοῦ ἀνεκτοτέραν ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἐτέραν ἐκδοχὴν, κατὰ τὴν ὁποῖαν οἱ Τούρκοι εἶναι ἀπόγονοι τῶν Τρώων, τὴν ἀπαντῶσαν ἐπὶ παραδείγματι παρὰ Χαλκοκονδύλῃ, Ἀποδείξεις ἱστοριῶν VIII, Bonnae 1843, σ. 403. Ἐξ ἄλλου ὡς πρὸς τὸν τόπον καταγωγῆς τῶν Τούρκων εὐρίσκεται ὁ Πλήθων ἀρκούντως πλησίον. Πάντως, οὐδόλως συγγέει τούτους πρὸς τοὺς Πέρσας ἢ τοὺς ταυτίζει μετ' αὐτούς, ὅταν λέγῃ, ὅτι ἦλθον νὰ λάβουν ἐκδίκησιν,

μετ' ἐκείνου Ἑλλήνων ἐπιβουλευθέντες τε καὶ κρατηθέντες, πάρεργον τῆς ἐς Ἰνδοὺς τότε παρόδου δίκας νῦν ἡμᾶς ταύτας διὰ μακροῦ μέν, πολλαπλασίας δὲ τῶν ὑπηργμένων εἰσπράττουσιν, Ἑλληνας ὄντας, καὶ νῦν πολλαπλασίαν τὴν δύναμιν κεκτημένοι ἢ ἡμεῖς, τὰ ἔσχατα περὶ ἡμῶν βουλευόμενοι ἐκάστοτε διατελοῦσιν», ὅσον καὶ εἰς ἑτέρας του συγγραφάς¹.

Πρὸς τὴν θλιβεράν πολιτικὴν κατάστασιν, τὴν κυριαρχήσασαν εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα, στενὴν σχέσιν καὶ αἰτιώδη συνάφειαν ἔχουν καὶ τὰ πνευματικὰ ρεύματα καὶ αἱ ἰδεολογικαὶ συγκρούσεις καὶ ἀντιθέσεις, αἱ συγκλονίσασαι ἐσωτερικῶς τὸ κράτος. Χρονικῶς πρώτη καὶ οὐσιαστικῶς ἡ σφοδρότερα σύγκρουσις τῆς μελετωμένης περιόδου εἶναι ἡ τῶν Ἑσυχαστῶν, τῶν ἀσκητῶν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι, διαπνεόμενοι βαθύτατα ὑπὸ τῶν τάσεων τοῦ μυστικισμοῦ, ἐπέζητουν τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσιν καὶ τὴν προαπόλαυσιν τῆς μελλούσης μακαριότητος εἰς τὸν παρόντα κόσμον. Ἐκλήθησαν Ἑσυχασταί, διότι εἰς τὸν μυστικισμόν των ἐπεκράτει ἡ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διακρίνουσα αὐτὸν τάσις πρὸς ἡσυχίαν καὶ ἀπραγμοσύνην.

Ὁ μυστικισμὸς καθ' ἑαυτὸν εἶναι φαινόμενον πολὺ παλαιόν, προχριστιανικόν. Ὑπὸ ἀτελεστέραν καὶ ποιοτικῶς κατωτέραν μορφήν ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ μάλιστα εἰς τὰς ἑορτάς

ὡς νομίζει ὁ *Μαμαλάκης* (Ἡ ἐπίδραση. . . , σ. 525, σημ. 3). Ὁ Γεμιστὸς ἐμελέτησεν ὅσον οὐδεὶς ἄλλος κατὰ τὴν ἐποχὴν του τὴν ἱστορίαν καὶ γνωρίζει καλῶς τὴν παράδοσιν περὶ τῶν Περσῶν καὶ τοῦ Ζωροάστρου. Τὸν τελευταῖον ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει θεωρεῖ αὐθεντίαν τῶν Τούρκων. Αἱ περὶ αὐτοῦ γνώσεις του εἶναι ἐν πολλοῖς ἀσφαλεῖς, ἀπορρέουσαι ἐκ τῆς κρατούσης μεταξύ τῶν Ἑλλήνων παραδόσεως. Βλ. πλείονα Θ. Νικολάου, Ὁ Ζωροάστρης εἰς τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Γ. Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, *ΕΕΒΣ* 38 (1971) 339.

1. Πρβλ. *Πλήθωνος*, Προθεωρία (PG, 156, 177ACD). Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπιστολή, *Λάμπρου*, Παλαιόλογεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. 3, σ. 310. Τοῦ αὐτοῦ, Εἰς Μανουήλ, 16 (PG, 160, 833B): ὁ κοινὸς ὄλεθρος εἶναι «ἐν ὑπογύφῳ». Τοῦ αὐτοῦ, Μονωδία α' (PG, 160, 949C): «τὰ δεινὰ προκεχώρηκε καὶ ὡς ἐν μεγάλῳ κινδύνῳ τὰ ἡμέτερά ἐστι». Τοῦ αὐτοῦ, Μονωδία β' (PG, 160, 956A): «. . . διὰ τὰς ὑπὸ τῶν βαρβάρων πολιορκίας, δεινὰς τε καὶ χαλεπὰς γεγυῖας· καὶ μάλιστα τὴν μετ' οὐ πολὺ τῆς ἀρχῆς τῆς βασιλείας, ὅτεπερ καὶ μακροτάτῃ καὶ δεινοτάτῃ τῇ πόλει ἡμῶν ἡ πολιορκία ἐγεγόνει». Ἐνταῦθα ὁ Πλήθων ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Βαγιαζήτ γενομένην πολιορκίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὰ ἔτη 1396-1402, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας ἦτο καὶ ὁ ἴδιος εἰς τὴν Πόλιν (πρβλ. *Μαμαλάκη*, Ἡ ἐπίδραση. . . , σ. 505). Περισσότερον χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ *Ἰωάν. Ἀργυροπούλου*, Μονωδία εἰς Ἰωάννην Παλαιολόγον, *Λάμπρου*, Ἀργυροπούλεια, σ. 2, «Οὔτε γὰρ ἡμῖν ἐλπίς ἔτι παθεῖν εὖ, οὕτω τῶν πραγμάτων ἀπολωλότων. . . Νῦν πάντα μὲν πέπτωκε τὰ τῶν Ἑλλήνων σεμνά, ἐλπίς δ' ἐξέπτῃ οὐδὲ πίθου ὑπὸ χεῖλεσιν ἔμεινεν, Αἰδῶς δὲ καὶ Νέμεσις προλιπόντ' ἀνθρώπους εἰς Ὀλυμπον ψυχοντο. . . ». Πρβλ. καὶ *Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου*, Πρὸς Πλήθωνα ἐπὶ τῇ πρὸς τὸ ὑπὲρ Λατίνων βιβλίον αὐτοῦ ἀπαντήσῃ ἢ κατὰ Ἑλλήνων, *Petit*, τ. 4, σ. 147, 9 ἐξ.

τοῦ Διονύσου, τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια καὶ τοὺς Πυθαγορείους. Περισσότερον ἐξευλιγμένος παρουσιάζεται εἰς τὸν Φίλωνα τὸν Ἰουδαῖον (25 π.Χ. - 42 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος τὸν παρέλαβεν ἀπὸ τὴν πλατωνίζουσαν καὶ νεοπυθαγορίζουσαν φιλοσοφίαν, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τοὺς Νεοπλατωνικοὺς Πλωτῖνον (204-269) καὶ Πρόκλον (410-485). Ἀκολούθως ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ὁλοκληρώνεται εἰς τὴν μυστικὴν καλουμένην Θεολογίαν, χωρὶς ὅμως καὶ ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες καὶ συγγραφεῖς νὰ εἶναι τελείως ξένοι πρὸς αὐτόν¹.

Ἡ εἴσδυσις εἰς τὸν χῶρον τῆς ὑπερβατικῆς πραγματικότητος, ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσις, ἐπετυγχάνετο κατὰ τοὺς Ἑσυχαστὰς μὲ τὸ νὰ ἴδῃ τις τὸν Θεόν, νὰ ἴδῃ δηλαδὴ διὰ τῶν σωματικῶν τοῦ ὀφθαλμοῦ τὸ «θεῖον φῶς». Ἡ μέθοδος, διὰ τῆς ὁποίας κατωρθοῦτο τοῦτο, εἶναι πολὺ προβλη-

1. Πρβλ. Β. Στεφανίδου, Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι² 1959, σ. 428 ἐξ. H.-G. Beck, Theodoros Metochites, München 1952, σ. 26: «Das (τ.ξ. ἡ ἀπραγμοσύνη). . . war doch in einer mehr als tausendjährigen Entwicklung das Ideal des βίος θεωρητικός, der vita contemplativa, zum byzantinischen Lebensideal schlechthin geworden». Περὶ τοῦ μυστικισμοῦ καθόλου καὶ τῶν ἐρίδων τοῦ 14ου αἰῶνος ἰδὲ πλεονα Fr. Boll, Vita contemplativa, Heidelberg 1922. VI. Lossky, Ἡ Μυστικὴ Θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, μετάφρ. Στ. Πλευράκη, Θεσσαλονίκη 1964. E. v. Iovánska, Hesychasmus und Palamismus. Ihr gegenseitiges Verhältnis und ihre geistesgeschichtliche Bedeutung, JÖBG 2 (1952) 23-34: τόσον τὸ παρὸν ἄρθρον, ὅσον καὶ ἕτερα τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, ἀφορῶντα εἰς τὸν Ἑσυχασμόν, περιελήφθησαν εἰς τὸ ἔργον του: Plato Christianus. Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter, Einsiedeln 1964, σ. 378-445. J. Meyendorff, Introduction à l'étude de Gregoire Palamas, Paris 1959. II. Χρήστου, Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ Θεολογία εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν κατὰ τὸν Δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1959. B. Tatakis, La philosophie byzantine, σ. 140 ἐξ. καὶ 261 ἐξ. P. Scazzoso, La Teologia di S. Gregorio Palamas (1296-1359), Milano 1970. Ὁ Δανιηλίδης (Ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία, Ἀθῆναι 1934, σ. 74 ἐξ.), ἀντιπαραβάλλων τὸν βυζαντινὸν μυστικισμόν, ὁ ὁποῖος ἦτο κατ' αὐτὸν συγγενὴς πρὸς τὸν μουσουλμανικὸν καὶ γενικῶς ἀνατολικὸν μυστικισμόν, μὲ τὸν τῆς Δύσεως, παρατηρεῖ, ὅτι ὁ βυζ. μυστικισμὸς ἡρνεῖτο τὴν ζωὴν καὶ τοῦ ἔλειπεν ἡ δυνατὴ πνοὴ πρακτικῆς ἠθικῆς· ὠδήγησε δὲ πρὸς τὴν Ἀνατολήν, ἔφερε τὴν ἔκστασιν, τὴν μέθην καὶ τὴν παραφροσύνην. Ἐδῶ, νομίζομεν, ὅτι παραθεωρεῖται τὸ γεγονός, ὅτι ὑπ' αὐτὴν σχεδὸν τὴν μορφήν ἐβίωθη καὶ παρεδόθη ἀκολούθως εἰς τὸ Βυζάντιον ὁ μυστικισμὸς τοῦ Φίλωνος καὶ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ. Ἐχει δὲ οὗτος καὶ ὑγιῇ στοιχεῖα ἱκανά, περὶ τῶν ὁποίων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁμιλήσωμεν ἐνταῦθα. Πάντως ἡ ἀποψις, ὅτι εἰς τὸ Βυζάντιον «κατάρθωσε νὰ ἐπικρατήσῃ πλήρως» «φοβερός μυστικισμὸς» (Σ. Σπέντζα, Αἱ οἰκονομικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνος, Ἀθῆναι 1964, σ. 15) ὅχι μόνον εἶναι ὑπερβολικὴ, ἀλλ' ἐλέγχεται ἐν πολλοῖς ἀσυμβίβαστος καὶ ἀπροσδιόνυσος πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι ὁ «μυστικισμὸς περιέπεσε, βεβαίως, εἰς ὑπερβολὰς καὶ παρεκτροπὰς» (Στεφανίδου, Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία, σ. 434).

ματική και όχι ἀπηλλαγμένη ἀκροτήτων¹. Τὸ δρώμενον φῶς ἦτο «ἄκτιστον» κατ' ἀναλογία πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ Θαβώρ κατὰ τὴν Μεταμόρφωσιν ὁραθὲν φῶς (Μτθ. 17, 2) καὶ μία τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, αἱ ὁποῖαι διαστελλόμεναι πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ, τὴν ἀσύλληπτον καὶ ἀκατάληπτον καὶ ἀπρόσιτον, ὑπόκεινται εἰς τὴν μέθεξιν καὶ τὴν ἐμπειρίαν τοῦ ἀσκουμένου χριστιανοῦ. Ὁξὺς πολέμιος τοῦ Ἑσυχασμοῦ ἀνεδείχθη Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός. Οὗτος ἐπιστρέφων ἔκ τινος ἀποστολῆς εἰς τὴν Δύσιν, τῆς ὁποίας ἡγήθη τὸ 1339 καὶ τῆς ὁποίας σκοπὸς ἦτο νὰ διαπραγματευθῇ τὴν ἔνωσιν μετὰ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ ἐκ τῶν Τούρκων κινδύνου, διέτριψεν ἐπὶ τινα χρόνον εἰς Θεσσαλονίκην καὶ Ἁγιον Ὄρος, ὅπου καὶ ἐμυήθη εἰς τὰ τοῦ Μυστικισμοῦ. Μὴ συμφωνήσας ὅμως πρὸς τὴν θεωρίαν τῶν Ἑσυχαστῶν, ἤρchiσε νὰ τοὺς ἀποκαλῇ «ὀμφαλοσκόπους» καὶ «ὀμφαλοψύχους» καὶ νὰ τοὺς ψέγγῃ, διότι ἐδέχοντο, ὅτι τὸ «θεῖον φῶς» ἦτο ἄκτιστον, καίτοι ὁρᾶται σωματικοῖς ὀφθαλμοῖς, καὶ εἰσῆγαγον οὕτω διθεῖαν, ἀπολήγουσαν εἰς πολυθεῖαν, ἀφοῦ διέκρινον μετὰ τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, οὕσης ἀοράτου, καὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ, ὑποπιπτουσῶν εἰς τὰς αἰσθήσεις. Τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Ἑσυχασμοῦ ἀνέλαβεν ὁ μοναχὸς καὶ λόγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, ὁ ὁποῖος ἀντέταξεν, ὅτι αἱ ἐνέργειαι ἀποτελοῦν εἶδος «ὑφειμένων θεοτήτων» καὶ δὲν ὑφίστανται ἀφ' ἑαυτῶν, ἀλλ' ἐκ τῆς θείας οὐσίας, μόνης «ὑπερκειμένης θεότητος», εἶναι δὲ ἀναλλοίωτοι διὰ τὸν λόγον, ὅτι εἶναι θεῖαι². Ἡ ὅλη ἔρις ἔληξε διὰ τῆς ἐπισήμου θέσεως, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἡ Ἐκκλησία ἐν ἀρχῇ διὰ τῆς ἐν Ἀγίᾳ Σοφίᾳ συνόδου (1341) καὶ ἀκολουθῶς δι' ἐτέρων συνόδων (1341, 1347 καὶ 1351) κατατάξασα τελικῶς τὸν Παλαμᾶν μετὰ τῶν ἀγίων καὶ ἀναθεματίσασα τὸν Πρόχορον Κυδωννῆν, τελευταῖον ὑπέρμαχον τῶν ἰδεῶν τοῦ Βαρλαάμ (σύνεδρος ἐν ΚΠόλει 1368).

Εἰς τὴν διαμάχην μετὰ τῶν Ἑσυχαστῶν καὶ τοῦ Βαρλαάμ, ὡς καὶ παλαιότερον εἰς τὰς εἰκονομαχικὰς ἐριδας, πρέπει νὰ διδῶμεν τὴν

1. Πρβλ. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, σ. 431, «Ἐνεκλείοντο ἐν τοῖς κελλίοις, ἐκάθηντο καταγῆς, ἔχοντες τὰ γόνατα κεκαμμένα πρὸς τὸ στῆθος, ἐστήριζον τὸν πῶγωνα ἐπὶ τοῦ στῆθους καὶ συνεκέντρουν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπὶ τοῦ ὀμφαλοῦ. Ὑπερτα ἀπεμάκρυνον τὸν νοῦν ἀπὸ τοῦ περὶ αὐτοὺς κόσμου καὶ τοῦ σώματος αὐτῶν, συνεκέντρουν αὐτὸν ἐν ἑαυτοῖς, ἐν τῷ κέντρῳ τῆς ψυχῆς (τῇ καρδίᾳ), συνεκράτουν κατὰ τὸ δυνατόν τὴν ἀναπνοὴν καὶ νοερῶς ἐπανελάμβανον Ἐκκρίε Ἰησοῦ Χριστέ, ἐλέησον ἡμᾶς». Κατ' ἀρχὰς κατελάμβανεν αὐτοὺς σκοτοδίνη καὶ ἀθυμία, ἀλλ' ἔπειτα, ἂν ἐπέμενον καὶ ἐπανελάμβανον τὴν ἀσκήσιν ταύτην, ἡσθάνοντο μεγάλην ἐσωτερικὴν εὐχαρίστησιν καὶ περιήστραπτεν αὐτοὺς φῶς, τὸ ὁποῖον ἐξήρχετο ἔσωθεν καὶ τὸ ὁποῖον ἐθεώρουν θεῖον καὶ ἄκτιστον (ἄυλον), ἦτοι αὐτὸν τὸν Θεόν».

2. Πρβλ. Τόμος Συνοδικός, 3 (PG, 150, 725B-726D, 731B). Βλ. ἐπ' αὐτοῦ καὶ E. Ivánka, Plato Christianus, Einsiedeln 1964, σ. 399. II. Χρήστου, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ἐν: ΘΗΕ, τ. 4, στ. 791 ἐξ.

δριμεῖαν σύγκρουσιν δύο κόσμων, τοῦ ὀρθοδόξου πνεύματος τῆς κατ' Ἀνατολὰς Ἐκκλησίας καὶ τῆς προοδευτικῆς, νεωτεριζούσης καὶ ἐκκοσμιευμένης τάσεως εἰς τὸ Βυζάντιον, τοῦ μυστικοῦ καὶ ὑπερλογικοῦ χαρακτῆρος τῆς πίστεως τῆς καὶ τῶν ὀρθολογικῶς σκοπούντων τὰ κατ' αὐτὴν, εἴτε αὐτόχθονες ἦσαν οἱ τελευταῖοι εἴτε ἐπήλυδες. Ἀπὸ τοὺς ἡγήτας τῶν δύο παρατάξεων δὲν ἔλειψαν καὶ αἱ ἀντίθετοι φιλοσοφικαὶ προτιμήσεις¹.

Παρὰ τὴν ἐπιβολὴν τῶν Ἑσυχαστῶν, ἡ εἰς δύο στρατόπεδα διαίρεσις τῶν Βυζαντινῶν ὑφίσταται μέχρι τῆς ἀλώσεως². Τὸ μεταξὺ των χάσμα ὅχι μόνον δὲν γεφυρώνεται, ἀλλὰ καὶ διευρύνεται ἀπὸ τὴν πολιτικὴν, τὴν ὁποίαν χαράσσει ἐκάστη μερὶς διὰ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος: πῶς θὰ ἀναχαιτισθῇ ἡ ἀνησυχητικὴ προέλασις καὶ ἐπέκτασις τῶν Τούρκων; Διὰ τοὺς μὲν ἡ ἐν λόγῳ πολιτικὴ ὑλοποιεῖται ὡς στροφή πρὸς τὴν Δύσιν, ἑνώσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καὶ ὑποστήριξις ἐκεῖθεν διὰ τινος σταυροφορίας, διὰ τοὺς δὲ ὡς ἀντίδρασις καὶ ἀπόκρουσις τῆς ἐνώσεως, ἡ ὁποία διακυβεύει τὴν ὀρθόδοξον πίστιν. Ὁ Δημήτριος Κυδώνης συνέβαλε μεγάλως διὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς ἐνώσεως τὸ 1367³ καὶ ὑπῆρξε γενικῶς εἰς τῶν ἐνθέρμων ὑποστηρικτῶν τῆς. Εἰς τοὺς κόλπους τῶν Ἀθηνωτικῶν διακρίνονται ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ἀνεπιφυλάκτως καὶ μὲ ὑπερβάλλοντα φανατισμὸν θεωροῦν, ὅτι «κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν λατινικήν»⁴, καὶ συλλαμβάνουν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον «τὸ ὄραμα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κράτους τῆς Ὀρθοδοξίας ὑπὸ τὴν προστασίαν ἀλλοδόξου δυνάστου»⁵, ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ προσπαθοῦντες νὰ ὀργανώσουν καὶ

1. Ὁ *Δανιηλίδης*, Ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία. . . , σ. 71, λέγει, ὅτι περὶ τὸν Βαρλαάμ συνησιώθησαν οἱ Ἑλληνίζοντες, ἥτοι τὰ δημοκρατικὰ καὶ ἐπαναστατικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα ἦσαν φορεῖς νέας φιλοσοφικῆς κινήσεως ἐμπνεομένης ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος.

2. Πρβλ. *Ζακυθνοῦ*, Ἰδεολογικαὶ συγκρούσεις. . . , σ. 769 ἐξ. *Γ. Ζώρα*, Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς τὴν ἑλληνοτουρκικὴν συνεννόησιν προσπάθειαι του, Ἀθῆναι 1954, σ. 18 ἐξ. *Fr. Dölger*, Politische und geistige Strömungen im sterbenden Byzanz, *JÖBG*, 3 (1954) σ. 12 ἐξ.

3. Βλ. ἀν. σ. 34. Πρβλ. *Dölger*, Politische und geistige Strömungen. . . , σ. 12. *Ζακυθνοῦ*, Ἰδεολογικαὶ συγκρούσεις. . . , σ. 795. Οὗτος παρατηρεῖ, ὅτι δολόκληρον τὸ ἔργον τοῦ Δ. Κυδώνη, ἰδιαιτέρως δὲ ὁ λόγος του «Ρωμαίοις Συμβουλευτικός» (PG, 154, 961-1008), τὸν ὁποῖον ἔγραψε τὸ 1366, δεσπόζονται ἀπὸ τὴν πεποίθησιν, ὅτι μόνον ἐκ τῆς Δύσεως εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ σωτηρία. Φορεῖς τῆς φιλολατινικῆς τάσεως ἦσαν καὶ οἱ αὐτοκράτορες, τρεῖς τῶν ὁποίων (Ἰωάννης Ε', Μανουήλ Β' καὶ Ἰωάννης Η') μετέβησαν εἰς τὴν Δύσιν πρὸς αἵτησιν βοήθειας.

4. *Μ. Δούκα*, Βυζ. Ἰστ., 37, Bonnae 1834, σ. 264.

5. *Ζακυθνοῦ*, Ἰδεολογικαὶ συγκρούσεις. . . , σ. 797. Ἰδὲ καὶ σ. 796, ἐνθα λίαν ὀρθῶς σημειώνεται, ὅτι τὸ στρατόπεδον τῶν ἀθηνωτικῶν δὲν ἦτο συρφετὸς ἀν-

συγκροτήσουν τὰς ὀρθοδόξους Ἐκκλησίας τῆς Βαλκανικῆς καὶ ἀντιταχθοῦν τοιουτοτρόπως ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἡ τελευταία προσπάθεια ἔμεινεν ἀτελέσφορος, ἔνεκα τῶν ἀντιδράσεων καὶ δυσχερειῶν πρὸς ἐπίτευξιν συμφωνίας καὶ συνεργασίας μετὰ τῶν Βουλγάρων καὶ Σέρβων, οἱ ὅποιοι ἐπωφθαλμίῳν ἐλληνικὴν γῆν¹.

Ποίαν θέσιν λαμβάνει ὁμῶς ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς ἐναντι τῶν σκιαγραφηθεῖσων παρατάξεων καὶ ἰδεολογικῶν κατευθύνσεων; Ἡ ἄποψις, ὅτι ἀποτελεῖ «συνέχεια σχεδὸν ὀργανικὴ καὶ ὀλοκλήρωση»² τοῦ κινήματος τοῦ Βαρλαάμ ἢ «ἐπέκτασιν τῆς οὐμανιστικῆς του περὶ ζωῆς ἀντιλήψεως»³, δὲν ἀνταποκρίνεται ἀπολύτως οὔτε πρὸς τὴν τελικὴν θρησκευτικὴν καὶ φιλοσοφικὴν τοποθέτησιν τῶν δύο μεγεθῶν οὔτε πρὸς τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν ἔλαβον πρὸς καταπολέμησιν τῆς ἐπερχομένης τουρκικῆς ἀπειλῆς. Ὁ Βαρλαάμ παρ' ὅλην τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὸν Ἡσυχασμὸν ὅχι μόνον δὲν ἐγκατέλειπε τὸν χριστιανισμόν, ἀλλ' ἔγινε καὶ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Ἰέρακος εἰς Καλαβρίαν (1348), ἦτο δὲ ὑπέρμαχος τῆς λατινικῆς συμμαχίας, ἐνῶ ὁ Πλήθων μὲ τὸν φιλοσοφικόν του στοχασμὸν ἀπελάκτισε τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ἀποζητήσας νὰ δώσῃ ζωὴν εἰς τοὺς πρὸ πολλοῦ θανόντας θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου καὶ θεωρηθῇ ὡς συνεχιστὴς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Τὸ φλέγον πρόβλημα τῆς σωτηρίας τοῦ κινδυνεύοντος κράτους εὕρισκει τὴν λύσιν του διὰ τὸν Γεμιστὸν εἰς ἰδίαν γραμμὴν⁴, ἢ ὁποία, ἀφισταμένη τόσοσιν ἐκ τῆς στροφῆς πρὸς τὴν Δύσιν, ὅσον καὶ

θρώπων προσκεκολλημένων εἰς τὸ νεκρὸν γράμμα τοῦ δόγματος· καὶ ναὶ μὲν κατείχοντο συχνὰ ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα τῆς λατινοφοβίας, πλὴν ὁμῶς οἱ ἡγέται ἦσαν ἄνθρωποι ἐξόχου παιδείας καὶ πολιτικῆς διορατικότητος. Πρβλ. *Dölger*, Politische und geistige Strömungen. . . , σ. 15: «Kein Wunder, wenn es eine breite Schicht solcher gab, die dem Unausweichlichen entgegengingen und sich von dem neuen Regime des Eroberers sogar eine Besserung ihrer Lage selbst nach der kirchlichen Seite hin erwarteten».

1. Πρβλ. *Ζώρα*, Γεώργιος Τραπεζούντιος. . . , σ. 23. *Ζακυθηνοῦ*, Ἰδεολογικαὶ συγκρούσεις. . . , σ. 796. Ὁ *Dölger*, Politische und geistige Strömungen. . . , σ. 13, ἀναφέρει ὡς ἰδιαιτέραν παράταξιν ἐκείνους, οἱ ὅποιοι προσανέμενον βοήθειαν ἀπὸ τὴν Δύσιν χωρὶς τὴν ἀπεμπόλησιν καὶ τὸν συμβιβασμὸν περὶ τὴν πίστιν, θεωροῦντες τὴν βοήθειαν αὐτὴν ὡς *nobile officium* τῆς Δύσεως. Μεταξὺ ἄλλων ἀνήκουν ἐδῶ ὁ Μανουὴλ Β', ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς καὶ ἄλλοι.

2. *Δανηλίδης*, Ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία. . . , σ. 75.

3. *D. Tsakonas*, Geist und Gesellschaft in Griechenland, Bonn 1965, σ. 9. Τοῦ αὐτοῦ, Κοινωνιολογία τοῦ Νεοελληνικοῦ πνεύματος, Ἀθήναι 1967, σ. 22 (τοῦτο ἀποτελεῖ μετάφρασιν τοῦ πρώτου).

4. Πρβλ. *Dölger*, Politische und geistige Strömungen. . . , σ. 16: «Noch eine absonderliche Richtung gab es zwischen den Parteien, die nicht unerwähnt bleiben darf. . . Ich meine den Philosophen und Theologen Georgios Gemistos. . . ».

ἐκ τῆς ἰδέας συμπτῆξεως ὀρθοδόξου κράτους ὑπὸ ξενικὴν κατοχὴν ἢ συναγερμού ὄλων τῶν Ὀρθοδόξων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, συγκεκριμένο-ποιεῖται ὡς κοινωνικὴ ἀναγέννησις καὶ ἀνακατάταξις, ὡς ἐπαναστατικὴ πολιτειακὴ ἀναδιάρθρωσις τῆς τότε ἐλληνικῆς κοινωνίας καὶ στενοτέρα σύνδεσις πρὸς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα: «μέχρι δ' ἂν οὕτως ἔχωμεν, ὡς ἔχομεν, οὐτ' εἰ Λατίνοις ὁμολογήσομεν, οὐτ' εἰ οἰστισινοῦν ἀνθρώπων, σωθεῖν ἂν»¹. Τὸ κοινωνικόν του πρόγραμμα δὲν εὕρισκει ὅμως ἀπῆχρσιν καὶ ἡ φωνὴ του μένει φωνὴ βοῶντος εἰς τὴν ἔρημον τῆς ἀλυσιτελοῦς πολυπραγμοσύνης τῶν Παλαιολόγων. Κοινὰ δὲ σημεῖα τοῦ Γεμιστοῦ πρὸς τὸν Βαρλαάμ εἶναι ἡ προτίμησις ἀμφοτέρων πρὸς τὴν φιλοσοφίαν γενικῶς τοῦ Πλάτωνος καὶ ἡ πλήρης ἀντίθεσις των πρὸς τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον τῶν μοναχῶν.

Ἡ ἐκ τῶν προεκτεθέντων πολιτικῶν γεγονότων καὶ ἰδεολογικῶν συγκρούσεων ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ Γεμιστοῦ σχετικῶς μὲ τὴν φιλοσοφικο-θρησκευτικὴν του θέσιν πρέπει νὰ θεωρηθῇ βεβαία καὶ ἀνεπισφαλῆς. Τόσον τὸ ἀναπτυχθὲν κλῖμα ἀνεξιθρησκείας μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Μωαμεθανῶν περὶ τὸ 1390², ὅσον καὶ ἡ μὴ ἀποστολὴ οὐσιαστικῆς βο-
θείας ἀπὸ τὴν Δύσιν κατὰ τὰς κρίσιμους στιγμὰς τοῦ κράτους εἶναι αἱ
πρῶται περὶ τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἀναστατώσεις καὶ συγκλονίσεις,
τὰς ὁποίας δέχεται ὁ Πλήθων. Ἡ ἔρις τῶν Ἡσυχαστῶν, τῆς ὁποίας τὴν
ὀξύντητα δὲν ἔζησε μὲν ὁ ἴδιος, πλὴν ὅμως ἐγνώρισε τὸ κεντρικόν της
σημεῖον, ἦτοι τὴν διαστολὴν μεταξὺ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν, («ὑπερκειμένης»
καὶ «ὑφειμένης») θεοτήτων, ὠδήγησεν αὐτὸν εἰς τὸ νὰ σχηματίσῃ κατὰ
τινα τρόπον τὴν πρώτην ἐντύπωσιν, ὅτι ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ἔχομεν πο-
λυθεῖαν ἢ πιθανώτερον ἐν τῷ Χριστιανισμῷ εἶναι δυνατόν νὰ γίνωνται
ἐλευθέρως φιλοσοφικαὶ συζητήσεις περὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν αὐ-

1. Πλήθωνος, Ἐκπόρευσις (PG, 160, 980C). Εἰς ὁλόκληρον τὴν παροῦσαν συγγραφὴν χρησιμοποιεῖ διὰ μὲν τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν τὸν ὄρον «Λατῖνοι» ὑπὸ ἔννοιαν ἀρνητικὴν, ἐνῶ διὰ τὴν Ὀρθόδοξον τὴν λέξιν «ἐκκλησίαν» θετικῶς οἰονεὶ κρίνων τὰ κατ' αὐτήν. Ἰδιαιτέρως βλ. PG, 160, 979B, «Ἄλλ' ἐκείνους δέδεια τῶν ἡμετέρων, οἷς δοκεῖ, κἂν εἰ εὐσεβέστερά ἐστι τὰ γε πάτρια ἡμῖν, ἀλλ' ὅμως τὰ Λατίνων πρὸ αὐτῶν αἰρετέα, διὰ τὸ ταῦτα καὶ τοῖς πράγμασι ἰυσιτελήσειν τι δοκεῖ». Βλ. καὶ Συροπούλου, Ἀπομνημονεύματα, VI, 19, V. Laurent, Les «Mémoires». . ., Roma 1971, σ. 312, 2 ἐξ., ἐνθα ἀναφέρεται, ὅτι ὁ Γεμιστὸς ἤδη τὸ 1426/27, ὅτε συνηντήθη μὲ τὸν Αὐτοκράτορα ἐν Πελοποννήσῳ, συνεβούλευσε νὰ μὴ μεταβῇ ὀρθόδοξος ἀντιπροσωπεῖα εἰς Ἱταλίαν καὶ μετάσχῃ εἰς σύνοδον, διότι τοῦτο δὲν θ' ἀποβῇ πρὸς «συμφέρον» τῶν Ὀρθοδόξων. Οὗτοι δὲν θὰ ἀπέλθουν ἐκεῖ «εἰς σύνοδον, ἀλλ' εἰς κατάχρισιν», ἀφοῦ ἡ ἀντιπροσωπεῖα τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν θὰ εἶναι ὡς ἐκ τῶν πραγμάτων μεγαλυτέρα εἰς ἀριθμόν. Πρβλ. ἐπ' αὐτοῦ J. Dräseke, Georgios Gemistos Plethon, ZKG 19 (1899) 280.

2. Βλ. ἀν., σ. 35.

τῇ προσουσῶν ιδιοτήτων ἢ τῶν ἐξ αὐτῆς ἀπορρεουσῶν ἐνεργειῶν. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ ἀληθειῶν τῆς πίστεως ἐλευθέρως διατυπουμενῶν καὶ ὑποκειμένων εἰς συλλογιστικὴν σκέψιν καὶ διαλεκτικότητα. Ἀντιθέτως, διὰ τὸν φιλόσοφον Γεμιστὸν εἰς τὴν «πρώτην ἀρχὴν» δὲν εἶναι δυνατὴ οὐδεμία διάκρισις καὶ θεωρεῖ, ὅτι δικαίως οἱ «περὶ Πλάτωνος τὸ μὲν ὑπερούσιον ἐν ἄλλως ἐν εἶναι τίθενται, οὔτε οὐσίαν αὐτοῦ, οὔτε δύναμιν, οὔτε ἐνέργειαν διακρίνοντες»¹ καὶ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ θεολογία ὁρθῶς δὲν ἀξιῶναι «ἐπὶ γε τοῦ Θεοῦ γεννήσεως δημιουργίαν διακρίνειν, ὅτι οὐδὲ βούλησιν φύσεως, ὅλως δὲ εἰπεῖν, μὴδ' οὐσίαν ἐνεργειαν»². Ἡ ταυτότης ὁρολογίας καὶ νοήματος τῶν παρατηρήσεων τούτων τοῦ Πλήθωνος προδίδει προφανῆ ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδος καὶ μάλιστα τῶν ἀπόψεων τοῦ Βαρλαάμ. Σχέσις στενὴ, τὴν φορὰν ὁμῶς ταύτην πρὸς τὸν Παλαμᾶν, διαπιστώνεται ὡσαύτως καὶ ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Τὸ γνωρίζομενον ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἡ «φύσις τοῦ Θεοῦ», ἀλλὰ «σύμβολα» καὶ «φαινόμενα» αὐτῆς, ἥτοι σημεῖα καὶ φάσματα, τῶν ὁποίων ἡ φανέρωσις ὑπὸ μορφήν «κεραυνῶν» καὶ «πυρὸς» προκαλεῖται διὰ τῆς συνεχοῦς κλήσεως: «ἐάν πολ- λάκις λέξης μοι, ἥτοι καλέσης με, ὅψι πανταχῇ αὐτὸ τὸ λεκτόν, ἐμὲ δη- λαδὴ ὃν καλεῖς· οὐδὲν ἄλλο γὰρ τότε ὁφθήσεται σοι ἢ τὰ πάντα κεραυνοί, πῦρ δηλαδὴ τοῦ κόσμου, πανταχοῦ ἄττον»³. Ἡ σχέσις τῶν ἀπόψεων τοῦ Πλήθωνος τὸ μὲν πρὸς τὰς τοῦ Βαρλαάμ τὸ δὲ πρὸς τὰς τοῦ Παλαμᾶ προδίδει τὴν ἐκλεκτικὴν τοῦ διὰθesis, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν βασικὴν φιλοσοφικὴν γραμμὴν καὶ θέσιν του.

Τέλος αἱ ἀτέρμονες καὶ σχολαστικαὶ συζητήσεις περὶ τὴν ἐκπόρευ- σιν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος κατὰ τὴν σύνοδον τῆς Φερράρας - Φλωρεν- τίας, ἡ διαλεκτικὴ ζήτησις «ἀρχῆς» καὶ «αἰτίας» ἐν τῇ Θεότητι καὶ ἡ ἀσυνεννοησία κατ' αὐτὴν ὑπεβοήθησαν τὸν παρευρεθέντα Γεμιστὸν ν' ἀποκομίσῃ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἐκθέτει τὰς ὑπερφυσι- κάς του ἀληθείας περισσότερον ἀσαφῶς καὶ περιέργως ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε διὰ τὸν λόγον αὐτὸν νὰ προ- τιμηθῇ⁴. Ἡ συμμετοχὴ του ἄλλωστε εἰς τὴν Σύνοδον ἔμεινεν ἄνευ ἰδιαι-

1. Πλήθωνος, Διαφοραί, 9 (PG, 160, 900D).

2. Πλήθωνος, Ἐκπόρευσις (PG, 160, 976B).

3. Πλήθωνος, Διασάφησις: Gallaei, σ. 86.

4. Συμφώνως πρὸς τὰς πληροφορίες τοῦ Συροπούλου, Ἀπομνημονεύματα, VII, 16, Laurent, Les «Mémoires». . ., σ. 366, 23 ἐξ., κατὰ τὴν Σύνοδον δι- ἔκρινεν εἰσέτι τὸν Γεμιστὸν ἀφοσίωσις εἰς τὴν ὁρθόδοξον χριστιανικὴν πίστιν· τοῦτο πρέπει νὰ ἐξαγάγωμεν τόσον ἐκ τῆς συμμετοχῆς του αὐτῆς ὅσον καὶ ἐκ τῶν λόγων τοῦ Πατριάρχου καὶ τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Πλήθωνος κατὰ τὴν ἀνωτέρω μνημονευ- ομένην συνομιλίαν των: «Σὺ ὑπάρχεις διδάσκαλος καὶ σοφὸς καὶ ἔχεις εἰδῆσιν

τέρας σημασίας καὶ ὁ ἴδιος συγκατελέγετο, ὡς προεδηλώθη, μεταξὺ τῶν ἀδιαλλάκτων τῆς ἀνθενωτικῆς μερίδος ¹.

Αὕτη ἦτο ἡ πολιτικὴ κατάστασις καὶ τοιαῦτα ἦσαν τὰ πνευματικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἔζησεν ὁ Γεμιστός. Πάντα ταῦτα δὲν ἄφησαν αὐτὸν ἀνεπηρέαστον, ἀλλὰ τὸν ὠδήγησαν εἰς ἀναζήτησιν λύσεως. Χωρὶς νὰ ἀκολουθήσῃ τὰ πνευματικὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς τοῦ ἧ νὰ καταπολεμήσῃ αὐτὰ σφοδρῶς, ἀνεζήτησε, ἐχάραξε καὶ προέτεινεν ἰδίαν γραμμὴν, ἐν πρόγραμμα κοινωνικῆς ἀναδιοργανώσεως καὶ πολιτικῆς ἀνασυνθέσεως, μίαν νέαν Πολιτείαν διάφορον ἐν πολλοῖς τῆς ὑφισταμένης. Εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς θεωρίας τοῦ αὐτοῦ περὶ Πολιτείας προβαίνομεν ἤδη.

ἀκριβῆ ἐν τοῖς τοιοῦτοις καὶ ἀπὸ τῆς πολυχρονίου πείρας καὶ ἀπὸ τῆς σπουδῆς ἧς ἐσπούδασας εἰς αὐτὰ· πρὸς τοῦτοις δ' εἴ καὶ γέρων καλὸς ἄνθρωπος καὶ τὴν ἀλήθειαν προτιμᾷς. . . . Πρὸς ᾧ ἀπεκρίνατο ὁ Γεμιστός, ὅτι· Οὐ δεῖ ἀμφιβάλλειν τινα ἐξ ἡμῶν εἰς ἅπερ λέγουσιν οἱ ἡμέτεροι· ἰδοὺ γὰρ ἔχομεν τὴν διδασκαλίαν, πρῶτον μὲν ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἶτα δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀποστόλου, ἅπερ εἰσι θεμέλια τῆς πίστεως ἡμῶν, ἐφ' οἷς ἐδράζονται πάντες οἱ ἡμέτεροι διδάσκαλοι. Ὑπεὶ οὖν οἱ διδάσκαλοι ἡμῶν τῶν τῆς πίστεως ἀντέχοντα θεμελίω καὶ οὐ παρεκκλίνουσι κατὰ τι, οἱ δὲ θεμέλιοι σαφέστατοί εἰσιν, οὐ δεῖ τινα ἀμφιβάλλειν ἐν οἷς αὐτοὶ λέγουσιν· εἰ δ' ἐν τοῦτοις ἀμφιβάλλει τις, οὐκ οἶδα ἐν τίσει τὴν πίστιν ἐνδείξεται. . . . Τοιαῦτα καὶ πολλὰ πλείονα καὶ ἰσχυρότερα διεξῆλθε πρὸς τὸν πατριάρχην καὶ ἐβεβαίωσεν ὅπως οὐ δεῖ ἀμφιβάλλειν τινα περὶ τῆς δόξης ἣν δοξάζει ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος». Ἐκ τῆς συνεχίας ὅμως τοῦ κειμένου τοῦ *Συροπούλου*, Ἀπομνημονεύματα, VII, 18, *Laurent*, Les «Mémoires». . . , σ. 368, 8 ἐξ., καταφαίνεται, ὅτι ὁ φιλόσοφος μας, ὑπεραμυνόμενος τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, γνωρίζει τὰς πρώτας ἰσχυράς δονήσεις τῶν χριστιανικῶν του πεποιθήσεων. Οὕτως εἰς τὴν πρότασιν τοῦ Βασιλέως νὰ ἐκβάλουν ἐκ τῶν διανοιῶν των τὰς προλήψεις καὶ μὴ θεωροῦν «τὴν λατινικὴν δόξαν ἐπισφαλῆ» τὴν δὲ ἰδικήν των ἀσφαλῆ, ἀλλὰ ν' ἀμφιβάλλουν «καὶ πρὸς τὰς δύο. . . ἐπίσης, μέχρις ἂν ἐξετασθῶσι, καὶ τὸ εὐρεθισμένον ἀπὸ τῆς συνοδικῆς ἐξετάσεως καὶ ἀποφάσεως, ἐκεῖνο ὀφείλει στέργεσθαι ὡς ἀληθὲς καὶ ἀναμφίβολον», φέρεται ἀντεπιπῶν πρὸς τινὰς τῶν ὀρθοδόξων ἀντιπροσώπων: «Ὅσους χρόνους οἶδα τὸν βασιλέα, οὐκ ἤκουσά τι παρ' αὐτοῦ χειρὸν οὐπὲρ νῦν εἴρηκεν· εἰ γὰρ ἐσόμεθα ἀμφίβολοι ἐν τῇ δόξῃ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας οὐδὲ πιστεύειν δεῖ οἷς περ αὕτη διδάσκει· οὐ τί χειρὸν γένοιτ' ἄν;»

1. Ὁ Γεμιστός — τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ σοβαρότερα συμβολὴ του εἰς τὴν Σύνοδον — ἀπέδειξε τὴν εἰς τὸ Σύμβολον προσθήκην τοῦ *filioque* (*Συροπούλου*, Ἀπομνημονεύματα, VI, 31, *Laurent*, Les «Mémoires». . . , σ. 330, 26-332, 8), ἡ ὁποία κατ' αὐτὸν καὶ τὸν ἐπίσκοπον Ἐφέσου Μᾶρκον Εὐγενικὸν ἐγένετο καὶ ἡ ἀπαρχὴ τοῦ σχίσματος (*Συροπούλου*, Ἀπομνημονεύματα, VI, 21, *Laurent*, Les «Mémoires». . . , σ. 316, 29-30). Πρβλ. *Μαμαλάκη*, Ἡ ἐπίδραση. . . , σ. 516 ἐξ. *Τοῦ αὐτοῦ*, Βιβλιοκρισία, σ. 368. *Τοῦ αὐτοῦ*, Ὁ Γεώργιος Γεμιστός ἐν Πελοποννήσῳ, σ. 42. *Τοῦ αὐτοῦ*, Γ. Γεμιστός - Πλήθων, σ. 142 ἐξ. Περὶ τῆς Συνόδου κατ' ἐκτενὴ βλ. πλείονα *J. Gill*, The council of Florence, Cambridge 1961, ἐνθα καὶ ἰκανὴ βιβλιογραφία (σ. 416-435).

Β'
ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

1. Έννοια τῆς πολιτείας

Ἡ λέξις «πολιτεία» ἐγνώρισε διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ μάλιστα ἤδη κατὰ τὴν ἐλληνικὴν ἀρχαιότητα ποικίλας σημασίας. Ἰδιαιτέρως ἀξιόμνημόνευτον εἶναι ἐπὶ παραδείγματι, ὅτι ὁ Πλούταρχος¹ (45-125 μ.Χ.), ὁ ἐκλεκτικὸς οὗτος πλατωνικὸς φιλόσοφος, ἀπαριθμεῖ τέσσαρας τοιαύτας: 1) μετὰληψις τῶν ἐν πόλει δικαίων (π.χ. ψῆφος), 2) βίος ἀνδρὸς πολιτικοῦ καὶ τὰ κοινὰ πράττοντος (λ.χ. πολιτεία Περικλέους), 3) μία πρᾶξις εὐστοχος εἰς τὰ κοινὰ (ὅπως παῦσις πολέμου) καὶ 4) τάξις καὶ κατάστασις πόλεως διοικοῦσα τὰς πράξεις (ὡς παράδειγμα ἔστωσαν τὰ εἴδη τῆς πολιτείας μοναρχία, ὀλιγαρχία καὶ δημοκρατία).

Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὴν ἐννοιολογικὴν αὐτὴν διάκρισιν τοῦ Πλουτάρχου καὶ ἀνασκοποῦντες ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, θὰ διαπιστώσωμεν, ὅτι ἐκ τῶν τεσσάρων τούτων ἐννοιῶν ἰδιαίττως σφαιρικήν καὶ χρησὶν κέκτηται μόνον ἡ τετάρτη. Ἡ τελευταία αὕτη ἐννοια τῆς πολιτείας ὡς τοῦ πολιτικοῦ σχήματος καὶ τῆς πολιτικῆς τάξεως – εἰς τὴν ὁποίαν καὶ βάσει τῆς ὁποίας ὁ πολίτης ζῇ καὶ κινεῖται –, ἦτοι ὡς τῆς ὀργανικῆς ἐκείνης κοινωνικῆς πραγματικότητος τῆς διεπομένης ὑπὸ νόμων καὶ ἐχούσης συγκεκριμένους σκοπούς, ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ ἄλλων τε καὶ κυρίως ὑπὸ τῶν δύο κορυφαίων φιλοσόφων, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους². Ὑπ' αὐτὴν τὴν

1. Πλουτάρχου, Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας, 2-3, 826CD: «Λέγεται μὲν δὴ πολιτεία καὶ μετὰληψις τῶν ἐν πόλει δικαίων. . . καὶ βίος ἀνδρὸς πολιτικοῦ καὶ τὰ κοινὰ πράττοντος. . . καὶ μίαν πρᾶξιν εὐστοχον εἰς τὰ κοινὰ. . . . Παρὰ πάντα ταῦτα λέγεται πολιτεία τάξις καὶ κατάστασις πόλεως διοικοῦσα τὰς πράξεις. . . ».

2. Πρβλ. Πλάτωνος, Τίμαιος, 17 C 1 ἐξ., «χθές που τῶν ὑπ' ἐμοῦ ῥηθέντων λόγων περὶ πολιτείας ἦν τὸ κεφάλαιον οἷα τε καὶ ἐξ οἷων ἀνδρῶν ἀρίστη καταφαίνεται' ἂν μοι γενέσθαι»· τὰς λέξεις ταύτας ἐκλαμβάνουν τινὲς ὡς ἓνα συσχετισμὸν τοῦ Τιμαίου πρὸς τὴν Πολιτείαν τοῦ Πλάτωνος. Τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθῇ λίαν προβληματικὸν καὶ ἀστήρικτον, ὅπως ὑποδεικνύει ὁ Κ. Δ. Γεωργούλης, Πλάτωνος Πολιτεία (Εἰσαγωγή, Ἑρμηνεῖα καὶ Σημειώσεις), Ἀθῆναι² 1963, σ. 338. Ἐπίσης Πλάτωνος, Πολιτεία, Z, 536 B 30. Τίμαιος, 23, C 7. Νόμοι, Γ, 698 B 4. Ἀριστοτέλους Πολιτικά, Α, 13, 1260 β 20 καὶ 24. Γ, 7, 1279 β 30. Δ, 11, 1296 β 6. Εἰς Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Γ, 7, 1279 α 37 ἀπαντᾷ ἡ λέξις ἐν στενοτέρᾳ ἐννοίᾳ, ὡς δημοκρατικὴ τάξις, ἀδ-
ταν δὲ τὸ πλεῖστον πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύεται συμφέρον, καλεῖται τὸ κοινὸν ἔννομα πα-
σῶν τῶν πολιτειῶν, πολιτεία».

έννοιαν εἶναι δυνατόν μάλιστα νὰ γίνεται λόγος περὶ τοῦ «σχήματος»¹ καὶ τοῦ «τρόπου»² ἢ τῶν «εἰδῶν»³ τῆς πολιτείας, ὁπότε νοεῖται τὸ διάφορον καὶ ποικίλον τῆς ὁργανώσεως, συνθέσεως καὶ διοικήσεως ἑνὸς κοινωνικοῦ συνόλου, ἐν προκειμένῳ τῆς πόλεως, καὶ εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὸ «πολίτευμα», ὅπως μᾶς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης⁴.

Ἐκτὸς τῆς ἐννοίας ταύτης τῆς πολιτείας ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ σημασία της ὡς «βίος ἀνδρὸς πολιτικοῦ καὶ τὰ κοινὰ πράττοντος»· κατ' αὐτὴν πολιτεία εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ πολίτου ἐν τῇ πολιτικῇ τάξει, ἰδιαιτέρως ἡ συνεργασία καὶ δραστηριότης του εἰς τοὺς διαφόρους τομεῖς καὶ τὰς ἐκφάνσεις τῆς δημοσίας ζωῆς⁵.

Ἐν συνόψει θὰ ἡδυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν, ὅτι διὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ λέξις πολιτεία δὲν προσδιώριζε μόνον τὸ κράτος ὡς τοιοῦτον, ἀλλὰ καὶ τὴν ζωὴν τόσον ἑνὸς ὁργανωμένου κοινωνικοῦ συνόλου (τῆς πόλεως ὡς ἀρτίας κοινωνίας), ὅσον καὶ τὴν ζωὴν ἑνὸς πολίτου ἐν τῇ διαπτύξει καὶ ἐκδηλώσει της ἐντὸς τῆς ἀρτίως ὁργανωμένης κοινωνίας⁶. Εἰς τὴν τε-

1. Πρβλ. Πλάτωνος, Πολιτεία, ΣΤ, 501 Α 9.

2. Πρβλ. Ξενοφῶντος, Ἀθηναίων πολιτεία, Ι, 1, «ὅτι μὲν εἶλοντο (τ.ἔ. οἱ Ἀθηναῖοι) τοῦτον τὸν τρόπον τῆς πολιτείας οὐκ ἐπαινῶ» καὶ ΙΙΙ, 1. Πλάτωνος, Πολιτεία, Δ, 445 D 1: «πέντε (τ.ἔ. τρόποι). . . πολιτείας».

3. Ἡ λέξις «εἶδος» τίθεται ὁμωνύμως πρὸς τὸν ὅρον «τρόπος». Ἰδὲ κατ., σ. 67 ἐξ.

4. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Γ, 6, 1278 β 8 ἐξ., «ἔστι δὲ πολιτεία πόλεως τάξις τῶν τε ἄλλων ἀρχῶν καὶ μάλιστα τῆς κυρίας πάντων. κύριον μὲν γὰρ πανταχοῦ τὸ πολίτευμα τῆς πόλεως, πολίτευμα δ' ἐστὶν ἡ πολιτεία». Πρβλ. καὶ Γ, 7, 1279 α 25, «πολιτεία καὶ πολίτευμα σημαίνει ταυτόν». Γ, 3, 1276 β 1 ἐξ.: «εἴπερ γὰρ ἐστὶ κοινωνία τις ἡ πόλις, ἔστι δὲ κοινωνία πολιτῶν πολιτεία». 11 ἐξ.: «φανερὸν ὅτι μάλιστα λεκτέον τὴν αὐτὴν πόλιν εἰς τὴν πολιτείαν βλέποντες». Ἐπ' αὐτοῦ σημειώνει χαρακτηριστικῶς ὁ Κ. Τσάτσος, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, Ἀθῆναι 1970, σ. 248: «Οὐσία ἐπομένως τῆς πόλεως εἶναι τὸ πολίτευμα. Ὅσο αὐτὸ δὲν ἀλλάζει, δὲν ἔχει σημασίαν ἀν' ἀλλάζον τὰ ὑλικά της συστατικά. Ὅταν δὲ αὐτὸ ἀλλάζει, τότε ἀλλάζει ἡ πολιτεία κι' ἀν' ἀκόμη δὲ τὰ ὑλικά της συστατικά ξεμειναι τὰ ἴδια. . . Τὸ πολίτευμα εἶναι ἡ μορφή τῆς πολιτείας καί, σύμφωνα μὲ τὴν γενικὴ φιλοσοφικὴ σύλληψιν τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ μορφή ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν, τὴν ἔννοιαν ἑνὸς ἀντικειμένου».

5. Πρβλ. Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα, ΙΙΙ, 9, 15.

6. Πρβλ. Fr. Masai, Pléthon et le platonisme de Mistra, Paris 1956, σ. 258: «Dès l'Antiquité pourtant, le mot πολιτεία ne désignait pas seulement l'État ou les institutions, mais aussi la vie du citoyen et même le genre de vie en général». Εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην ὁ ὅρος «πολιτεία» χρησιμοποεῖται δις μόνον καὶ μάλιστα εἰς Πράξεις 22, 28, ἐνθα σημαίνει τὸ δίκαιον τοῦ Ῥωμαίου πολίτου, καὶ εἰς Ἐφεσίους 2, 12, ὅπου ἐν μεταφορικῇ ἐννοίᾳ λέγεται, ὅτι οἱ παραλήπται τῆς ἐπιστολῆς πρὸ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ των ἦσαν «ἀπηλοτριωμένοι τῆς πολιτείας τοῦ Ἰσραὴλ», ἥτοι τῆς προνομιοῦχου θρησκευτικῆς θέσεως τοῦ Ἰσραὴλ ὡς ἐκλεκτοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχε δοθῇ ἡ ἐπαγγελία τοῦ Θεοῦ· βλ. H. Strathmann,

λευταίαν ταύτην περίπτωσιν ὑπάρχει ἐν θετικὸν στοιχεῖον: ἡ πολιτεία εἶναι ἡ ἐνεργὸς καὶ ἐπιτυχὴς συμμετοχὴ καὶ δραστηριότης τοῦ πολίτου εἰς τὰ κοινά.

Εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητον, ὅτι ὁ Πλήθων ἐνησχολήθη εὐρέως μὲ τὴν πνευματικὴν παρακαταθήκην τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Εἰς τὸν μελετητὴν του γίνεται εὐκόλως σαφές, ὅτι οὗτος εὐρίσκεται ἐν στενῇ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα σχέσει καὶ παντοιοτρόπως διακηρύσσει τὸν θαυμασμὸν καὶ τὴν ἀφοσίωσίν του πρὸς αὐτήν. Κατὰ συνέπειαν πρέπει νὰ ἐργάσῃ τις τὰς διακρίσεις αὐτάς ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τοῦ ὅρου πολιτεία. Ἡ μάλιστα τῶν σημασιῶν τούτων ἀπαντᾷ παρ' αὐτῷ συχνάκις. Κατ' αὐτὴν πολιτεία εἶναι ἡ ἐπὶ τῇ βάσει νόμων καὶ ὠρισμένης τάξεως σύστασις καὶ ἐγκατάστασις ἑνὸς τρόπου διοικήσεως καὶ λειτουργίας μιᾶς πόλεως ἢ ἔθνους: «ἐστὶ δ' οὐκ ἄλλος τις τρόπος τοῦ ἐκ χειρόνων ἄμεινον πρᾶξαι πόλιν ἢ ἔθνος βεβαίως γοῦν καὶ ἀσφαλῶς ὅσα γε τὰ ἀνθρώπινα ἢ τὴν πολιτείαν ἐπανορθωσαμένους»¹. Ἡ πολιτεία, ἥτοι οἱ νόμοι καὶ ἡ ὀργάνωσις γενικῶς ἑνὸς κοινωνικοῦ συνόλου, εἶναι κεφαλαιώδους σημασίας τόσον διὰ τὴν διατήρησιν αὐτοῦ τοῦ συνόλου, ὅσον καὶ διὰ τὴν βελτίωσιν καὶ ἀνέλιξιν του, δοθέντος, ὅτι «δι' ἃ ρετὴν πολιτείας καὶ σώζονται τε καὶ αἰρῶνται αἱ πόλεις, καὶ τοῦναντίον φθίνουσιν τε καὶ διόλλυνται τῆς πολιτείας σφίσι πρότερον διεφθορίας»². Ἐπὶ τῷ σκοπῷ λοιπὸν τῆς σωτηρίας τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἀφοῦ προηγουμένως ἔχει διαπιστώσει, ὅτι τὸ βιούμενον πολίτευμα ἔχει φθαρῇ, προβαίνει καὶ ὁ ἴδιος εἰς τὴν συγγραφὴν τῶν ὑπομνημάτων του, πολὺ δὲ περισσότερον τῶν Νόμων του. Δὲν διστάζει μάλιστα νὰ ὁμολογήσῃ καὶ κατὰ τινὰ τρόπον νὰ ὑπογραμμίσῃ, ὅτι ὅσα γράφει εἶναι εἰς ἀξιόλογος καὶ βασικῆς σημασίας σκελετὸς μιᾶς «σπουδαίας πολιτείας»³. Ταύτην πρέπει ὁ Αὐτοκράτωρ

πόλις κλπ., *ThWNT*, τ. 6, σ. 534 ἐξ. Ἀκολουθῶς εἰς τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας κυριαρχεῖ ἡ χρῆσις τῆς λέξεως ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἐναρέτου βίου, βλ. *I. Χρυσόστομος*, Πρὸς πιστὸν πατέρα, 3, 11 (PG, 47, 366). *M. Ἀθανασίου*, Ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος, 1 (PG, 25, 540A): «οὐράνιος πολιτεία». Τοῦ αὐτοῦ, Ἀπολογία περὶ τῆς φυγῆς αὐτοῦ, 11 (PG, 25, 660A): «ἀγωγὴ πολιτείας».

1. *Πλήθωνος*, Συμβουλευτικός, 4 (PG, 160, 845A), Πρβλ. 6 (PG, 160, 848B): «... τὴν πολιτείαν ἐπανορθωτέον καὶ ἐκ φαυλοτέρων τῶν καθεστώτων ἐς ἔτερα σπουδαιότερα μετενεκτέον...». 20 (PG, 160, 860 C): «οὐδ' ἄλλως ἢ γε σπουδαιότατῃ γένοιτ' ἂν πολιτεία ἡ ταύτῃ ἥπερ ἄρτι διεληλύθαμεν, ἢ καὶ αἱ ἐν τῷ παντὶ ἡδὴ αἰῶνι εὐνομίῃ θεισταὶ πόλεις μάλιστα ἀχρησάντων». Τοῦ αὐτοῦ, Νόμοι, Α', 26, *Alexandre*, σ. 80.

2. *Πλήθωνος*, Συμβουλευτικός, 4 (PG, 160, 845A). Πρβλ. 6 (PG, 160, 845D): «Ρωμαῖοί τε ζῶν ἀρετῇ πολιτείας εἰς τὴν μεγάλην ἡγεμονίαν παρήεσαν... ἐπειδὴ σφίσιν αὐτοῖς νόμους τινὰς ἔθεντο καὶ πολιτείαν νεωτέραν».

3. *Πλήθωνος*, Συμβουλευτικός, 15 (PG, 160, 853D): «Καὶ πολιτείας μὲν

Μανουήλ νὰ θέσῃ εἰς ἐφαρμογὴν καί, τούτου γενομένου, θὰ εἶναι ὁ ἴδιος ἀκολουθῶς εἰς θέσιν νὰ συμπληρώσῃ καὶ ἐξεύρη περαιτέρω συστατικὰ στοιχεῖα τῆς «ἀρετῆς καὶ τοῦ κόσμου τῆς πολιτείας»¹. Ὁ Λόγιος τοῦ Μυστρᾶ δέχεται διάφορα εἶδη πολιτειῶν. Ἡ προτεινομένη ὅμως ὑπ' αὐτοῦ δέον νὰ ἐκληφθῇ ὡς ἡ «σπουδαιοτάτη». Ἡ σπουδαιότης αὐτῆς ἔγκειται εἰς τοὺς ὀρθοὺς καὶ σπουδαίους νόμους, τοὺς ὁποίους ἐκθέτει ἐν ἀδραῖς γραμμαῖς, καὶ εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀρίστων καὶ ἐπιδεξίων ἀρχόντων καὶ συμβούλων. Τὰ δύο ταῦτα σημεῖα εἶναι τὰ πλέον ἀξιόλογα εἰς μίαν πολιτείαν: «τὸ δὲ πόλεις σφῶζεσθαι ἐξ οὐδενὸς ἄλλου, ἢ σπουδαίας πολιτείας ἂν περιγίγνεσθαι ἔφαμεν, τὴν πολιτείαν δὴ καὶ ἐπανορθωτέον ἡμῖν νόμοις τε τοῖς σπουδαιοτάτοις καὶ ἀρχουσιν ἐκ τῶν δυνατῶν τοῖς ἀρίστοις»². Ὅπως δὲ παρ' Ἀριστοτέλει τοιουτοτρόπως καὶ παρὰ Πλήθωνι ἡ λέξις πολιτεία εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὸν ὅρον «πολίτευμα»³.

Πλὴν τῆς ἐννοίας ταύτης ἡ λέξις πολιτεία χρησιμοποιεῖται παρὰ τοῦ Φιλοσόφου τοῦ Μυστρᾶ καὶ ὑπ' ἐκείνην τὴν σημασίαν, ἥτοι τῆς ζωῆς καὶ συμμετοχῆς τοῦ πολίτου εἰς τὴν δημοσίαν ζωὴν. Ἡ πολιτεία εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ εἶναι μία ἀρετὴ ἢ ὀρθότερον εἰπεῖν ἐν μόριον μιᾶς γενικῆς ἀρετῆς: τῆς δικαιοσύνης. Ἡ δικαιοσύνη, θεωρουμένη ὡς «σωτηρία ὁμοίων τούτου αὐτοῦ, οὐπὲρ ἔσμεν πρὸς ἅ ἕκαστον», διαιρεῖται εἰς ὁσιότητα, ρυθμίζουσιν τὰς σχέσεις μας «πρὸς τὸ θεῖον», εἰς πολιτείαν, διέπουσιν τὰς σχέσεις ἐνὸς ἐκάστου ἀνθρώπου «πρὸς τὰ κοινὰ» γενικώτερον, καὶ εἰς χρηστότητα, καθορίζουσιν τὰς ιδιωτικὰς μας σχέσεις καὶ πράξεις πρὸς τοὺς συνανθρώπους μας⁴. Πολιτεία εἶναι λοιπὸν ἡ ἀρετὴ τοῦ καλοῦ καὶ ὑποδειγματικοῦ πολίτου ἐν τῇ σχέσει του «πρὸς τὰ κοινὰ»⁵. Τὴν τοιουτότροπον χρῆσιν καὶ σημασίαν τοῦ ὅρου χαρακτηρίζει ὁ Taylor⁶ ὡς «ἐκπλήσσουν» καὶ προσθέτει ὀρθῶς, ὅτι ὑπ' αὐτὴν τὴν

σπουδαίας νόμοι οὗτοι τε καὶ τοιοῦτοι ἔτεροι καὶ μείζους καὶ ἐλάττους». 20 (PG, 160, 860A): «Δι' ὧν δὲ καὶ οἷων σπουδαιοτάτη γίγνεται πολιτεία ἔφαμεν ἤδη, αὐτὰ τὰ καιριώτατα καὶ πρὸς τὴν παρούσαν ἂν τῶν πραγμάτων χρεῖαν λυσιτελέστατα ἐκθέμενοι».

1. Πλήθωνος. Συμβουλευτικός, 27 (PG, 160, 865A).

2. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 20 (PG, 160, 860 A).

3. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 6 (PG, 160, 848 B).

4. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 869 CD καὶ 877 A): «ἡ πολιτεία τὸ πρὸς τὸ ξυγγενὲς κοινὸν περιποιουμένη ἡμῖν». Περὶ δικαιοσύνης βλ. πλείονα κατ., σ. 113 ἐξ.

5. Πρβλ. Masai, Pléthon. . . , σ. 258: «La vertu du bon citoyen est appelée par Pléthon πολιτεία», ὁ ὁποῖος ἐπαναλαμβάνει οἶονε τὰς λέξεις τοῦ J. W. Taylor, Gemistus Pletho as a moral philosopher, *TPAΦA* 51 (1920) 96: «in the sense of good citizenship».

6. Taylor, Gemistus Pletho as a moral philosopher. . . , σ. 96.

ἐννοίαν τίθεται ἡ λέξις ἀντὶ τῆς ἐκφράσεως «πολιτική», «ἡ ὁποία ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Χρυσίππου καὶ ἀπαντᾷ ὡς ἐν ἐπίθετον μετὰ τῇ ἄνευ τοῦ (ὅρου) «ἀρετῇ» εἰς πολλὰ χωρία τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους». Ὡς τοιαύτη ἡ πολιτική, ἡ ὁποία, λεκτέον, θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα¹ συνηθέστερον ὡς τέχνη, σκοπεῖ κατ' Ἀριστοτέλη «τοῦ ποιούς τινας καὶ ἀγαθοὺς τοὺς πολίτας ποιῆσαι καὶ πρακτικούς τῶν καλῶν»². Εἶναι γεγονός, ὅτι σημασιολογικῶς οἱ δύο ὅροι πολιτεία καὶ πολιτικὴ (ἔξις, ἀρετὴ, τέχνη, ἐπιστήμη) συμπίπτουν.

Σχετικῶς μὲ τὴν ἀνωτέρω χρῆσιν καὶ ἐννοίαν τοῦ ὅρου πολιτεία εἰς τὸν Γεμιστόν, ὁ Taylor³ γράφει ἐπὶ πλεόν: «δὲν ὑπάρχει προηγουμένη μαρτυρία διὰ τὸν τύπον αὐτὸν εἰς τὰ Ἡθικά τοῦ Ἀριστοτέλους ἢ τῶν Στωικῶν, ἢ, καθ' ὅσον εἶμαι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζω, εἰς οἰονδήποτε ἄλλον κλασσικὸν συγγραφέα. Οὐτε ἀπέκτησεν ἡ λέξις εἰς τὴν μετακλασσικὴν Ἑλληνικὴν τὴν σημασίαν τὴν δοθεῖσαν αὐτῇ ὑπὸ τοῦ Πλήθωνος» ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς πολιτείας ὡς εἰδικῆς ἀρετῆς ἐβασίσθη ὁ Πλήθων προφανῶς εἰς τοὺς Νόμους τοῦ Πλάτωνος (Γ', 697C). Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Taylor εἶναι ὀρθή ὡς πρὸς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, καθ' ὃ δὲν ὑπάρχει μαρτυρία ἀναφορικῶς πρὸς τὴν θεώρησιν τῆς πολιτείας ἀπ' εὐθείας ὡς μορίου τῆς δικαιοσύνης εἰς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα. Τὴν θέσιν τῆς καταλαμβάνει ἡ «πολιτική». Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως εἰς τὴν σημασίαν τῆς λέξεως, νομίζομεν, ὅτι ἡ διάκρισις τοῦ Πλουτάρχου, καθ' ἣν πολιτεία εἶναι «βίος ἀνδρὸς πολιτικοῦ καὶ τὰ κοινὰ πράττοντος» ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐννοίαν, τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ λέξις εἰς τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας⁴ συνήθως, ὡς τρόπος ζωῆς καὶ ἐνάρετος ἐν γένει βίος, ἀποτελοῦν τὴν σαφῆ γλωσσικὴν καὶ σημασιολογικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ὅρου. Ἐπ' αὐτοῦ σχεδὸν τίποτε δὲν προσέθεσεν ὁ Γεμιστός· ἐξ ἄλλου καὶ σήμερον εἰς τὴν καθομιλουμένην Ἑλληνικὴν εἶναι δυνάτῃ ἡ χρῆσις τῆς λέξεως ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ζωῆς τοῦ πολίτου ἐν ἀναφορᾷ «πρὸς τὰ κοινὰ».

1. Ἡ πολιτικὴ ὡς τέχνη βλ. Πλάτωνος, Εὐθύδημος, 291 C. Γοργίας, 464 B, 521 D. Πρωταγόρας, 319 A. Ἐν Πλάτωνος, Πολιτικός, 303 E, γίνεται λόγος περὶ τῆς «πολιτικῆς ἐπιστήμης». Ἡ πολιτικὴ ὡς ἀρετὴ βλ. Πλάτωνος, Ἀπολογία, 20 B. Φαίδων, 82 A. Πρβλ. καὶ Πλουτάρχου, Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας, 1, 826 B.

2. Ἀριστοτέλους, Ἡθικά Νικομάχεια, A, 10, 1099 β 31-32. Πρβλ. Z, 13, 1145 α 11: ἡ πολιτικὴ «ἐπιτάττει περὶ πάντα τὰ ἐν τῇ πόλει, καὶ τὸν ὅρισμόν τοῦ Χρυσίππου, παρ' Ἀνδρονίκου (Περὶ παθῶν: SVF, III, 65, 34): «πολιτικὴ δὲ ἔξις θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ τῶν πόλει συμφερόντων».

3. Taylor, Gemistus Pletho as a moral philosopher. . . , σ. 96.

4. Πρβλ. G. W. H. Lampe, A Patristic Greek Lexikon, Oxford 1961, s.v. πολιτεία, F. Βλ. καὶ ἀν., σ. 50, σημ. 6.

2. Γένεσις τῆς πολιτείας

Εἶναι γνωστόν, ὅτι κατὰ καιροὺς διευτυπώθησαν καὶ ἀνεπτύχθησαν διάφοροι θεωρίαι περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προελεύσεως τῆς πολιτείας ὑπὸ τὴν κυρίαν αὐτῆς ἔννοιαν, ἥτοι τῆς ὀργανωμένης κοινωνίας ἀνθρώπων, διεπομένης ὑπὸ νόμων καὶ ἐχούσης ὀρισμένους σκοποὺς. Αἱ θεωρίαι αὗται ἀντικατοπτρίζουν, ὅπως εἶναι φυσικόν, τὰς ἐκάστοτε κρατούσας φιλοσοφικὰς κοσμοθεωρίας καὶ τὴν τοποθέτησιν τῶν φορέων καὶ ἐκφραστῶν τῶν ἑναντι τῶν δυνατοτήτων τῆς ἀρχικῆς σχέσεως καὶ θέσεως τοῦ ἐπὶ μέρους ἀνθρώπου πρὸς τὸ κοινωνικῶς ζῆν ἅφ' ἑνὸς καὶ ἔχουν στενὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τοὺς τιθεμένους τῇ πολιτείᾳ ἅφ' ἑτέρου. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ διάφορον καὶ πολὺπλευρον αὐτῶν.

Αἱ κυριώτεραι τῶν θεωριῶν τούτων, περὶ τῶν ὁποίων μόνον ἄδρομερῶς καὶ λίαν συντόμως ἐπιθυμοῦμεν νὰ σημειώσωμεν ὀλίγα τινὰ ἐνταῦθα¹, εἶναι αἱ ἑξῆς:

1.- Ἡ θεωρία τῆς φυσικῆς ἀρχῆς τῆς πολιτείας, καθ' ἣν ἡ πολιτεία συνεστήθη ἐκ τῆς ἐμφύτου ὀρμῆς καὶ κλίσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ κοινωνικῶς ζῆν. Αὕτη εὔρε τοὺς περισσοτέρους καὶ ἱκανωτέρους ὑποστηρικτὰς καὶ θιασώτας, ἐν οἷς οἱ Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Στωικοί, Θωμᾶς Ἀκινᾶτος, Hume κ.ἄ.

2.- Ἡ θεωρία τῆς συμφωνίας· κατ' αὐτὴν οἱ ἄνθρωποι προέβησαν εἰς κοινὴν συμφωνίαν καὶ συνέστησαν τὴν πολιτείαν, ἀποβλέψαντες εἰς σκοποὺς ὠφελιμιστικούς. Κυριώτερος εἰσηγητὴς καὶ ἐκπρόσωπος αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ Ἐπίκουρος.

3.- Ἡ θεωρία τῆς βίας· ἡ πολιτεία ὀφείλει τὴν προέλευσίν της εἰς τὴν ἔφεσιν τοῦ ἰσχυροτέρου (προσώπου ἢ ὁμάδος προσώπων) νὰ ἐπιβά-

---

1. Πλείονα περὶ τῶν ἐν λόγῳ θεωριῶν βλ. *II. Δημητροπούλου, Πολιτεία, ΘΗΕ*, τ. 10, στ. 497 ἐξ. *G. Ebers, Staat, Staatslexikon*, hrsg. v. *H. Sacher*, Freiburg i. B. ⁵ 1931, τ. 4, στ. 1811 ἐξ. Βιβλιογραφίαν ἱκανὴν ἐπὶ τοῦ θέματος μᾶς παρέχει ὁ *M. Drath, Staat, Evangelisches Staatslexikon*, hrsg. von *H. Kunst und S. Grundmann*, Stuttgart-Berlin 1966, στ. 2114-2149· ἰδὲ στ. 2147-2149. Πρβλ. καὶ *Δ. Σ. Βεζανῆ, Γενικὴ πολιτειολογία, Μέρος Α'*: Θεμελιώδεις καὶ εἰσαγωγικαὶ ἔννοιαι, Ἀθῆναι ³1959, σ. 57 ἐξ., ἐνθα μάλιστα ἀναφέρονται καὶ ἐξετάζονται δύο βασικοὶ τρόποι γενέσεως τοῦ κράτους, τῆς παραγωγῆς προελεύσεως, ὅταν τὸ «Κράτος δημιουργεῖται παρ' ἄλλης δυνάμεως ἢ παρ' ἄλλης ὀντότητος» καὶ τῆς πρωτοτύπου προελεύσεως, ὅταν τὸ «Κράτος δημιουργεῖται ἅφ' ἑαυτοῦ».

λη τὰς θελήσεις του ἐπὶ πλείονων ἀνθρώπων, τῶν ὁποίων γίνεται ἐν συνεχείᾳ ἀπόλυτος ἄρχων. Τὴν βίαν ὡς γενεσιουργὸν αἰτίαν τῆς πολιτείας ὑπεστήριξαν κυρίως οἱ Σοφισταί.

4.- Ἡ θρησκευτικὴ ἢ θεοκρατικὴ θεωρία· κατ' αὐτὴν ἡ πολιτεία προέκυψεν ἀπὸ τὴν πρὸς τὴν κοινωνίαν φυσικὴν ἐκείνην κλίσιν, τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τῷ ἀνθρώπῳ ἐντεθεῖσαν. Προμηνύματα τῆς θεωρίας αὐτῆς ἀπαντοῦν εἰς διαφόρους λαούς (Αἰγυπτίους, Βαβυλωνίους κ.ά.). Ἡ θεωρία αὕτη ἐβίωθη ὑπὸ τοῦ «περιουσίῳ λαοῦ» τοῦ Θεοῦ, τοῦ Ἰσραήλ· ἐπίσης θεοκρατικὴ ἀπέβη ἡ Ρωμαϊκὴ πολιτεία ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐξῆς. Τέλος, ἡ αὕτη θεωρία ἐπρεσβεύθη καὶ παντοιοτρόπως ἐφηρμόσθη κατὰ τὸν Μεσαίωνα εἰς τὴν Δύσιν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν καὶ κοσμοκρατορικὴν τάσιν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Φιλόσοφος καὶ Λόγιος τοῦ Μυστρᾶ ἐνεφορεῖτο ἀπὸ τὴν βασικὴν φιλοσοφικὴν πεποίθησιν, ὅτι ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως ὑπῆρξαν ὠρισμένοι «εὐδοκιμώτατοι» σοφοί, οἱ ὅποιοι κατεγένοντο καί, μὲ τὴν βοήθειαν τῶν «κοινῶν ἐννοιῶν», ἐπέτυχον ἐν πολλοῖς νὰ ἐξηγήσουν ὀρθῶς καὶ διερμηνεύσουν σαφῶς τὰ «συναΐδια τῷ παντὶ καὶ ἀνθρώποις» «ἀληθῆ δόγματα», τῶν ὁποίων «ζητητικούς» μᾶς ἐδημιούργησαν οἱ θεοί¹. Ἀξιολογώτεροι τῶν σοφῶν τούτων ὑπῆρξαν οἱ Ζωροάστρης, Πυθαγόρας καὶ Πλάτων. Πλὴν αὐτῶν καὶ ἕτεροί τινες συγκαταλέγονται μετὰξὺ τῶν «εὐδοκιμωτάτων» σοφῶν². Μὲ βάσιν τὴν πεποίθησιν αὐτὴν ἤχθη ὁ Πλήθων εἰς ἐτέραν τινά: Καθῆκον ἀπαράτρεπτον καὶ ἴδιον τοῦ φιλοσόφου εἶναι νὰ μὴ νεωτερίζῃ, ἀλλὰ ν' ἀποδέχεται καὶ ἐκφράζῃ τὰς «κρατίστας γνώμας» «τῶν τὰ βέλτιστα αἰεὶ φρονούντων», τὰς ὁποίας ὁμῶς πρέπει νὰ θέτῃ ὑπὸ τὸ «κράτιστον καὶ θεióτατον τῶν ἡμετέρων κριτηρίων, τὸν λογισμόν»³. Ὡς ἀνένδεκτον ἐδέχετο τὸ «καινολογεῖν» καὶ ὁ Πλάτων⁴.

Ἡ ὡς ἄνω πεποίθησις εἶναι διὰ τὸν Γεμιστὸν κάτι περισσότερον ἢ μία ἰδεολογικὴ θεώρησις καὶ ἐξήγησις τῶν τελικῶν ἀληθειῶν καὶ αἰτίων τῶν ὄντων καὶ γινομένων. Αὕτη ἀποτελεῖ κατ' αὐτὸν τὴν μόνην ὕγιαν

1. Πρβλ. Πλήθωνος, Νόμοι, Α', 2, *Alexandre*, σ. 30-32. Γ', 43, *Alexandre*, σ. 252-256. Α', 3, *Alexandre*, σ. 40-42. Βλ. πλείονα Νικολάου, Ὁ Ζωροάστρης . . ., σ. 306 ἐξ.

2. Πρβλ. Νικολάου, Ὁ Ζωροάστρης. . ., σ. 333 ἐξ.

3. Πλήθωνος, Νόμοι, Α', 2, *Alexandre*, σ. 32 ἐξ. Βλ. καὶ ἕτερα χωρία παρὰ Νικολάου, Ὁ Ζωροάστρης. . ., σ. 320, σημ. 2.

4. Πρβλ. Πλάτωνος, Πολιτεία, Δ, 424 C. Νόμοι, Β, 657 B καὶ 708 D. Βλ. ἐπ' αὐτοῦ Taylor, Georgius Gemistus Pletho's criticism of Plato and Aristotle, Menasha 1921, σ. 49, σημ. 41.

μέθοδον φιλοσοφικῆς ἐρεύνης, τὴν ὁποίαν οὗτος ἀσπάζεταιται καὶ πιστῶς ἀκολουθεῖ. Ὁδηγὸς καὶ κριτήριον ἄριστον εἶναι ἐν προκειμένῳ, ὡς προελέχθη, ὁ λόγος. Ὁ λόγος εἶναι τὸ ἀσφαλὲς κριτήριον καὶ διὰ τὸν Πλάτωνα¹ ἰδιαιτέρως, ὅταν ἐξετάζη τὰ τῆς ἀρχῆς καὶ ἀρθρώσεως τῆς πολιτείας καὶ διατυπώσῃ τὴν γνώμην, ὅτι «τῷ λόγῳ ποιῶμεν πόλιν».

Ἡ ἀνωτέρω παρέκβασις δὲν ἔγινεν ἐκ λάθους ἢ ἀσκόπως. Δι' αὐτῆς ὑπεδηλώθη ἡδὴ κατὰ τρόπον εὐγλωττον ἢ κατεύθυνσις, πρὸς τὴν ὁποίαν ἐκινήθη ὁ Φιλόσοφος μας ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχῆς καὶ γενέσεως τῆς πολιτείας. Ἐπεκοινώνησε μὲ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν παράδοσιν, ἔχι διὰ τὰ τέρψη ἑαυτὸν ἢ διασκεδάσῃ τὸν ἐλεύθερον χρόνον του, ἀλλὰ διὰ τὰ διδασχθῆ, τί λέγουν οἱ «εὐδοκιμώτατοι» σοφοί. Καί, ὅπως ἦτο φυσικόν, διέκρινε καὶ ἀπεδέχθη τὴν προσιωτέραν τῷ λογισμῷ του θεωρίαν περὶ τῆς ἀρχικῆς συμπήξεως τῆς πολιτείας. Τοῦτο διατυπώνει λίαν εὐκρινῶς ὁ Γεμιστὸς εἰς μίαν καὶ μόνην φράσιν: «καὶ πολίτην πρὸς τοῖς ἄλλοις τὸν ἄνθρωπον καὶ οὐ μονωτήν τινά δεῖ εἶναι»². Δύο πλούσιαι εἰς νόημα καὶ ἐκφραστικὴν δύναμιν λέξεις πρέπει νὰ ἐξαρθοῦν ἐνταῦθα: «πολίτης» καὶ «μονωτής». Ἡ μία ἐκφράζει τὴν θέσιν, τὸ ὡς οὐσιῶδες καὶ ἀναπόσπαστον στοιχεῖον εἰς τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου ἀναφερόμενον, ἡ ἑτέρα τὴν ἄρνησιν, τὸ μὴ εἶναι καὶ τὸ δέον μὴ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ δέον μὴ εἶναι τὸν ἄνθρωπον μονωτήν καὶ μονήρη πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς προειδοποίησις ἀπὸ ἀνάλογον διαστροφῆς τῆς ὀρμεμφύτου κλίσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ κοινωνικῶς ζῆν. Ἀβιάστως ἄγεται καθείς, ἐν προκειμένῳ, εἰς τὸν συσχετισμὸν τῆς φράσεως αὐτῆς τοῦ Γεμιστοῦ πρὸς τὴν γνωστὴν καὶ βασικῆς σημασίας ἐκφρασιν τοῦ Ἀριστοτέλους, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος εἶναι «φύσει πολιτικὸν ζῷον»³. Ὁ ἄνθρωπος φέρεται ἐκ φύσεως πρὸς τὸ κοινωνικῶς ζῆν, εἶναι πολίτης, ἀνήκει δηλαδὴ εἰς τι σύνολον καὶ συμπράττει μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἰδρύνει πολιτείαν καὶ ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ρύθμισιν τῆς κοινῆς αὐτῆς ζωῆς.

Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης κάμνει ἐν συνεχείᾳ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου ἓνα παραλληλισμὸν μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν λοιπῶν ζώων, ἐνθα ἀναφέρει εἰδικώτερον τὴν μέλισσαν. Ὁ ἄνθρωπος ὑπερέχει αὐτῶν, διότι ἀκριβῶς εἶναι «ζῷον πολιτικόν» καὶ μερικώτερον, διότι μόνον ὁ ἄνθρω-

1. Πρβλ. Πλάτωνος, Πολιτεία, Β, 369 ABC, μὲ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι «γιγνομένην πόλιν θεασαίμεθα λόγῳ», καὶ τὴν διαπίστωσιν, ὅτι «οὐκ ὀλίγον ἔργον αὐτὸ εἶναι», φθάνει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι «τῷ λόγῳ ἐξ ἀρχῆς ποιῶμεν πόλιν». Βλ. σχετικῶς Κ. Δεσποτοπούλου, Πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος, Ἀθῆναι 1957, σ. 23 ἐξ.

2. Πλήθωνος, Νόμοι, Γ', 31, *Alexandre*, σ. 124.

3. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Α, 3, 1253 α 2.

πος εἰς ἀντιβολήν πρὸς ὅλα τὰ ἄλλα ζῶα κέκτηται «λόγον», ὁ ὁποῖος μᾶς φανερώνει («τὸ συμφέρον καὶ τὸ βλαβερόν, τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἀδίκον» καὶ μᾶς ὁδηγεῖ τοιουτοτρόπως εἰς τὴν ἄρθρωσιν τῆς πολιτείας.

Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι *mutatis mutandis* εἰς τὸν ἴδιον παραλληλισμὸν προβαίνει καὶ ὁ φιλόσοφος Γεμιστός. Χαρακτηριστικὸν εἶναι μάλιστα, ὅτι μνημονεύει τὴν «μελιττῶν πολιτείαν» ὡς μίαν πρᾶξιν «κατὰ λόγον», καίτοι «ὑπὸ θηρίων δρωμένην», καὶ ἀνάγει αὐτὴν εἰς τὴν «τοῦδε τοῦ οὐρανοῦ ἡγουμένην ψυχὴν»¹. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι τὴν σύμπηξιν πολιτείας θεωρεῖ, ὅπως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς μίαν πρᾶξιν τοῦ λόγου, τὸν δὲ ἄνθρωπον ὀρίζει ὡς «λογικὸν ζῶον»².

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ἐξύνθετός τις φύσις ἐκ τε θείας οὐσίας καὶ θνητῆς», ἥτοι ψυχῆς καὶ σώματος³. τοῦτο πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ἐν τῇ νεοπλατωνικῇ ἐννοίᾳ, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μέσον καὶ οἰονεῖ ὁ σύνδεσμος τῆς αὐλοῦ καὶ ἐνύλου, τῆς ἐμψύχου καὶ ἀψύχου φύσεως. Πάντως τὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς συνθέτου τινὸς φύσεως, ἐκ ψυχῆς δηλονότι καὶ σώματος συγκειμένου, θεωρεῖ ὁ Λόγιος τοῦ Μυστρᾶ ὡς ἐκπροσωπούμενην «πᾶσι καὶ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων τοῖς γε καὶ ὁσονοῦν νοῦ μετέχουσι»⁴.

Ἐὰν παρατηρήσῃ τις τὴν ἄλογον φύσιν, θὰ διαπιστώσῃ, ὅτι, ἐνῶ τὰ φυτὰ, ἐπειδὴ στεροῦνται αἰσθήσεως, «ἤκιστ' ἂν ἐπικοινωνοίη ἀλλήλοις», τὰ ζῶα ὁμως, «ὥσπερ ἂν αἰσθήσεως ἤδη μετέχῃ, μάλιστ' ἂν τοῦτό γε διαπράττοιτο· ἐπεὶ καὶ αὐτὸ τὸ αἰσθανόμενόν τε καὶ ζῶν μᾶλλον τι κοινωνοῖ ἂν ἢ τῶν ἀναισθήτων τε καὶ ἀψύχων ὅτιοῦν, εἴπερ τις μορίους τὸ ὅλον πεπονθόσι τε μάλιστα συμπάσχει τε καὶ συναισθάνεται, ὡς τοῦτό που ὂν καὶ ζωὴν, κοινωνίαν τινὰ καὶ συμπάθειαν αὐτοῦ, αὐτῶ τε καὶ τοῖς προσπίπτουσιν ἐκάστοις. Τῶν δὲ θηρίων τὰ μᾶλλον ξυναγελαζόμενα τῶν ἡττον τοῦτο ποιοῦντων τελεώτερά τε εἶναι καὶ ἡμῶν πως ἐγγυτέρω· ἄνθρωπον δὲ θηρίων ξυμπάντων κοινότητι βίου πάμπλου διαφέρειν, τὰ τε αὖ κρεῖττω που γένη κοινότερον ἔτι ἀνθρώπου βιοῖ ἂν, κατὰ τὸ εἶκός»⁵.

1. Πλήθωνος, Νόμοι, Β', 26, *Alexandre*, σ. 80.

2. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 865 B). Τοῦ αὐτοῦ, Ἀντιλήψεις (PG, 160, 1016 B).

3. Πρβλ. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 16 (PG, 160, 856 BC). Τοῦ αὐτοῦ, Νόμοι, Α', 1, *Alexandre*, σ. 26. Τοῦ αὐτοῦ, Συγκεφαλαίωσις, *Alexandre*, σ. 266.

4. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 16 (PG, 160, 856). Πρβλ. Νικολάου, Ὁ Ζωροάστρης. . . , σ. 332: ἡ ἀντίληψις περὶ τοῦ διφυοῦς τοῦ ἀνθρώπου «εἶναι κοινὸς τόπος ὧν τῶν κατ' ἐποχὰς ὑγιῶς φιλοσοφησάντων. Ἡ παραδοχὴ πνευματικοῦ στοιχείου ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀποτελεῖ ἀφετηρίαν τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ καὶ κατὰ φασιν τοῦ σκέπτεσθαι καὶ νοεῖν». Ἐπίσης *W. Mönch*, *Die italienische Platonrenaissance*. . . , σ. 16.

5. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 877 BC).

Παρετέθη τὸ παρὸν ἐδάφιον ἐν ἐκτάσει, διότι ὁμιλεῖ καὶ ἀποσαφηνίζει κατὰ τρόπον μοναδικὸν τὰς ἰδέας τοῦ Γεμιστοῦ ἐπὶ τοῦ θέματος. Ἡ σύμψηξις κοινωνίας ἔχει ὡς ἀφετηρίαν πρωτίστως τὸν λόγον. "Ὁμως καὶ ἡ αἴσθησις, ἡ ὑποδεστέρα αὕτη λογικὴ ὁρμὴ καὶ διάθεσις, τὴν ὁποίαν κατὰ Πλήθωνα διαθέτουν καὶ τὰ ζῶα, εἶναι φορεὺς συναγελαστικῆς τάσεως, ὁ δὲ βαθμὸς μετοχῆς εἰς αὐτὴν δὲν εἶναι μόνον διαφοροποιὸς δύναμις καὶ μέτρον κοινωνικότητος, ἀλλὰ καὶ κριτήριον τελειότητος αὐτῶν τούτων τῶν ζώων. Ἰπ' αὐτὴν τὴν προϋπόθεσιν καὶ ἐπὶ τῷ λόγῳ, ὅτι ὀπισθεν τῶν γραφομένων κρύπτεται ἡ περὶ ψυχῆς πλατωνικὴ ἀντίληψις, καθ' ἣν ὅλα τὰ ὄντα ἀπὸ τῶν ἀστέρων μέχρι τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν εἶναι ἐμψυχωμένα καὶ μάλιστα πρέπει νὰ γίνεταί διάκρισις τῆς «ποιότητος» τῶν ψυχῶν αὐτῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τριμεροῦς διαιρέσεως τῆς ψυχῆς (λογιστικόν, θυμοειδές, ἐπιθυμητικόν – τὰ ὑπὲρ τὸν ἄνθρωπον ἰστάμενα ὄντα ἔχουν μόνον τὸ πρῶτον στοιχεῖον τῆς ψυχῆς, ὁ ἄνθρωπος σύντριά, τὰ ζῶα τὰ δύο τελευταῖα καὶ τὰ φυτὰ μόνον τὸ ἐπιθυμητικόν)¹, εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποστηρίζεται, ὅτι ἡ κοινωνία τῶν ἀνθρώπων «πάμπολυ διαφέρει» τῆς τῶν ζώων καὶ ὅτι «κατὰ τὸ εἶκος» «τὰ κρείττω που γένη κοινότερον ἔτι ἀνθρώπου βιοῖ ἄν». Ἐνταῦθα πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι δι' αὐτῶν νοεῖται ἡ κοινωνία τῶν ἰδίων τῶν θεῶν, οἱ θεοὶ δηλαδὴ ἀποτελοῦν μίαν τελειότεραν κοινωνίαν, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τῶν ἀνθρώπων. Ἐπ' αὐτοῦ ὅμως θὰ ἐπανέλθωμεν εὐθὺς κατωτέρω.

1. Τὴν πλατωνικὴν ταύτην ἀντίληψιν ἐκπροσωπεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γεμιστὸς καὶ τὴν θεωρεῖ μάλιστα ἐσφαλμένως προερχομένην παρὰ τοῦ Ζωροάστρου, βλ. σχετικῶς Νικολάου, Ὁ Ζωροάστρης. . . , σ. 331 ἐξ.

3. Σκοπὸς τῆς πολιτείας

Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας ἐτονίσθη ἤδη, ὅτι πολιτεία εἶναι ἡ καλῶς ὀργανωμένη, ἡ ἀρτία κοινωνία. Τοῦτο ἰσχύει τόσον διὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅσον καὶ διὰ τὸν Γεμιστόν. Μὲ βάσιν τὴν διαπίστωσιν αὐτὴν εἶναι εὐκολώτερον νὰ ζητηθῇ καὶ ἐρευνηθῇ ὁ σκοπὸς τῆς πολιτείας.

Εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Πλάτωνος, ὅστις ζῇ κατὰ τὴν πλεον δημιουργικὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν τῆς ἀνθρωπότητος, τὴν «ἄξονικὴν», ὅπως τὴν ὀνομάζει σύγχρονος φιλόσοφος, ὁ Karl Jaspers¹, ἔχομεν τὴν βαθυτέραν αὐτοσυνείδησιν τοῦ πνεύματος, τὴν ὑπεροχωτέραν πνευματικὴν αὐθιγέρας, τὸν παραγωγικώτερον φιλόσοφον καὶ στοχαστὴν. Οὗτος εἰς τὴν ἐρώτησιν: «τίν' οἶσι ἀρχήν. . . πόλιν οἰκίζειν;» δίδει τὴν ἀπάντησιν, ὅτι ἡ ἀρθρωσις τῆς πόλεως ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι «τυγχάνει ἡμῶν ἕκαστος οὐκ αὐτάρκης, ἀλλὰ πολλῶν (ὧν) ἐνδεής»². Ὡς προϋπὸθεσις τῆς γενέσεως τῆς πολιτείας τίθεται ἡ ἐνδεΐα, ἡ ἑλλειψις τῆς αὐταρκείας τοῦ ἀτόμου· πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἀρσεως τῆς ἐλλείψεως ταύτης ἐπέρχεται ἡ συν-οίκησις τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων, τὴν ὁποῖαν ἀκολουθεῖ «ἡ μείζων πόλις», ἡ «μείζων συνοικία»³, ἡ συνένωσις ἐπὶ μέρους συνοικιῶν. Εἰς τὴν ἐν λόγω «μείζονα συνοικίαν» εἶναι ἡ δημιουργία αὐταρκείας, ἡ δυνατότης δηλαδὴ ἀντιμετωπίσεως καὶ ἱκανοποιήσεως τῶν ἀναγκῶν, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει τὴν δυνατότητα τοῦ βιοτικῶς ζῆν, δεδομένη καὶ εὐκολώτερον ἐξησφαλισμένη. Ἐντεῦθεν πρῶτος σκοπὸς τῆς πολιτείας εἶναι κατὰ Πλάτωνα ἡ ἱκανοποιήσις τῆς βιοτικῆς ἀνάγκης τοῦ ἀτόμου.

Τοῦ λόγου ὄντος περὶ τῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν, ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων

---

1. K. Jaspers, Vom Ursprung und Ziel der Geschichte, ³ 1952, σ. 16. Πρβλ. Κάρολ Γιάσπερς, Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια Χρ. Μαλεβίτση, Ἀθήνα 1968, σ. 34 ἐξ.

2. Πλάτωνος, Πολιτεία, Β, 369 Β 5 ἐξ. Πρβλ. ὀλίγον κατωτέρω 369 C: «Οὐτὼ δὲ ἄρα παραλαμβάνων ἄλλος ἄλλον, ἐπ' ἄλλου, τὸν δ' ἐπ' ἄλλου χρεῖα, πολλῶν δεόμενοι, πολλοὺς εἰς μίαν οἴκησιν ἀγείραντες κοινωνοὺς τε καὶ βοηθοὺς, ταύτῃ τῇ συνοικίᾳ ἐθέμεθα πόλιν ὀνομα». Πρωταγόρας, 322 Β καὶ Πολιτικός, 274 BC. Βλ. καὶ J. Hirschberger, Geschichte der Philosophie, τ. 1, Basel ⁸ 1965, σ. 130: «Weil der einzelne in der Notdurft des Lebens nicht selbstgenug, nicht 'autark' ist, schreitet man zu einer sich gegenseitig aushelfenden Arbeitsteilung».

3. Πρβλ. Πλάτωνος, Νόμοι, Γ, 680 Β ἐξ., 680 D ἐξ. καὶ 681 Β ἐξ.

μᾶς διαβεβαιώνει, ὅτι αὗται εἶναι ποικίλαι καὶ διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν σπουδαιότητα καὶ προτεραιότητά των: «πρώτη γε καὶ μεγίστη τῶν χρειῶν ἡ τῆς τροφῆς παρασκευὴ τοῦ εἶναι τε καὶ ζῆν ἕνεκα. . . Δευτέρα δὲ οἰκίσεως, τρίτη δὲ ἐσθῆτος καὶ τῶν τοιούτων»¹. Εἰς τὰς ἀνάγκας αὐτὰς ἔπονται καὶ ἄλλαι, αἱ ὁποῖαι λόγου χάριν ἀναφέρονται εἰς ἄλλας καταστάσεις ἐνδείας, οἷαι εἶναι ἡ ἀπώλεια τῆς ὑγείας, ὁπότε ἡ πολιτεία προσδέεται ἱατρῶν, ἡ ἔλλειψις παιδείας, ὁπότε εἶναι ἀπαραίτητοι οἱ παιδαγωγοί, καὶ τέλος ἡ πρόσκτησις χωρῶν ἢ ἡ διατήρησις τῶν ἰδίων ἐδαφῶν, ὁπότε ἀπαιτοῦνται οἱ φύλακες². Γενικῶς εἰπεῖν ἡ κάλυψις τῶν πολλὰ πλῶν καὶ διαφόρων ἀναγκῶν ἀπὸ τῶν ὑλικωτέρων μέχρι τῶν εὐγενεστέρων καὶ πνευματικωτέρων, ἡ εὐδαιμονία τοῦ ἀτόμου³, εἶναι ὁ σκοπός, ὁ ὁποῖος τίθεται εἰς τὴν πολιτείαν. Πρὸς τὸν σκοπὸν μάλιστα αὐτὸν ἔχει ἡ πολιτεία τὴν ἀποστολήν, «den Bürger zur derjenigen Tugend zu erziehen, welche ihn wahrhaft glücklich macht»⁴. Ὁ Κ. Τσάτσος παρατηρεῖ ὀρθῶς εἰς τὸ σημεῖον αὐτό: «Στὴν πραγματικότητα ὁ ἄνθρωπος μόνος δὲν ἔχει ὑπαρξήν, γιατί δὲν ἔχει αὐτάρκεια. Τὸ ἄτομο εἶναι παροδικόν· εἶναι ἓνα ἀπόσπασμα ζωῆς, καὶ ὁλοκληρώνεται μόνον ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει μία κοινωνία ἀνθρώπων ποὺ ἀμοιβαία συμπληρώνουν τις ἀτέλειες τῆς φυσικῆς των ὑπαρξῆς. Ὅπως στὴ γνώση τὸ ἀτομικὸ τῆς αἰσθησης σώζεται μέσα στὴν γενικότητα τοῦ λόγου, ἔτσι σώζεται καὶ τὸ ἄτομο μέσα στὴ ζωὴ τοῦ γένους, στὴν ἀνθρώπινη κοινότητα, ποὺ στὴν πῶ ἀρτιά της μορφή γίνεται πολιτεία»⁵.

Ὁ Κ. Δεσποτόπουλος⁶ δικαίως θεωρεῖ τὴν προεκτεθεῖσαν ἀντίληψιν τοῦ Πλάτωνος περὶ τῆς βαθμιαίας ἐξελιξέως «τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὶς πατριαρχικὲς οἰκογένειες μέχρι τὴν «μείζονα συνοικίαν» ὡς αἰτιῶδες προηγούμενον τοῦ περὶ πολιτείας ὀρισμοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους: «ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἥδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκειᾶς ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἕνεκεν, οὔσα δὲ τοῦ εἶναι

1. Πλάτωνος, Πολιτεία, Β, 369 D, 1 ἐξ.

2. Πλάτωνος, Πολιτεία, Β, 373 Α ἐξ.

3. Πρβλ. Πλάτωνος, Πολιτεία, Δ, 420 Β - 421 C. Ζ 519 Ε ἐξ. Βλ. ἐπ' αὐτοῦ Δεσποτοπούλου, Πολιτικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 36 ἐξ.

4. *Windelband-Heimsoeth*, Lehrbuch der Geschichte der Philosophie, Tübingen¹⁵ 1957, σ. 108.

5. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 131. Πρβλ. *Windelband-Heimsoeth*, Lehrbuch. . . , σ. 107 ἐξ.: «Getreu dem logischen Prinzip der Ideenlehre ist das im ethischen Sinne wahrhaft Seiende nicht der einzelne Mensch, sondern die Menschheit und ihre Erscheinung ist die organische Verbindung der Individuen im Staat».

6. Δεσποτοπούλου, Πολιτικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 25, σημ. 4.

ζῆν»¹. Εἰς τὸν ὁρισμὸν αὐτὸν ὑπογραμμίζεται, ὅτι ἐντὸς τῆς πολιτείας ἔχομεν τὸν παραμερισμὸν τῆς ἐνδεΐας ἢ, διὰ τὴν ἀναγκαῖαν χρῆσιν, τὰς λέξεις τοῦ κειμένου, ἐξικινούμεθα εἰς τὸ «πέρας πάσης αὐταρκειάς», ἐπιτυγχάνομεν δηλαδὴ κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον τὸ «ζῆν», τοῦ ὁποίου ἕνεκα γίνεται ἡ πολιτεία. Ἐφ' ὅσον δὲ διασφαλισθῇ τὸ ζῆν, τότε ἀποβαίνει καὶ γίνεται ἡ πολιτεία ὁ χώρος ἐκεῖνος, ὅπου ἐπιδιώκεται καὶ κατορθώνεται τὸ «εὖ ζῆν». Διὰ τὸν Ἀριστοτέλη κατὰ συνέπειαν ἡ ἀρθρωσις τῆς πολιτείας ἔχει ὡς σκοπὸν τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ ζῆν, τὸ ὅποιον προϋποθέτει, ὅπως καὶ εἰς τὸν Πλάτωνα, τὸ μὴ αὐταρκες τοῦ ἀτόμου, ὅταν δὲ ἐπιτευχθῇ τοῦτο, τότε θέτει ὡς σκοπὸν τῆς τὸ «εὖ ζῆν». Εἰς ἕν ἄλλο χωρίον² λέγει τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης χωρὶς οἰανδῆποτε περιστροφῆς: ἡ πολιτεία δὲν εἶναι μόνον «κοινωνία τόπου» καὶ ἀποφυγὴ ἀδικίας πρὸς ἀλλήλους, ἀλλ' εἶναι «κοινωνία τοῦ εὖ ζῆν», ἥτοι ἀποβλέπει εἰς τὴν «τελείαν ζωὴν». «τέλος μὲν οὖν πόλεως τὸ εὖ ζῆν. . . τὸ ζῆν εὐδαιμονία μόνως καὶ καλῶς. τῶν καλῶν ἄρα πράξεων χάριν θετέον εἶναι τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν, ἀλλ' οὐ τοῦ συζῆν». Ἡ εὐδαιμονία τοῦ ἀτόμου, ἡ ὁποία ταυτίζεται πρὸς τὴν καλὴν πρᾶξιν, τὴν ἀρετὴν, εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς πολιτείας· τοῦτο ἐμπερικλείει δύο ἐπὶ μέρους τρόπους βιοτῆς, τὸ εὖ ζῆν καὶ τὸ εὖ πράττειν, τὴν εὐζωίαν καὶ τὴν εὐπραξίαν. Ταῦτα συνάδουν πρὸς ἀλλήλα, συμπληρώνουν ἀλλήλα καὶ συναποτελοῦν τὸν ἐνᾶρετον βίον³.

Αἱ ἀπόψεις αὗται ἔχουν ἀσφαλῶς ὡς ἀφετηρίαν τὰ στενὰ ὅρια τῆς πόλεως. Τὰ ὅρια αὐτὰ διασπῶνται ἐν συνεχείᾳ τόσον ὡς κοσμοθεωρία, ὅσον καὶ ὡς πρᾶξις. Ὡς πρᾶξις συνετελέσθη τοῦτο εἰς τὴν ἀναμέτρυσιν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μετὰ τὴν Ἀνατολήν, εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς ὑπερπολιτείας καὶ κοσμοπολιτείας, ἡ ὁποία εὐρίσκεται ἐπέκεινα ὅχι μόνον τοῦ ἄστεως, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἔθνους. Ὡς κοσμοθεωρία συνέβη τοῦτο, καθ' ὅσον ὁ ἐπὶ μέρους ἄνθρωπος ἔσχεν ὡς «καθῆκον» – ὁ ὅρος εἶναι στωικὸς – τὴν ζῆν κατὰ φύσιν, τὴν ρυθμίζῃ τὰς πράξεις του «πρὸς τὸ βούλημα τῆς φύσεως . . . , καθ' ἣν καὶ ὁ σύμπας κόσμος διοικεῖται», ἀποβαίνων τοιούτουτρόπως ὑπὸ πᾶσαν ἔννοιαν «νόμιμος πολίτης», «κοσμοπολίτης»⁴.

Λόγῳ τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων ὁ Πλήθων τίθεται ἀντιμέτωπος

1. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Α, 2, 1252 β 27 ἐξ.

2. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Γ, 9, 1280 β 23 ἐξ.

3. Ἀριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, Α, 8, 1098 β 20 ἐξ.

4. Φίλωνος, Περὶ τῆς κατὰ Μωϋσέα κοσμοπολίτας, 3: SVF, III, 82, 23 ἐξ.· πρβλ. καὶ 143: SVF, III, 82, 29 ἐξ.: ὁ κοσμοπολίτης χρησιμοποιοῖ πολιτείαν, ὅπως καὶ σύμπας ὁ κόσμος, δοθέντος, ὅτι «πᾶσα εὖνομος πόλις ἔχει πολιτείαν». Ἡ πολιτεία μάλιστα αὕτη τοῦ κοσμοπολίτου εἶναι «ὁ φύσεως ὁρθὸς λόγος», «ὁ θεοῦ θεσμός καὶ νόμος».

νέων καταστάσεων. Δὲν ἔχει πλέον πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ ἄστυ, ὅπου ὁ ἀρχαῖος Ἑλλήν λυεῖ τὰ προβλήματα τοῦ καὶ ἐπιδιώκει τὸ εὖ ζῆν. Παρὰ ταῦτα, ὅταν θέτῃ σκοπὸν εἰς τὴν σπουδαίαν ὑπ' αὐτοῦ θεωρουμένην πολιτείαν, οὗτος δὲν εἶναι διάφορος κατ' ἀρχὴν ἀπὸ ἐκεῖνον, τὸν ὅποιον ὑπεστήριξαν οἱ δύο μεγάλοι φιλόσοφοι, Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης. "Οἱ οἱ ἄνθρωποι ἔχουν γεννηθῆ, ὥστε νὰ ἐπιζητοῦν καὶ ἐπιδιώκουν κυρίως ἓν πρᾶγμα, τὸ «ὡς εὐδαιμόνως βιοῦν»· «τοῦτο ἓν τε καὶ κοινὸν ἐπιθυμημὰ ὑπάρχει πᾶσιν ἀνθρώποις, τέλος τε ἐκαστοῦ τοῦ βίου, οὗ δὲ ἕνεκα καὶ τᾶλλα πάντα μετῴσι τε καὶ πραγματεύονται»¹. Δι' αὐτὸν τὸν λόγον συγγράφει ὁ ἴδιος «περὶ νόμων τε καὶ πολιτείας τῆς ἀρίστης, ἣ ἂν διανοοῦμενοι ἄνθρωποι καὶ ἄττ' ἂν καὶ ἰδίᾳ καὶ κοινῇ μετιόντες καὶ ἐπιτηδεύοντες, ὡς δυνατόν, ἀνθρώπων ἀλλήλοιστά τε καὶ ἀριστα βιῶεν, καὶ ἐς ὅσον οἷόν τε, εὐδαιμόνέστατα»². Σκοπὸς τῆς πολιτείας εἶναι ὁ ἄριστος καὶ κάλλιστος καὶ εὐδαιμονέστατος βίος ἐκάστου πολίτου. Οὗτος εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς πολιτείας τόσον ἐν ἀντικειμενικῇ ὅσον καὶ ὑποκειμενικῇ ἐννοίᾳ, ἐννοεῖται τῆς πολιτείας ἐν γένει καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ περιγραφομένης καὶ προτεινόμενης.

Πρὸς πραγμάτων τοῦ σκοποῦ τούτου προβλέπει ὁ Λόγιος τοῦ Μυστρά διὰ τὸν πολίτην τὴν ἐκτέλῃσιν δύο καθήκοντων, τὰ ὁποῖα εἶναι στενῶς συνδεδεμένα. Τὸ πρῶτον ἀπορρέει ἀπὸ τὴν βασικὴν ἀντίληψιν τοῦ περὶ ὑπάρξεως κοινωνίας καὶ μεταξὺ τῶν Θεῶν. Ἡ πολιτεία αὕτη, τὴν ὁποῖαν ἐδέχοντο ἤδη ἄλλοι τε καὶ οἱ Στωικοὶ ὡς τὴν μόνην «καθαρῶς εὐδαίμονα πολιτείαν»³, εἶναι ἡ μόνη τελεία καὶ συνεπῶς θὰ ἡδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πρότυπον μιμήσεως: «πάντα γὰρ ἂν εὐνομίας τε ἄκρας καὶ εὐκοσμίας μεστὰ εἶναι τάκεῖ»⁴. Ὑπ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴν τίθεται ἕκαστος «ἀγαθός» πολίτης πρὸς τῆς ὀφειλῆς νὰ ἐπιδιώξῃ καὶ ἐπιτύχῃ τὴν ἐξομοίωσιν τοῦ ἐν τῇ πολιτείᾳ βίου τοῦ πρὸς τὴν ζωὴν τῶν «τελειωτέρων» ἀπὸ αὐτὸν γενῶν. Τοῦτο δέον νὰ συμβῇ κατὰ τὸ δυνατόν: «ὥσθ' ὅ γε πολίτης ἀγαθὸς τούτου μάλιστα ἐπιμελούμενος, καὶ ἐς τὸ κοινὸν ζῶν οὐ τὰ ἐλάχιστ' ἂν αὐτῷ διαπεπραγμένος εἴη, μὴ ὅτι κατὰ φύσιν τε ἀνθρωπινῶς

1. Πλήθωνος, Νόμοι, Α', 1, *Alexandre*, σ. 16. Ἰδὲ ἐπ' αὐτοῦ Νικολάου, Ὁ Ζωροάστρης. . . , σ. 312.

2. Πλήθωνος, Νόμοι, Α', 1, *Alexandre*, σ. 16. Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Νόμοι, Α', 4, *Alexandre*, σ. 44: «Ἄλλ' ὑμεῖς (τ.ἐ. Θεοὶ) ἡμῖν τῶνδε τῶν λόγων ἡγήσασθε τε, καὶ δότε τῇδε τὴν συγγραφὴν ὡς ἐπιτυχεστάτην γενέσθαι, κτῆμα αἰετοπροκειμένην τῶν ἀνθρώπων τοῖς ἐθέλουσιν ἂν καὶ ἰδίᾳ καὶ κοινῇ τὸν αὐτῶν βίον ὡς ἀλλήλοιστά τε καὶ ἀριστα καθίσταμένοις ζῆν».

3. Δίωνος Χρυσσοστόμου, Ὁμ. 36, 23: SVF, III, 82, 6 ἐξ.

4. Πλήθωνος, Νόμοι, Α', 5, *Alexandre*, σ. 50.

τερον οὕτω βιῶν, ἀλλὰ καὶ τοῖς αὐτοῦ τελεωτέροις γένεσιν εἰς δύναμιν ἀφομοιούμενος»¹. Τὸ καθήκον ὅμως τοῦτο, τὸ ἀτομικὸν ἐν ἀρχῇ, πρέπει νὰ νοηθῇ ἀκολούθως ὡς γενικώτερον καθήκον, ὡς καθήκον τῆς ὀργανωμένης κοινωνίας. Ἡ ἀρτίως ὀργανωμένη κοινωνία, ἡ «πολιτεία», εἶναι ἐν ὁμοίωμα, μία ἐξομοίωσις τῆς μεταφυσικῆς πολιτείας ὡς τῆς μόνης πλήρως καὶ τελείως ὀργανωμένης. Τὸ στοιχεῖον τῆς μεταφυσικῆς πολιτικῆς, τὸ ὁποῖον ἐδῶ παίζει σπουδαῖον ρόλον διὰ τὸν Πλήθωνα, δὲν εἶναι ἰδική του ἐφεύρεσις. Ἡ ἀρχαιότης ἐκινήθη πάντοτε πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν, τῆς ἐξετάσεως δηλαδὴ καὶ ἐκθέσεως μιᾶς μεταφυσικῆς, θεϊκῆς καὶ διὰ τοῦτο τελείας πολιτείας, τῆς ὁποίας ὅσον τὸ δυνατόν τελειότερα ἀπεικασματα καὶ μιμήσεις πρέπει νὰ γίνουν αἱ τῶν ἀνθρώπων πολιτεῖαι². Ἡ ἄποψις τῆς ἐξομοιώσεως τῆς τῶν ἀνθρώπων πολιτείας πρὸς τὴν τῶν θεῶν ἀποτελεῖ μὲν ἀναντιρρήτως τὸν ἰδανικώτερον καὶ εὐγενέστερον καὶ ὑπεροχώτερον σκοπὸν, ὁ ὁποῖος ἐτέθη ποτὲ εἰς ἀνθρωπίνας καταστάσεις, πράξεις καὶ ἐπινοήσεις, δὲν εἶναι ὅμως ἀπηλλαγμένη καὶ ξένη τοῦ χώρου τῆς οὐτοπίας, τόσον διότι ζητεῖται ἐξομοίωσις πρὸς πραγματικῶς ἀνύπαρκτον θεοῖν, πρὸς αὐτοπροβαλλόμενον πρότυπον, ὅσον καὶ διότι, καὶ ἂν ἀκόμη φιλοσοφικῶς θεωρηθῇ ὡς ὑπαρκτή, δὲν παρέχει ἑαυτὴν ὡς παράδειγμα οὔτε εἶναι νοητὴ ἢ αὐτοαποκάλυψις της.

Ἐλέχθη ἀνωτέρω, ὅτι – καὶ δι’ αὐτῶν προβαίνομεν εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ δευτέρου τρόπου τινὰ καθήκοντος τοῦ πολίτου – σκοπὸς οὐσιαστικὸς τῆς πολιτείας εἶναι ἡ πραγμάτωσις τοῦ «εὐδαιμόνως ζῆν». Τοῦτο τὸ φαντάζεται ὁ Πλήθων ὑπὸ μίαν ἐξαίρετον ἔποψιν κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης καὶ συμπαραστάσεως. Ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἔχει ἡ ὑγιὲς ἀρχὴ καὶ βάσις πάσης ἀρτίας κοινωνίας, καθ’ ἣν ἀρχὴν τὸ ἴδιον συμφέρον ἐξαρτᾶται στενῶς ἀπὸ τὸ κοινόν. Τὸ ἄτομον ἔχει ζωὴν μόνον ἐντὸς τῆς ὀργανωμένης κοινωνίας καὶ ἡ προσωπικὴ του εὐδαιμονία

1. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 877 C). Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Νόμοι, Γ', *Alexandre*, σ. 186. Ἐνταῦθα ἔχομεν σαφῇ ἔχνη τῆς περὶ «ὁμοιώσεως τῷ Θεῷ» πλατωνικῆς ἀντιλήψεως (Πλάτωνος, Θεαίτητος, 176 A. Πολιτεία, 500 C. Τίμαιος, 38 B. 90 D), ἡ ὁποία ἐπέζησε διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ ἐξεπροσωπήθη καὶ ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Πρβλ. *H. Merki*, ΟΜΟΙΩΣΙΣ ΘΕΩ. Von der platonischen Angleichung an Gott zur Gottähnlichkeit bei Gregor von Nyssa, Freiburg in d. Schweiz, σ. 3 ἐξ. *H. Herter*, Allverwandtschaft bei Platon, in *Festschrift f. G. Mensching*, Bonn 1967, σ. 71. *Th. Nikolaou*, Der Neid bei J. Chrysostomus, unter Berücksichtigung der griech. Philosophie, Bonn 1969, σ. 65 ἐξ.

2. Ἐξέχοντος ἐνδιαφέροντος καὶ λίαν κατατοπιστικὸν εἶναι ἐν προκειμένῳ τὸ ἔργον τοῦ *A. Ehrhardt*, Politische Metaphysik von Solon bis Augustin, τ. 3, Göttingen 1969.

ἐξασφαλίζεται διὰ τῆς καὶ ἐν τῇ εὐδαιμονίᾳ τοῦ συνόλου. Ἐντεῦθεν ὑψώνεται ἔμπροσθεν ἐκάστου πολίτου ἡ ἀπαράτρεπτος καὶ μοναδικῆς σημασίας κοινωνικὴ ὀφειλὴ: νὰ ὑποτάξῃ τὸ ἴδιον συμφέρον εἰς τὸ συμφέρον τοῦ συνόλου· ἐὰν κάποιος δὲν πράξῃ τοῦτο, τότε καταστρέφει ὅχι μόνον τὸ κοινὸν συμφέρον καὶ προσῆκον, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιον. Τὸ σχετικὸν χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς: ὁ «ἀγαθὸς πολίτης» σώζει τὸ ἴδιον καλὸν καὶ συμφέρον «τὸ κοινὸν πρὸ αὐτοῦ αἰρούμενος, ἀλλὰ μὴ τοῦτο πρὸ τοῦ κοινοῦ· ἐπειδὴ τοῦ μὲν κοινοῦ καλῶς τιθεμένου, αὐτό τε καὶ τὸ ἴδιον μάλιστα σφύζεσθαι πέφυκε, τοῦ δὲ ἰδίου διισταμένου τοῦ κοινοῦ, ἀμφοτέρ' ἀπόλλυσθαι»¹. Διὰ τὸν Πλάτωνα ἰσχύει τὸ ἀντίστροφον· ἡ προαγωγή καὶ κάλυψις τοῦ ἰδίου συμφέροντος ἔχει ὡς ἐπακόλουθον καὶ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν «κοινῶν»· «ἐν γὰρ προσηκούσῃ (τ.ἔ. πολιτείᾳ) αὐτός τε μᾶλλον αὐξήσεται καὶ μετὰ τῶν ἰδίων τὰ κοινὰ σώσει»².

Εἰς ὅσα περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς πολιτείας διεπραγματεύθημεν πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ τοῦτο, ὅτι ὁ σκοπός, τὸν ὁποῖον θέτει ὁ Γεμιστὸς εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ προτεινομένην πολιτείαν, ὑπαγορεύεται καὶ καθορίζεται καὶ ἀπὸ τὴν κρατοῦσαν τότε πολιτικὴν κατάστασιν, περὶ τῆς ὁποίας ἐκτενῶς ἐν ἀρχῇ ἐγράψαμεν. Ἡ ἀνάγκη ἀντιμετωπίσεως τοῦ «ἐν ὑπογυΐῳ ὀλέθρου»³ γίνεται β α σ ι κ ὸ ς σ κ ο π ὸ ς τῆς πολιτείας, ἐκάστης πολιτείας. Τοῦτο διαφαίνεται ἀπὸ τὰς ἐπανειλημμένας ἐκκλήσεις πρὸς ὕλοποίησιν τῶν περὶ πολιτείας ἰδεῶν του. Ἡ ὕλοποίησις αὕτη, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει ὡς «θείαν ὁρμὴν καὶ διάνοιαν», θὰ ἐπιτύχῃ τὴν «κ ο ι ν ῆ ν σ ω τ η ρ ί α ν»⁴. Ταύτης δὲ κατορθουμένης, θὰ ἔλθουν ὡς ἐπιπρόσθετα στοιχεῖα ὅλα, ὅσα ἀπαιτοῦνται διὰ νὰ καταστῇ ἡ πολιτεία σπουδαία. Καὶ ἐνῶ τὰ ἐπιπρόσθετα ταῦτα στοιχεῖα, «ὁ κόσμος καὶ ἡ ἀρετὴ τῆς πολιτείας», ἔχουν χρονικὴν ἀνεσιν, ἡ σωτηρία, ἥτοι ἡ ὑπεράσπισις τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος, δὲν δέχεται ἀναβολήν. Ἡ ἀναβολή, οὕσα ἀνεπίτρεπτος κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Γεμιστοῦ ἕνεκα τοῦ μεγέθους

1. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 877 C). Τὴν ἰδέαν αὐτὴν ἐξαίρει ὁ Γεμιστὸς καὶ εἰς τοὺς Νόμους του, ὅπου μάλιστα θέτει καὶ πάλιν τὴν πολιτείαν τῶν Θεῶν ὡς παράδειγμα πρὸς μίμησιν, βλ. Τοῦ αὐτοῦ, Νόμοι, Γ', 34, *Alexandre*, σ. 150: «Τὸ τε κοινὸν τῆς πόλεως τε καὶ γένους, ἐς δὲ τελοῦμεν, συμφέρον πρὸ τοῦ ἰδίου αἰεὶ τιθείμεθα, ὡς ἐπὶ μέντοι, οἱ ἐκ Διὸς τοῦ μεγάλου αὐτοαγαθοῦ τε ἅμα καὶ αὐτοενὸς ὄντος προεληλυθότες. . . τὸ δὲ τῶν ὄλων αἰεὶ κοινὸν ἀγαθὸν τε τοῦ ἐκάστω ἰδίου τε καὶ (οἰκείου) μέρους ἀπανταχῇ προτετιμῆκατε». Πρβλ. καὶ Ἀρριανοῦ, Ἐπικτήτου Διατριβαί, II, 10, 5-6, ἐκδ. *Schenkl*, Stuttgart 1965, σ. 146, 2-3: «κυριώτερον δὲ τὸ ὅλον τοῦ μέρους καὶ ἡ πόλις τοῦ πολίτου».

2. Πλάτωνος, Πολιτεία, ΣΤ, 497 A 4-5· βλ. καὶ Νόμοι, Θ, 895 A 5-6, ἐνθα τονίζεται τὸ ἀντίθετον.

3. Πλήθωνος, Εἰς Μανουήλ, 16 (PG, 160, 833 B). Βλ. ἀν., σ. 38, σημ. 1.

4. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 27 (PG, 160, 865 A).

τῶν «ἐγγύς που δεινῶν», συντελεῖ πάντοτε μόνον εἰς τὴν αὖξιν καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν ἐκάστοτε δυσχερειῶν καὶ προσκομμάτων¹.

Εἰς στενὴν σχέσιν καὶ συνάφειαν πρὸς τὴν τελευταίαν παράγραφον περὶ τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδος, ὡς τοῦ βασικοῦ σκοποῦ τῆς σπουδαίας πολιτείας, τελεῖ μία γενικωτέρα ἐρώτησις: ἀπέβλεπεν ὁ Γεμιστὸς εἰς τὴν σωτηρίαν μόνον τῆς Πελοποννήσου ἢ ὁλοκλήρου τῆς Αὐτοκρατορίας; Ἡ πρότασις τοῦ περὶ τειχίσεως καὶ φρουρήσεως τοῦ Ἰσθμοῦ², ὡς καὶ τὸ γενικώτερον ἀναγεννητικὸν πρόγραμμα περὶ τῆς Πελοποννήσου, ὅπως τοῦτο ἐκτενῶς περιγράφεται εἰς τὰ δύο ὑπομνήματά του, ὠδήγησαν, ὅπως ἦτο φυσικόν, εἰς τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Φιλόσοφος τοῦ Μυστρά ἐπεδίωκε μόνον τὴν σωτηρίαν ταύτης. Τὴν σωτηρίαν ὅμως τῆς Πελοποννήσου βλέπει ὁ Πλήθων ὡς πειραματικὸν τρόπον τινὰ στάδιον. Δι' αὐτὸ γράφει πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον, ὅτι οὗτος ὀφείλει νὰ πράξῃ τὰ κατ' αὐτόν, ὁπότε «ῥαδίως ξυγχωρήσει» καὶ ὁ Αὐτοκράτωρ καὶ πατήρ του, «εἰ ταύτη (τ.ἔ. τῇ ὁδῷ) τετραμμένον ἴδου» αὐτόν³. Πρὸς δὲ τὸν Αὐτοκράτορα, ἀφοῦ τὸν πληροφορῇ, ὅτι ἀπὸ ἐτῶν ἀσχολεῖται μὲ τὰ μέτρα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα «γενόμενα μὲν ἂν μέγα ἂν τοῖς τῇδε πράγμασι λυσιτελήσειε, μὴ γενόμενα δ' αὖ, οὐ μικρὸν ἂν πρὸς τὴν τοῦ παντοῦ ἐλλείψει σωτηρίαν», λέγει ρητῶς, ὅτι ἡ Πελοπόννησος εἶναι ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἄλλα μέρη τοῦ Κράτους ἢ «οἰκειότερα χώρα» εἰς τοὺς Ἕλληνας· εἰς αὐτὴν οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι «ἐπήλυδες», ἀλλὰ «τοῦναντίον αὐτοὶ γε αἰεὶ φαίνονται κατέχοντες, οὔτε ταύτην ἐκλιπόντες» καὶ ἐξ αὐτῆς προῆλθον τὰ «πρωτά τε καὶ γνωριμώτατα... τῶν Ἑλλήνων γένη, καὶ ἀπὸ ταύτης ὁρμώμενοι τὰ μέγιστα τε καὶ ἐνδοξότατα Ἕλληνες ἔργα ἀπεδείξαντο»⁴. Ἡ γεωγραφικὴ τῆς μάλιστα θέσις καὶ ἡ ἐδα-

1. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 27 (PG, 160, 865 A). Πρὸς ἐπίρρωσιν μάλιστα τῆς τελευταίας προτάσεως προσάγει ὁ Γεμιστὸς ἐν χωρίον τοῦ Ἡσιόδου, Ἔργα καὶ ἡμέραι, 413: «Ἄει δ' ἀμβολιεργὸς ἀνὴρ ἄτρησι παλαίει». Πρβλ. καὶ Μάζαρι, Ἐπιδημία ἐν Αἰδου, 21, *Ellissen*, *Analekten*. . . , IV, 1, σ. 237 καὶ 355.

2. Ἡ τειχίσις τοῦ Ἰσθμοῦ ἀπετέλει κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εὐρέως διαδεδομένην ἀντίληψιν. Δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου θὰ καθίστατο ἡ Πελοπόννησος ἀπόρρητος καὶ ἀσφαλής. Ὁ Πλήθων, τονίζει τὴν ἀνάγκην αὐτὴν εἰς περισσότερα χωρία: Εἰς Μανουήλ, 5 (PG, 160, 825 A), 8 (PG, 160, 828 A), 20 (PG, 160, 836 D). Ἐπίσης ἰδὲ Βησσαρίωνος, Κωνσταντίνῳ Δεσπότη. . . , Λάμπρον, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. 4, σ. 33. Μάζαρι, Ἐπιδημία ἐν Αἰδου, 23, *Ellissen*, *Analekten*. . . , IV, 1, σ. 242. Πρβλ. Καλλιγᾶ, Μελέται βυζαντινῆς ἱστορίας. . . , Ἀθῆναι 1894, σ. 622. J. Dräseke, *Plethon und Bessarions Denkschriften*. . . , σ. 107. D. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, I: *Histoire politique*, Paris 1932, σ. 226 ἐξ.

3. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 27 (PG, 160, 865 AB).

4. Πλήθωνος, Εἰς Μανουήλ, 1 ἐξ. (PG, 160, 821A-824A).

φική της «ἐρυμνότης» (ὀχύρωσις) συμβάλλουν μεγάλως εἰς τὸ νὰ ἀπαι-
τῇται «ἐλαχίστη παρασκευὴ» διὰ τὴν ἄμυνάν της. Ἡ προπαρασκευὴ
αὕτη εἶναι ἄκρως ἀπαραίτητος καὶ εἶναι βέβαιον, ὅτι διὰ τὸν Γεμιστὸν
θὰ ἀποβῇ λυσιτελής. Πέραν δὲ τούτου ἡ σωτηρία τῆς Πελοποννήσου θὰ
ὑποβοηθήσῃ τὴν γενικωτέραν «ἀσφάλειαν καὶ ὠφέλειαν» καὶ αὐτῆς τῆς
Κωνσταντινουπόλεως¹. Τὸ εὐρύτερον τοῦτο πρόγραμμα τοῦ Γεμιστοῦ
δὲν πρέπει νὰ παραθεωρῇται.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηρίξωμεν
πράγματι ἀδεῶς, ὅτι τὴν σωτηρίαν τῆς Πελοποννήσου βλέπει ὁ Λόγιος
τοῦ Μυστρᾶ ὡς ἓν πρῶτον καὶ σοβαρὸν βῆμα. Αὕτη θὰ συμβάλλῃ ἐν συνε-
χείᾳ εἰς τὴν σωτηρίαν ὁλοκλήρου τοῦ Κράτους. Αἱ περὶ πολιτείας θεω-
ρίαι τοῦ Γεμιστοῦ, τέλος, δὲν ἀφοροῦν μόνον εἰς τὴν τότε κατάστασιν.
Ὁ Φιλόσοφος ὁραματίζεται ἑαυτὸν ὡς προφήτην καὶ διδάσκαλον καὶ
σύμβουλον γενικώτερον τόσον ὑπὸ τοπικὴν, ὅσον καὶ ὑπὸ χρονικὴν
ἐννοίαν, δι' αὐτὸ θέτει ὡς σκοπὸν τῆς περὶ Νόμων συγγραφῆς του τὸ
«κτῆμα ἀεὶ προκεισομένην τῶν ἀνθρώπων τοῖς ἐθέλουσιν ἂν καὶ ἰδίᾳ
καὶ κοινῇ τὸν αὐτῶν βίον ὡς κάλλιστά τε καὶ ἄριστα καθισταμένοις
ζῆν»².

1. Πλήθωνος, Εἰς Μανουήλ, 4 ἐξ. (PG, 160, 824C-825B). Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ Προσφωνημάτων, Λάμπρον, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. 4, σ. 309. Βλ. σχετικῶς Δ. Τσάκωνα, Τὸ κίνημα τοῦ Μυστρᾶ καὶ ὁ Πλήθων-Γεμιστός, *III*, 1 (1957) 95: ὁ Μυστρᾶς ἔχει «τελικὸν αἶτημα τὴν ἀναβίωσιν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας». Ὁ Β. Τατάκης, Θέματα χριστ. καὶ βυζ. φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1952, σ. 185, γράφει ὁρθῶς, ὅτι ὁ Πλήθων «ἤθελε νὰ ξυπνήσῃ καὶ νὰ τονώσῃ ἐδῶ (τ.ῆ. εἰς τὸν Μυστρᾶ) τὴν ἐθνικὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀπὸ δῶ νὰ ἀρχίσῃ τὴν ἀποκατάστασίν της». Τὴν ἄποψιν τοῦ Masai, ὅτι ὁ Γεμιστός ἀπεσκοπεῖ εἰς τὴν Ἰδρυσιν «διακεκριμένου ἐλληνικοῦ ἐθνικοῦ κράτους ἐν Πελοποννήσῳ» ἀντικρούει ἱκανοποιητικῶς ὁ I. Μαμαλάκης, Βιβλιοκρισία. . ., σ. 380 ἐξ. Ὁ St. Runciman, Das Patriarchat v. Konstantinopel. . ., σ. 90, ἀδικεῖ, νομίζομεν, ἐπίσης τὸν Πλήθωνα ἐξαίρων τὴν Ἰδρυσιν πολιτείας ἐν Πελοποννήσῳ ὡς τὸ ὄνειρον τοῦ φιλοσόφου. Ὁμοίως ὁ F. Klein-Franke, Die Geschichte des frühen Islam in einer Schrift des G. G. Pletho, *BZ* 65 (1972) 1.

2. Πλήθωνος, Νόμοι, Α', 4, *Alexandre*, σ. 44. Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Νόμοι, Α', 1, *Alexandre*, σ. 16.

4. Εἶδη πολιτείας

Πρὶν ἢ εἰσελθόμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν εἰδῶν τῆς πολιτείας, ἃς ἐνθυμηθῶμεν τὰς λέξεις τοῦ Ἀριστοτέλους: «ἔστι δὲ πολιτεία πόλεως τάξις τῶν τε ἄλλων ἀρχῶν καὶ μάλιστα τῆς κυρίας πάντων. κύριον μὲν γὰρ πανταχοῦ τὸ πολίτευμα τῆς πόλεως, πολίτευμα δ' ἐστὶν ἡ πολιτεία»¹, τὰς ὁποίας ἤδη ἀνωτέρω παρεθέσαμεν καὶ τὰς ὁποίας ὁ Κ. Τσάτσος² χαρακτηρίζει ὡς «τὸν κλασσικὸν ὀρισμὸ τοῦ πολιτεύματος». Ἀπὸ τὸν ὀρισμὸν αὐτὸν συνάγεται, ὅτι ἡ πολιτεία διακρίνεται καὶ διαχωρίζεται εἰς εἶδη ἀναλόγως τῆς μορφῆς τοῦ πολιτεύματος, ἥτοι τῆς κρατοῦσης πολιτικῆς ἐξουσίας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατεχόντων τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν καὶ τὸ ποῖον αὐτῶν καθορίζουν τὸ διάφορον τοῦ πολιτεύματος καὶ τὸ εἶδος τῆς πολιτείας.

Ἡ ποσοτικὴ συγκρότησις λοιπὸν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας εἶναι ἐν κριτήριον διακρίσεως τῆς πολιτείας εἰς εἶδη. Ἐν ἑτερον κριτήριον διὰ τὸν αὐτὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ δυνατότης ἐξυπηρετήσεως τοῦ σκοποῦ τῆς πολιτείας, τοῦ εὖ ζῆν τοῦ ἀτόμου. Ὑπὸ τὸ τελευταῖον τοῦτο κριτήριον εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος περὶ «ὀρθῶν» πολιτειῶν, αἱ ὁποῖαι πράγματι κινουῦνται πρὸς πραγμάτωσιν τοῦ εὖ ζῆν ἐνὸς κοινωνικοῦ συνόλου, καὶ τῶν «ἡμαρτημένων καὶ παρεκβάσεων τῶν ὀρθῶν πολιτειῶν», τῶν ἀποβλεπουσῶν εἰς τὸ συμφέρον τῆς ἀρχούσης τάξεως³. Τὰς τελευταίας αὐτὰς καλεῖ ὁ Πλούταρχος «παρακρούσεις καὶ διαφθοράς κατ' ἑλλειψιν ἢ ὑπερβολήν»⁴. Πάντως ἐν ὅψει τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν καὶ μὲ βάσιν τὴν διαπίστωσιν, ὅτι ἐκάστη τούτων χωρίζεται εἰς ἐτέρας τρεῖς, συμφώνως πρὸς τὴν δυνατότητα νὰ ἐξουσιάζῃ εἰς ἡ περισσότεροι ἢ πάντες οἱ πολῖται, μᾶς παρέδωκεν ὁ Ἀριστοτέλης τὰ ἐξῆς ἑξ εἶδη πολιτείας: α'. ὀρθαί: 1. βασιλεία, 2. ἀριστοκρατία καὶ 3. πολιτεία (δημοκρατία ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς σήμερον), β'. παρεκβάσεις: 1. τυραννίς, 2. ὀλιγαρχία καὶ 3. δημοκρατία (δηλ. ὀχλοκρατία)⁵. Εἶναι περιττὸν νὰ τονισθῇ ἐδῶ, ὅτι ἡ διά-

1. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Γ, 6, 1278 β 8 ἐξ. Βλ. ἀν., σ. 50, σημ. 4.

2. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . ., σ. 249.

3. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Γ, 6, 1279 α 17 ἐξ. Βλ. Γ, 12, 1282 β 11 ἐξ. Γ, 13, 1284 β 3 ἐξ. Γ, 17, 1287 β 40 ἐξ. Δ, 8, 1239 β 22 ἐξ.

4. Πλουτάρχου, Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας 3, 826 Ε.

5. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Γ, 6, 1279 α 32 ἐξ. Δ, 2, 1289 α 26 ἐξ. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι εἰς τὴν Ρητορικήν, Α, 8, 1365 β 25 ἐξ., κάμνει λόγον ὁ Ἀριστοτέ-

κρισις αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐβασίσθη ἐπὶ καθαρῶς ἱστορικῶν δεδομένων, εἰς αὐτὸν δὲ ὀφείλομεν μόνον τὴν πρακτικὴν καὶ συστηματικὴν καὶ ἐνιαίαν ἐν ταύτῳ διάκρισιν¹.

Ὁ Πλάτων εἶχε προβῆ εἰς ἀνάλογον διαίρεσιν τῆς πολιτείας εἰς εἶδη. Εἶχε χρησιμοποίησει μάλιστα τὴν διάκρισιν τῶν πολιτειῶν εἰς «ἀγαθὰς» καὶ «ὀρθὰς» ἐξ ἑνὸς καὶ «κακὰς» καὶ «ἡμαρτημένας» ἐξ ἑτέρου², χωρὶς ὅμως νὰ προχωρήσῃ εἰς περαιτέρω συστηματικὴν διάκρισιν, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης. Τοιοῦτοτρόπως ὁμιλεῖ τὸ μὲν περὶ «τεσσάρων πολιτειῶν», ἐν οἷς συγκαταλέγονται ἡ τυραννίς, ἡ τιμοκρατία ἢ ἀριστοκρατία, ἡ ὀλιγαρχία καὶ ἡ δημοκρατία³, τὸ δὲ περὶ «πέντε εἰδῶν»⁴· εἰς αὐτὰς ἀνήκουν αἱ προαναφερθεῖσαι τέσσαρες, προστιθεμένης τῆς βασιλείας, ἡ ὁποία μὲ τὴν τυραννίδα εἶναι αἱ δύο ἐκφάνσεις καὶ τρόποι τῆς μοναρχίας καὶ τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ὡς τὴν «πασῶν δικαιοτάτην»⁵. Τέλος εἰς τὸν Πολιτικόν (302 C-E) κάμνει λόγον περὶ ἐξ εἰδῶν, εἰς τὰ ὁποῖα μάλιστα εἶναι δυνατὸν νὰ προστεθῇ ὡς «ἐξέλιξις» ἡ ὀρθὴ πολιτεία. Ὁ Διάλογος οὗτος ἐγράφη παρὰ τοῦ Πλάτωνος κατὰ τὴν πρεσβυτικὴν τοῦ ἡλικίαν, ἥτοι μετὰ τὸ 367, καὶ δι' αὐτὸ προϋποθέτει μίαν ἐξέλιξιν καὶ διεύρυνσιν εἰς τὴν σκέψιν τοῦ φιλοσόφου. Τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν μαρτυρεῖ καὶ ἐπικυρώνει ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων διὰ τῶν λόγων του: «τὸ ὅτι μὲν ἀπλὴν ἐπονομάζοντες ἐτίθεμεν τὴν δημοκρατίαν, νῦν δέ...»⁶. Εἰς τὸ χωρίον

λης περὶ τεσσάρων πολιτειῶν: δημοκρατίας, ὀλιγαρχίας, ἀριστοκρατίας καὶ μοναρχίας. Καίτοι δηλαδὴ ὡς βάσις τίθεται εἰς τὴν παροῦσαν διάκρισιν ὁ ἀριθμὸς τῶν φορέων τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ὁπότε ἀναγκαίως θὰ ἔπρεπε νὰ εὑρεθοῦν μόνον τρεῖς εἴτε ὀρθαὶ εἴτε ἡμαρτημέναι, γίνονται ἐν τούτοις τέσσαρες, διότι, τοῦ λόγου ἦντος περὶ τῶν πολλῶν φορέων, ἀριθμεῖται τόσον ἡ ὀρθὴ ὅσον καὶ ἡ παρῆκτασὶς τῆς, ἥτοι ἡ ἀριστοκρατία καὶ ἡ ὀλιγαρχία. Πρβλ. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . ., σ. 249. Πρέπει πάντως νὰ ἐξαρθῇ τὸ γεγονός, ὅτι ἐκάστου τῶν εἰδῶν τούτων διακρίνει ὁ Ἀριστοτέλης περισσοτέρας παραλλαγὰς καὶ τύπους: τῆς δημοκρατίας ἐπὶ παραδείγματι πέντε, τῆς ὀλιγαρχίας τέσσαρες, τῆς ἀριστοκρατίας τρεῖς καὶ τῆς πολιτείας δύο τύπους, Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Δ, 3, 1289, β 27 ἐξ. Πρβλ. J. Hirschberger, Geschichte der Philosophie, τ. 1, Basel⁸ 1965, σ. 241.

1. Πρβλ. Hirschberger, Geschichte. . ., τ. 1, σ. 241, ἔνθα οὔτως γράφει, ὅτι «Aristoteles müßte nicht Aristoteles sein, wenn er nicht auch auf diesem Gebiet wieder die Wirklichkeit beschreiben und ordnen wollte».

2. Πρβλ. Πλάτωνος, Πολιτεία, Ε, 449 Α 1 ἐξ. Η, 544 Α 2 ἐξ. Βλ. σχετικῶς Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . ., σ. 159. Δεσποτοπούλου, Πολιτικὴ φιλοσοφία. . ., σ. 102 ἐξ.

3. Πλάτωνος, Πολιτεία, Η, 544 Α 3 καὶ Β 6 ἐξ.

4. Πλάτωνος, Πολιτεία, Δ, 445 D I ἐξ. Πολιτικός, 291 DE.

5. Πλάτωνος, Νόμοι, Γ, 680 Ε 4.

6. Πρβλ. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . ., σ. 159 ἐξ: «Ἐνῶ στὴν Ἰστορία οἱ διακρίσεις εἶναι ἱστορικώτερες καὶ προσαρμόζονται στὴν πολιτικὴ ζωή

αὐτὸ ἔχομεν ἀνάλογον διάκρισιν πρὸς ἐκείνην τοῦ Ἀριστοτέλους. Μόνον ὅτι ὁ Πλάτων δὲν διαιρεῖ τὴν «δημοκρατίαν» εἰς «πολιτεῖαν» καὶ «δημοκρατίαν», ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλὰ λέγει ἀπλῶς: «νῦν δὲ αὖ καὶ ταύτην ἡμῖν θετέον ἐστὶ διπλαῖν» ἀναλόγως πρὸς τὸ «κατὰ νόμους ἄρχειν καὶ παρὰ νόμους». Δοθέντος, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐχρημάτισεν ὁ Ἀριστοτέλης μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος, εἶναι εὐλογον καὶ φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐγνώρισε τὴν πλατωνικὴν αὐτὴν διαίρεσιν ὅχι μόνον μέσῳ τοῦ Διαλόγου, ἀλλὰ καὶ ἀπ' εὐθείας κατὰ τὰς «παραδόσεις» καὶ συνομιλίας μὲ τὸν διδάσκαλον.

Μεταβαίνοντες εἰς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν Φιλόσοφόν μας, πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν εὐθύς, ὅτι οὗτος δὲν διέθετεν ἀσφαλῶς οὔτε τὴν πνευματικὴν δημιουργικότητα καὶ συλληπτικὴν δύναμιν ἑνὸς Πλάτωνος, οὔτε τὴν μεθοδικὴν καὶ συστηματικὴν ἐπιστημονικότητα καὶ πρακτικότητα ἑνὸς Ἀριστοτέλους· ἔζησεν ὁμως μετὰ ἀπὸ αὐτοῦ καὶ εἶχε τοιοῦτοτρόπως τὸ μέγα πλεονέκτημα νὰ μελετήσῃ, ἐφ' ὅσον ἤθελε, καὶ γνωρίσῃ, καθ' ὅσον ἐνδιέφερετο, αὐτούς. Καὶ ναὶ μὲν «εἶναι ἀμφίβολον, ἂν ἀνέγνωσε τὸν ἴδιον τὸν Πλάτωνα, καί, ἂν ναί, εἶναι ἄγνωστον καὶ δυσκαθόριστον, εἰς ποῖον βαθμὸν καὶ ἔκτασιν» καὶ ὁρθῶς ὑπεστηρίχθη, ὅτι «ὁ πλατωνισμὸς τοῦ δὲν διακρίνεται δι' ἰδιαιτέραν βαθύτητα καὶ δὲν διεκδικεῖ πολλὴν πρωτοτυπίαν· φέρει μᾶλλον νεοπλατωνικὸν μανδῦαν, χωρὶς νὰ εἶναι τελείως ἄσχετος πρὸς τὸν ἐκλεκτικισμὸν τῆς Νεωτέρας Ἀκαδημίας καὶ τοῦ Μέσου καλουμένου Πλατωνισμοῦ»¹, πλὴν ὁμως εἶναι ἀναμφισβήτητον τὸ γενικώτερον διαφέρον του διὰ πάντας τοὺς κατὰ καιροὺς («εὐδοκιμωτάτους σοφούς»), ἥτοι ἡ ἀναδίφησίς του εἰς τὰ παρὰ δεδομένα, καὶ ἂν ἀκόμη αὕτη δὲν φέρῃ τὴν ἐπιστημονικὴν ἀκρίβειαν καὶ ἐμβρίθειαν, αἱ ὁποῖαι σήμερον τίθενται ἐνίοτε ὡς αὐτοσκοπὸς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Τὸ διαφέρον καὶ ἡ ἀναδίφησίς του αὕτη προσεπόρισαν ἀναμφιλόγως εἰς τὸν Πλήθωνα μίαν γενικωτέραν γνῶσιν, τὴν ὁποῖαν διαπιστώνομεν καὶ εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν θέμα.

Ὁ Λόγιος τοῦ Μυστρά ἀναφέρει καὶ αὐτός, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχαίαν διάκρισιν τῶν πολιτειῶν, τὰς δύο κατηγορίας, τὰς «καλὰς» δη-

τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου. . . οἱ διαίρεσεις τοῦ 'Πολιτικοῦ' εἶναι θεωρητικώτερες καὶ ἀποτελοῦν τὴν ἀφετηρίαν γιὰ τὴν κλασσικὴ ἀριστοτελικὴν διάκρισιν τῶν πολιτειῶν».

1. Νικολάου, Ὁ Ζωροάστρης. . . , σ. 307. Πρβλ. καὶ J. W. Taylor, Georgius Gemistus Pletho's criticism of Plato and Aristotle, Menasha 1921, σ. 36-37. Fr. Masai, Pléthon et le platonisme de Mistra, Paris 1956, σ. 166. Ἀντιθέτως ὁ H. Stein, Sieben Bücher zur Geschichte des Platonismus. . . , τ. 3, Göttingen 1875, σ. 124, ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ Πλήθων ἠντλήσε πλατωνικὰς ἀντιλήψεις «aus erster Quelle».

λονότι καὶ τὰς «φάυλας». Ἡ διάκρισις αὕτη νοεῖται καὶ γίνεται ἐξ ἐπόψεως δυνατοτήτων μιᾶς πολιτείας νὰ ὑλοποιήσῃ τοὺς ἐν αὐτῇ τιθεμένους σκοπούς. Κατὰ συνέπειαν εἶναι «καλὴ» ἐκείνη, ἡ ὁποία κατορθώνει τοῦτο, δεδομένου, ὅτι ἡ σύνθεσις τῆς γίνεται «δι' ἀμεινόνων τῶν πλείστων καὶ καιριωτάτων», καὶ τοῦναντίον «φάυλη» ἐκείνη ἐκ τῶν πολιτειῶν, ἡ ὁποία, συσταθεῖσα «διὰ χειρόνων», ἀδυνατεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ «εὐδαιμόνως βιοῦν»¹. Μεταξὺ τῆς «καλῆς» καὶ «φάυλης» πολιτείας ὑπάρχουν βαθμοὶ «ποιότητος» τῶν πολιτειῶν, οἱ ὅποιοι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν βαθμὸν πραγματώσεως τοῦ «εὖ ζῆν». Οὗτοι εἶναι οἱ «πλείονες τρόποι», περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ὁ Γεμιστός. Κριτήριον καὶ διακριτικὸν γνώρισμα τῶν «τρόπων» αὐτῶν εἶναι τὸ «ἄμεινον ἢ χεῖρον πολιτεύεσθαι»².

Προβαίνων ὁ Φιλόσοφος μας εἰς περαιτέρω διάκρισιν τῶν πολιτειῶν ἀναφέρει, ὅτι «τριττὰ τὰ πρῶτα τῆς πολιτείας εἶδη», ἥτοι ὅτι ὑφίστανται τρία κύρια εἶδη πολιτειῶν. Ὡς τοιαῦτα ἀπαριθμεῖ τὴν μοναρχίαν, τὴν ὀλιγαρχίαν καὶ τὴν δημοκρατίαν³. Δικαίως θὰ ἀνέμενε κανεὶς νὰ παραθέσῃ καὶ ἄλλα (τρία;) εἶδη πολιτείας, ἂν λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὰς λέξεις, αἱ ὁποῖαι εἰσάγουν τὴν παράγραφον: «Πρῶτον μὲν οὖν ἐπειδὴ. . .». Ἡ ἀπόδοσις τοῦ «πρῶτον μὲν» μὲ ἐν «δεύτερον δὲ» ἡ ἀνάλογον ἐκφράσιν δὲν ὑπάρχει. Ὁ σύνδεσμος «ἐπειδὴ» ὑποδηλώνει σαφῶς, ὅτι ὁ Πολύστωρ τοῦ Μυστρᾶ δὲν διεκδικεῖ δι' ἑαυτὸν τὴν ἐφεύρεσιν τῶν εἰδῶν τούτων, ἀλλ' ἀποδίδει μίαν παραδεδομένην διάκρισιν, τὴν ὁποίαν προϋποθέτει ὡς γνωστὴν. Ὅτι ἔχει ὑπ' ὄψιν ἐδῶ ἓνα συγκεκριμένον συγγραφέα, πρέπει νὰ θεωρηθῇ προβληματικόν.

Ὁ A. Ellissen⁴ παραπέμπει εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ εἰς τὸν Πλάτωνα, Πολιτικὸς 291, C ἐξ., ἐνθα ἀναφέρονται ἡ μοναρχία, ἡ δυναστεία τῶν ὀλίγων (ὀλιγαρχία) καὶ ἡ δημοκρατία, ἥτοι «ἡ τοῦ πλήθους ἀρχή» εἶναι γεγονός, ὅτι ὁ Γεμιστός ἐπαναλαμβάνει ὄντως τὴν τρισσὴν αὐτὴν διαίρεσιν. Τὴν ὡς ἄνω παραπομπὴν τοῦ Ellissen δέον νὰ ἐννοήσωμεν, συμφώνως πρὸς αὐτά, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος γράφει, ὡς καθαρῶς ἐξωτερικὴν, ὅτι δηλαδὴ δὲν ὑποθέτει ἄμεσον ἐξάρτησιν τοῦ Πλήθωνος ἐκ τοῦ ἐν λό-

1. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 6 (PG, 160, 848 B).

2. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 7 (PG, 160, 848 B).

3. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 7 (PG, 160, 848 B).

4. A. Ellissen, *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, τ. IV, 2, σ. 149: «Von Plato kommen hier zunächst seine Erörterungen über die drei Hauptarten der Staatsverfassung im Politikos, p. 291 sqq. in Betracht, über deren Wesen und verschiedene Modificationen er sich eines weiteren, und zwar zum Teil in abweichender Weise im 8. Buche der Republik und im 3. von den Gesetzen vernehmen läßt».

γῶ χωρίου τοῦ Πλάτωνος. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ὁ Πλούταρχος ἔγραψεν ἰδιαιτέραν πραγματείαν: «Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας». Εἶναι ὅμως λίαν δυσχερὲς νὰ προβῇ κανεὶς ἐδῶ εἰς εἰκοτολογίας ὡς πρὸς τὸ ποῖος ὑπόκειται ὡς πηγὴ εἰς τὸν Γεμιστόν. Προφανῶς πρόκειται διὰ γενικὰς γνώσεις τοῦ Πολυῆστορος. Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Πλήθων ἀνέγνωσε τὸν Πλούταρχον καὶ ἐνιαχοῦ παρέπεμψεν εἰς αὐτὸν συνειδητῶς, ὡς ἐσχάτως ὑπεδείχθη¹, δὲν ἐξασφαλίζει τὴν ἀπαραίτητον βάσιν καὶ δὲν ἐξαρκεῖ νὰ ὑπολάβωμεν οἰανδήποτε στενὴν καὶ συγκεκριμένην σχέσιν καὶ ἐν προκειμένῳ.

Ὁ Πλήθων ἀρκεῖται εἰς τὴν τριμερῆ αὐτὴν διάκρισιν καὶ δὲν ἀναλύει ἐπὶ μέρους τὰ μνημονευόμενα εἶδη πολιτείας. Ὁ λόγος εἶναι ἐμφανής. Εἰς τὸ ὑπόμνημά του, ἔνθα εὐρίσκεται τὸ ἀνωτέρω χωρίον, δὲν κάμνει θεωρητικὰς ἀναλύσεις, ἀλλ' ὑποδεικνύει μέτρα, τὰ ὅποια πρέπει νὰ ληφθοῦν ὅσον δυνατόν τὸ ταχύτερον. Ἐν ἐξ αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ μορφή καὶ τὸ σχῆμα τῆς πολιτείας, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἐφαρμοσθῇ, ἡ ἰδανικὴ ἢ καλύτερον ἢ σπουδαία καὶ λυσιτελεῖς διὰ τὰς περιστάσεις πολιτεία. Δι' αὐτὸ καὶ ἀσχολεῖται μόνον μὲ αὐτὴν καὶ αὐτὴν περιγράφει διεξοδικώτερον. Θεωρητικώτερον βεβαίως ἐξήτασε τὸ θέμα εἰς τοὺς Νόμους του, ἀφιερῶσας δύο ὁλόκληρα κεφάλαια εἰς αὐτό: Βιβλίον Α', κεφ. 20 «Περὶ πολιτείας» καὶ Βιβλίον Γ', κεφ. 5 «Περὶ τῆς πολιτείας σχήματος». Δυστυχῶς οὐδὲν ἔχνος αὐτῶν διέλαβεν ὁ C. Alexandre εἰς τὴν ἔκδοσίν του καὶ δὲν γνωρίζομεν, ἂν εἰς κώδικά τινα ἐκ τῶν σήμερον γνωστῶν διεσώθησαν τυχὸν τμήματα τῶν παρόντων κεφαλαίων.

1. Πρβλ. Νικολάου, 'Ο Ζωροάστρης. . . , σ. 309, 311 ἐξ., 331 ἐξ., 333, σημ. 1, καὶ 338. Περὶ τῶν σχέσεων Πλήθωνος καὶ Πλουτάρχου βλ. καὶ A. Diller, *Pletho and Plutarch*, S 8 (1954) 123-127. Br. Bilinski, *De Gemisto Plethone, Strabonis et Plutarchi*. . . , *EOS* 43 (1948-49) 78-85.

5. Σπουδαία πολιτεία

Ποία είναι ἡ ἀρίστη καὶ σπουδαιοτάτη πολιτεία ἐξ αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι προλαβόντως ἐξετέθησαν; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶναι ἀντιρρητῶς κεφαλαιώδους σημασίας, ὁ κεντρικὸς πυρὴν τοῦ ὅλου προβλήματος.

Ὁ Πλάτων ὡς ἀξιολογικὸν κριτήριον τῶν πολιτειῶν, τὰς ὁποίας ἀναφέρει, θεωρεῖ τὸ «κατὰ νόμον» καὶ «παρὰ νόμον» ἄρχειν, τὴν τήρησιν δηλονότι καὶ ἐφαρμογὴν ἧ, τοῦναντίον, τὴν καταστρατήγησιν καὶ προσβολὴν τοῦ νόμου. Οὕτω λόγου χάριν ὡς «ἀρίστην πασῶν τῶν ἐξ» πολιτειῶν δέχεται τὴν μοναρχίαν, τὴν «ζευχθεῖσαν μὲν ἐν γράμμασιν ἀγαθοῖς οὓς νόμους λέγομεν»¹. Ἐνταῦθα πρόκειται διὰ τὴν βασιλικὴν μοναρχίαν, ἡ ὁποία ταυτίζεται μὲ τὴν ἀληθινὴν «πολιτικὴν»² καὶ ἀποτελεῖ τὸν ἀντίποδα τῆς τυραννικῆς μοναρχίας ὡς τῆς «ἀνόμου, χαλεπῆς καὶ βαρυτάτης»³ καὶ «τελεωτάτης ἀδικίας»⁴. Ἡ πολιτεία «τῶν μὴ πολλῶν», ἡ ὀλιγαρχία, εἶναι «μέση ἐπ' ἀμφοτέρας»⁵, ἥτοι «τὸ ἴδιο μέτρια καὶ κατὰ τις καλὰς καὶ τις κακὰς τῆς συνέπειες»⁶. Τέλος τὴν δημοκρατίαν δέχεται ὡς «κατὰ πάντα ἀσθενῆ καὶ μὴδὲν μῆτε ἀγαθὸν μῆτε κακὸν μέγα δυναμένην ὡς πρὸς τὰς ἄλλας διὰ τὸ τὰς ἀρχὰς ἐν ταύτῃ διανεμεῖσθαι κατὰ σμικρὰ εἰς πολλούς. διὸ γέγονε πασῶν μὲν νομίμων τῶν πολιτειῶν οὓσων τούτων χειρίστη, παρὰ νόμων δὲ οὓσων συμπασῶν βελτίστη»⁷.

Τὴν «ὀρθὴν πολιτείαν»⁸ ἀναζητεῖ παρὰ ταῦτα καὶ εὕρισκει ὁ Πλάτων εἰς ἓν εἶδος, τὸ ὁποῖον δὲν συγκαταριθμεῖται εἰς τὰς ἐξ ἱστορικὰς

1. Πλάτωνος, Πολιτικός, 302 E.

2. Πλάτωνος, Εὐθύδημος, 291 C: «ἡ βασιλικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ τέχνη ἡ αὐτὴ εἶναι». Πολιτικός, 267 C: «βασιλικὸν ταῦτόν κληθὲν καὶ πολιτικόν». Πολιτικός, 266 E. 291 C. Μίνως ἢ Περὶ νόμου, 317 A.

3. Πλάτωνος, Πολιτικός, 302 E. 367 E: «τὴν τῶν βιαίων (τ.ἔ. ἐπιμελητικὴν) τυραννικὴν».

4. Πλάτωνος, Πολιτεία, A, 344 A 4.

5. Πλάτωνος, Πολιτικός, 303 A.

6. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 160.

7. Πλάτωνος, Πολιτικός, 303 A.

8. Πλάτωνος, Πολιτεία, E, 449 A 2 ἐξ. H, 544 A 1 ἐξ. Ἐπιστολὴ Ζ', 330 E 2 ἐξ. Πρβλ. Δεσποτοπούλου, Πολιτικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 36, σημ. 3.

πολιτείας, εἰς μίαν «ἐβδόμην»¹, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος. Πρόκειται διὰ τὴν «πλατωνικὴν» ἢ «ἰδεατὴν» πολιτείαν. Ἡ πολιτεία τοῦ Πλάτωνος, λέγει ὁ Κ. Τσάτσος², «δὲν εἶναι ἰδέα. . . εἶναι ἡ πραγματοποίησις τῆς ἰδέας τῆς δικαιοσύνης. Ἄν στὴν πλατωνικὴ θεωρίᾳ τῆς πολιτείας ὑπάρχει κάτι πὺ εἶναι ἰδέα, αὐτὸ εἶναι ἡ δικαιοσύνη, ὅχι ἡ ἴδια ἡ πολιτεία. . . Ἡ πλατωνικὴ πολιτεία λοιπὸν εἶναι παράδειγμα, κάτι πὺ τοποθετεῖται μετὰ τῆς ἰδέας καὶ τῆς πραγματικότητος».

Καὶ ἐνῶ ὁ Πλάτων προέβαλε καὶ περιέγραψε τὴν ἰδεατὴν πολιτείαν ὡς τὴν μόνην ὀρθὴν καὶ ἀρίστην, ὁ Σταγειρίτης φιλόσοφος καὶ μαθητῆς του ἡσχολήθη κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον μετὰ τὴν κριτικὴν τῶν ἱστορικῶν πολιτειῶν. «Εἰς τὴν περὶ ἀρίστης πολιτείας θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν κυριαρχεῖ ὁ παρασύρων ἐνθουσιασμός τῆς πλατωνικῆς ἰδεοκρατίας, ἀλλὰ τὸ νηφαλιὸς ἐξετάζον καὶ σταθμίζον πνεῦμα ἐνὸς ρεαλιστοῦ πολιτικοῦ»³. Ὑπὸ τὸ ἐτάζον αὐτὸ πνεῦμα ἔθεσεν οὗτος πάσας τὰς μέχρι τότε βιωθείσας πολιτείας. Ποίαν ὅμως ἐξ αὐτῶν θεωρεῖ ὡς «ἀρίστην»⁴; Προετίμησε καὶ ἐδημιούργησεν ἰδίαν «ἰδεατὴν» πολιτείαν;

1. Πλάτωνος, Πολιτικός, 302 C. Εὐσύνοπτον ἔχουσιν τῆς ἀρίστης Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος παρέχει ὁ H. Herter, *Platons Staatsideal, Das Gymnasium*, 51 (1940) 112-125.

2. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 161 ἐξ. Ἡ γνώμη τοῦ Τσάτσου, ὅτι ἡ πολιτεία δὲν εἶναι ἰδέα, ἀλλὰ πραγματοποίησις τῆς ἰδέας εἶναι καθ' ὅλα ὀρθή. Μόνον εἰς τὸ σημεῖον, ποίας ἰδέας εἶναι πραγματοποίησις ἡ πολιτεία, θὰ ἠθέλομεν νὰ ἐκφράσωμεν διάφορον ἄποψιν. Ἡ πολιτεία δὲν εἶναι ἡ πραγματοποίησις τῆς ἰδέας τῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ δικαιοσύνη μετὰ τῶν ἄλλων τριῶν ἀρετῶν (ἀνδρείας, φρονήσεως καὶ σωφροσύνης) ἀποτελεῖ ἐν τῶν τεσσάρων εἰδῶν τῆς ἀρετῆς περὶ τῶν ὁποίων συχνάκις ὁμιλεῖ ὁ Πλάτων (πρβλ. Νόμοι, IB, 963 A. Πολιτεία, Δ, 427 E. Δ, 443 E. Φαίδων, 69 BC). Ἡ ἀρετὴ καθ' ἑαυτὴν εἶναι «ὠφέλεια. . . καὶ κάλλος καὶ εὐεξία τῆς ψυχῆς» (Πλάτωνος, Πολιτεία, Δ, 444 CDE). Ἡ ἀρετὴ συλλήβδην δέον νὰ κοσμή τούς ἄρχοντας. Ἡ δικαιοσύνη κατέχει ἐν προκειμένῳ καιρίαν θέσιν. Ἡ ἰδεατὴ ὅμως πολιτεία τοῦ Πλάτωνος, ὡς τι τὸ τέλειον καὶ ἰδανικόν, εἶναι ἡ πραγματοποίησις τῆς μόνης τελείας καὶ «πάντων τῶν ὀρθῶν τε καὶ καλῶν αἰτίας» ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ (Πλάτωνος, Πολιτεία, Z, 517 B). Τὸ ἀγαθόν, «αὐτὸ τὸ ἀγαθόν» (Πλάτωνος, Πολιτεία, Z, 534 C), ὡς πηγὴ καὶ ἐξουσιαστὴς τῆς ἀληθείας, τίθεται καὶ εἶναι ἡ προϋπόθεσις διὰ πᾶσαν ἔμφρονα ἰδιωτικὴν ἢ δημοσίαν πράξιν (Πλάτωνος, Πολιτεία, Z 517 C). Πρβλ. Γεωργούλη, Πλάτωνος Πολιτεία, σ. CVIII.

3. W. Kranz, *Die griechische Philosophie*, Bremen 1962, σ. 255 ἐξ.

4. Τὸν ὅρον «ἀρίστη πολιτεία» χρησιμοποιοῖ ὁ Ἀριστοτέλης συχνάκις, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅμως ὅχι πρὸς χαρακτηρισμὸν μιᾶς συγκεκριμένης καὶ ὑπ' αὐτοῦ προτιμωμένης πολιτείας. Βλ. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, A, 13, 1260 β 23. B, 6, 1266 α 2. B, 8, 1267 α 29-30. Γ, 13, 1284 α 1-2.

Αί γινώμαι τῶν διαφορῶν μελετητῶν διχάζονται ἐν προκειμένῳ. Οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν τονίζουν, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης «ἤρκεσθη εἰς μίαν κριτικὴν ἔξαρσιν τῶν ὄρων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι εἰς τὰ ἐπὶ μέρους πολιτεύματα ἀποδεικνύονται ὡς ἐξυπηρετικοὶ τῆς γενικῆς ἀποστολῆς τῆς πολιτείας» καὶ «δὲν ἡδύνατο νὰ διανοηθῇ, καὶ σχεδιάσῃ, καθ' ὃν τρόπον ὁ Πλάτων, τὸ πολίτευμα μιᾶς ἰδεατῆς πολιτείας μεθ' ὅλων τῶν λεπτομερειῶν»¹. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ βαρύνουσαν σημασίαν παρουσιάζει εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ γνώμη τοῦ Κ. Τσάτσου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐνασχόλησις καὶ προσφορὰ εἰς τὸ πεδίον τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας εἶναι γνωστὴ καὶ ἐκτὸς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Οὗτος κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς προμνημονευθέντας ἐρευνητὰς δηλώνει κατηγορηματικῶς, ὅτι «εἶναι λάθος νὰ νομίζεται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διαφέρει ἀπὸ τὸν Πλάτωνα κατὰ τοῦτο, ὅτι δηλαδὴ δὲν θέλησε νὰ πλάσῃ μίαν ἰδεατὴν πολιτείαν»². Πρὸς πίστῳσιν τούτου παραπέμπει εἰς τὰ χωρία τῶν Πολιτικῶν Ζ, 8, 1322 β 38· 1323 α 1· Η, 2, 1324 α 18· Η, 9, 1328 β 33 καὶ παρατηρεῖ ἐν συνχειρᾷ, ὅτι τὰ κεφάλαια τῶν «Πολιτικῶν», τὰ ὅποια ἀνεφέροντο εἰς τὴν ἀρίστην πολιτείαν, δὲν διεσώθησαν καὶ δι' αὐτὸ ἀδυνατοῦμεν νὰ μορφώσωμεν καθολικὴν εἰκόνα τῆς ἀρίστης πολιτείας, ὅπως τὴν ἐφαντάσθη ὁ φιλόσοφος.

Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Κ. Τσάτσου χρήζει ἀναντιρρήτως εὐρείας, πειστικῆς καὶ συστηματικῆς μελέτης, δέον δηλονότι νὰ ἐρευνηθῇ ἐπισταμένως βάσει τῶν ὑπαρχουσῶν δυνατοτήτων, ἐὰν καὶ κατὰ πόσον ὁ Ἀριστοτέλης ἠθέλησε πράγματι καὶ ἐφαντάσθῃ μίαν ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ Πλάτωνος ἰδεατὴν πολιτείαν. Αἱ ἐκάστοτε εἰσαγωγικαὶ παρατηρήσεις μας ἔχουν ὡς μόνον σκοπὸν τὴν διευκόλυνσιν τῆς μελέτης τοῦ Πλήθωνος καὶ δὲν ἐπιτρέπουν ἐπέκτασιν καὶ εὐρυτέραν συζήτησιν ἀναλόγων προβλημάτων. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως εἰς τὴν προεκτεθεῖσαν ἀποψιν πρέπει νὰ γίνουν, μὲ πολλὴν ἐπιφύλαξιν, δύο παρατηρήσεις: πρῶτον, ὅτι τὰ προσαχθέντα χωρία δὲν ἱκανοποιοῦν καὶ δὲν πείθουν ἀπολύτως καὶ δεύ-

1. *Windelband-Heimsoeth*, Lehrbuch. . . , σ. 130. Πρβλ. *Τσέλλερ-Νέστλε*, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, σ. 266: «ὁ Ἀριστοτέλης δὲν παρασταίνει, ὅπως ὁ Πλάτων στὴν Πολιτεία, ἓνα μοναδικὸ πολίτευμα σὰν τὸ μόνο σωστό, ὅλα τὰ ἄλλα σὰν ἐλαττωματικά. . . ». Δ. Τσάκωνα, Μαθήματα Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν φιλοσοφίαν, Ἀθῆναι 1969, σ. 51. Κ. Vorländer, Geschichte der Philosophie mit Quellentexten, τ. 1, München 1969, σ. 130. *Hirschberger*, Geschichte. . . , τ. 1, σ. 241. Ν. Λούβαρι, Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1965, τ. 1, σ. 102: «Ἀποκλείεται λοιπὸν πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἐφαρμογὴ ἐνὸς καθολικῶς ἱσχύοντος πολιτεύματος, ὡς ᾔθελεν ὁ Πλάτων».

2. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 259. Πρβλ. *Kranz*, Die griechische Philosophie, σ. 353 ἐξ.

τερον, ὅτι κατὰ μίαν βασικὴν ἀντίληψιν τοῦ Ἀριστοτέλους κύριον μέλημα καὶ «προσήκουσα ζήτησις» τῆς ἀρίστης πολιτείας εἶναι ὁ καθορισμὸς τοῦ «ἀφαιρετωτάτου βίου» καὶ ὅτι τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι «ἄδηλον», τοῦθ' ὅπερ «καὶ τὴν ἀρίστην ἀναγκαῖον ἄδηλον εἶναι πολιτείαν»¹. Δοθέντος λοιπόν, ὅτι ἡ μορφή τοῦ πολιτεύματος «ἐξ α ρ τ ᾱ τ α ι ἐκ τῆς φυσικῆς ὁρμῆς τῶν καθ' ἑκάστον πρὸς ἀρετὴν καὶ εὐδαιμονίαν καὶ δέον νὰ π ρ ο σ α ρ μ ὁ ζ ε τ α ι πρὸς αὐτὴν κατὰ τρόπον ἐξασφαλίζοντα τὴν προαγωγὴν αὐτῶν»² καὶ ἐν ὅψει τῆς ἀδηλότητος τῆς ἀρίστης πολιτείας, γίνεται πράγματι τὸ πρόβλημα πλέον δυσεπίλυτον καὶ περίπλοκον, ὥστε νὰ τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ, ἂν ὁ Ἀριστοτέλης ἐπλάσεν ἰδίαν ἰδεατὴν πολιτείαν. Μετὰ βεβαιότητος πάντως εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης συνέδεσε τὰς περὶ πολιτείας ἀπόψεις του «μὲ περισσώτερο ἐφικτὲς προϋποθέσεις»³, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ αὐτὸς μελετητής.

Ἐνῶ ὅμως ὡς πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη εὐρισκόμεθα πρὸ προβλήματος, ἂν οὗτος ἐφαντάσθῃ μίαν ἰδεατὴν πολιτείαν, ἡ ἀπάντησις εἶναι εὐκολωτέρα, τοῦ λόγου ὄντος περὶ τοῦ Φιλοσόφου τοῦ Μυστρᾶ. Οὗτος ὠμίλησε πράγματι περὶ ἐνὸς ἰδεατοῦ τύπου πολιτείας. Δὲν ἐφεῦρεν αὐτόν, ὅπως ὁ Πλάτων, καὶ δὲν ἔχει τὴν πρωτοτυπίαν ἐκείνου. Εἶναι τὸ ἀμάλλαγμα τῶν γνώσεών του. Ἀνεζήτησε τὴν «σπουδαίαν»⁴ ἢ «σπουδαιότητα»⁵ πολιτείαν, τὴν ὁποίαν προέτεινε διὰ τὴν ἐποχὴν του καὶ ἡ ὁποία ἔμελλε κατ' αὐτὸν ν' ἀποτελέσῃ τὸν τύπον καὶ τὸ πρότυπον πάσης μελλοντικῆς πολιτείας, εἰς τὴν πα ρ α δ ε δ ο μ ἔ ν η ν ἰ σ τ ο ρ ί α ν καὶ γ ν ὠ σ ι ν. Ἐκ τῶν τριῶν τρόπων πολιτείας προκρίνει τὴν μοναρχίαν, τὴν «συμβούλοις τοῖς ἀρίστοις χρωμένῃν νόμοις τε σπουδαίοις καὶ τούτοις κυρίοις»⁶. Εἶναι δύσκολον νὰ εἴπωμεν, ἂν ὑπήκουσεν εἰς τὴν γνώμην τοῦ Πλουτάρχου, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ προμνημονευθὲν ἔργον του θεωρεῖ τὴν μοναρχίαν «πειθόμενος Πλάτωνι, τὴν μόνην δυναμένην τὸν ἐντελῆ καὶ ὀρθιον ἐκεῖνον ὡς ἀληθῶς τῆς ἀρετῆς τόνον ἀνασχέσθαι καὶ μήτε πρὸς ἀνάγκην μήτε πρὸς χάριν ἀρμόσαι τοῦ συμφέροντος»⁷. Εἰς τοὺς Νό-

1. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Η, 1, 1223 α 14 ἐξ. Πρβλ. Δ, 11, 1295 α 25 ἐξ. «Τίς δ' ἀρίστη πολιτεία καὶ τίς ἄριστος βίος ταῖς πλείσταις πόλεσι καὶ τοῖς πλείστοις τῶν ἀνθρώπων, μήτε πρὸς ἀρετὴν. . . μήτε πρὸς παιδείαν. . . μήτε πρὸς πολιτείαν τὴν κατ' εὐχὴν γινομένην, ἀλλὰ βίον τε τὸν τοῖς πλείστοις κοινωνῆσαι δυνατόν καὶ πολιτείαν ἧς τὰς πλείστας πόλεις ἐνδέχεται μετασχεῖν;»

2. Λούβαρι, Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, τ. 1, σ. 102.

3. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 259.

4. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 15 (PG, 160, 853 D). 21 (PG, 160, 860 AC).

5. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 20 (PG, 160, 860 ABC).

6. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 7 (PG, 160, 848 BC).

7. Πλουτάρχου, Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας, 4, 827 B.

μους του προαναγγέλλει τὴν περιγραφὴν καὶ ἐξέτασιν: «Πολιτείας δὲ Λακωνικῆς, ἀφηρημένου μὲν αὐτῆς τοῦ ἄγαν τῆς σκληραγωγίας καὶ τοῖς γε πολλοῖς οὐκ εὐπαραδέκτου, προστιθεμένης δὲ τῆς ἐν τοῖς ἄρχουσι μάλιστα φιλοσοφίας, τοῦ κρατίστου δὴ τούτου τῶν πλατωνικῶν πολιτευμάτων»¹.

Τὸ ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον προτιμᾷ ὁ Πλήθων, εἶναι ὁ συγκερασμὸς τῆς πολιτείας τῶν Λακεδαιμονίων μὲ μετρίαν σκληραγωγίαν καὶ τοῦ («κρατίστου πλατωνικοῦ πολιτεύματος», καθ' ὃ οἱ ἄρχοντες πρέπει νὰ εἶναι μεμυημένοι εἰς τὰ περὶ τὴν φιλοσοφίαν. Πῶς ἀντελαμβάνετο μερικώτερον ὁ Λόγιος τοῦ Μυστρᾶ τὸ σχῆμα τοῦτο τῆς πολιτείας δὲν τὸ γνωρίζομεν, διότι, ὡς προελέχθη, τὰ σχετικὰ περὶ τούτου κεφάλαια τῶν Νόμων δὲν περιεσώθησαν. Τὰ δύο ὑπομνήματά του περὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων, γραφέντα πολὺ πρότερον τῶν Νόμων², μᾶς παρέχουν ὀλίγα σχετικῶς στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀρκοῦν μὲν πρὸς μόρφωσιν ἀντιλή-

1. Πλήθωνος, Νόμοι, *Alexandre*, σ. 2. 'Ο *St. Runciman*, Βυζαντινὸς πολιτισμὸς, μετάφρ. Δ. Δετζώρτζη, Ἀθῆναι 1970, σ. 90, δέχεται ὡς «ὀδηγούς» τῆς πληθωνικῆς πολιτείας «τὸν πλατωνισμό καὶ τὶς δόξες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος». Πρβλ. *Masai*, Pléthon. . . , σ. 72.

2. Τὸ ὑπόμνημα πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον ἐγράφη περὶ τὸ 1416 (πρβλ. *Μαμαλάκη*, 'Ο Γ. Γεμιστὸς ἐν Πελοποννήσῳ, σ. 18). 'Ο *Masai*, Pléthon. . . , σ. 388, νομίζει, ὅτι ἐγράφη πρὸ τοῦ 1415, διότι δὲν μνημονεύεται εἰς αὐτὸ ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Μανουῆλ καὶ ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ Ἑξαμηνίου, τὰ ὁποῖα ὁμως παραλείπονται μᾶλλον «ὡς λίαν γνωστὰ» (*Μαμαλάκη*, Βιβλιοκρισία. . . , σ. 364 ἐξ.). 'Ο *Zakythinos*, *Le Despotat*. . . , τ. 1, σ. 176, θέτει ὡς ἔτος συγγραφῆς τὸ 1423, χρονολογία ἡ ὁποία ἀνασκευάζεται ὑπὸ τοῦ *Μαμαλάκη*, 'Ο Γ. Γεμιστὸς ἐν Πελοποννήσῳ, σ. 17 ἐξ. 'Ο *Beck*, *Theodoros Metochites*. . . , σ. 126, θεωρεῖ δι' ἀμφότερα ὡς πιθανὸν ἔτος συγγραφῆς τὸ 1415. 'Ο *B. Knös*, *Gémiste Pléthon et son souvenir*, *LH* 9 (1950) 109, τὸ ἔτος 1414.

Μεγαλυτέρα ὁμογνωμία ἐπικρατεῖ μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἔτος συγγραφῆς τοῦ ὑπομνήματος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουῆλ. Τοῦτο εἶναι τὸ 1418· πρβλ. *Zakythinos*, *Le Despotat*. . . , τ. 1, σ. 175. *Μαμαλάκη*, 'Ο Γ. Γεμιστὸς ἐν Πελοποννήσῳ, σ. 18. Τοῦ αὐτοῦ, Γ. Γ. Πλήθων, σ. 77 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Βιβλιοκρισία. . . , σ. 365. *Masai*, Pléthon. . . , σ. 387.

Τοὺς «Νόμους» του ἔγραψεν ὁ Γεμιστὸς μετὰ τὴν ἐπάνοδόν του ἐξ Ἰταλίας, ὅπου μετέσχεν εἰς τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ καὶ Φερράρᾳ Σύνοδον (1438-1442). Πρβλ. *Μαμαλάκη*, Ἡ ἐπίδρασις τῶν συγχρόνων γεγονότων. . . , σ. 517. Τοῦ αὐτοῦ, Βιβλιοκρισία. . . , σ. 371 καὶ 366. *Τωμαδάκη*, Πλήθων. . . , στ. 438. *Κανελλοπούλου*, Γεννήθηκα στὸ 1402, Ἀθῆναι 1957, σ. 270. *Νικολάου*, 'Ο Ζωροάστρης. . . , σ. 305. Ὁρισμένοι ὁμως ἰδιαιτέρως ξένοι μελετηταὶ φρονοῦν, ὅτι ὁ Πλήθων ἤρχισε νὰ γράφῃ τοὺς «Νόμους» πρὸ τοῦ εἰς Ἰταλίαν ταξιδίου του· βλ. *Schulze*, *Geschichte d. Philosophie*. . . , σ. 55 ἐξ. καὶ 116 ἐξ. *Taylor*, *Georgius Gemistus Pletho's criticism of Plato and Aristotle*, σ. 83. *Masai*, Pléthon. . . , σ. 402. Ὑπὲρ αὐτοῦ ὁμως οὐδεὶς σοβαρὸς λόγος συνηγορεῖ καθ' ἡμᾶς.

ψεως περὶ τῶν περὶ πολιτείας θεωριῶν τοῦ Γεμιστοῦ, δὲν ἐξαντλοῦν ὅμως τὸ θέμα καὶ δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποστηρίξωμεν ἀνεπιφυλάκτως, ὅτι αἱ μαρτυρίαι αὐτῶν συμφωνοῦν ἀπολύτως πρὸς τὰς τελικὰς τοῦ φιλοσόφου ἀπόψεις, ὅπως αὐταὶ διεμορφώθησαν περὶ τὰς δυσμᾶς τοῦ βίου του.

Αἱ ἀντιλήψεις τοῦ Πολυῦστορος τοῦ Μυστρᾶ, ὅπως γνωρίζομεν αὐτὰς ἀπὸ τὰ ὑπομνήματά του, ὑπηγορεύθησαν ἀπὸ τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον, ἐνῷ εἰς τοὺς Νόμους – ὅχι ὅτι ἐξέλιπεν ὁ κίνδυνος, ἀντιθέτως ἀπέβαινεν ὁσημέραι μεγαλύτερος – πρέπει νὰ ἦσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον καρπὸς θεωρητικωτέρας ἐνασχολήσεως καὶ μεθοδικωτέρας ἐνατενίσεως καὶ μελέτης. Βασικὴ γραμμὴ πάντως τῶν ιδεῶν του εἶναι ἡ ἀπαίτησις «μεγάλης καὶ ἀξιολόγου μεταβολῆς», διότι τὰ ἡμίμετρα ἀναστέλλουν καὶ δὲν ἐκρίζωνουν τὸ κακόν¹. Δι' αὐτὸ καὶ προτρέπει τὸν δεσπότην Θεόδωρον, ὅπως «σπουδῇ πάσῃ», χωρὶς ὑπολογισμοὺς ἢ διστακτικότητα, «πάντα κινῶν καὶ πάντων πειρώμενος τῶν πρὸς σωτηρίαν φέρειν δοκούντων τὴν κοινήν», μὴ φεισθῇ «οὐδενὸς ὅ,τι ἂν πρὸς τὸ παρὸν ὠφελεῖν δοκῇ» καὶ ὅπως μιμηθῇ τοὺς ἰατροὺς, τοὺς «τέμνοντας δέ καὶ κᾶοντας καὶ χεῖρα ἔστιν ὅτε καὶ πόδα ἀποκόπτοντας ὑπὲρ τῆς τοῦ ὅλου σώματος σωτηρίας»². Αὐτά, τὰ ὁποῖα προτείνει, θεωρεῖ ὁ ἴδιος ὡς τὰ «κ υ ρ ι ὡ τ α τ α» τῆς «σπουδαιότητος πολιτείας» καὶ «πρὸς τὴν παροῦσαν ἂν τῶν πραγμάτων χρεῖαν λ υ σ ι τ ε λ έ σ τ α τ α»· τούτων ἡ ἐφαρμογὴ δὲν εἶναι «οὔτε ἀδύνατος οὔτε πάνυ χαλεπή», ὅπως πιστεύει καὶ γράφει ὁ ἴδιος³. Ἀπὸ ἀπόψεως πολιτειακοῦ σχήματος ὡς τὸ σπουδαιότατον διακηρύσσεται, ὡς προεδηλώθη, ἡ μοναρχία. Ταύτην ὀνομάζει ὁ Γεμιστὸς «τὴν ἀσφαλεστάτην καὶ λυσιτελεστάτην»⁴ καὶ αὐτὴν προτιμᾷ

1. Πλήθωνος, Εἰς Μανουήλ, 10 (PG, 160, 828 CD): «τὰ γὰρ τοιαῦτά (τ.ἔ. ἡ ἐγκατάστασις στρατιωτῶν παρὰ τῷ Ἰσθμῷ κλπ. ἡμίμετρα) μοι δοκεῖ ὁμοῖόν τι ἔχειν τοῖς τοῦ ἀκρατείας μὲν νοσοῦσιν, ἔπειτα διαίτης μὲν οὐκ ἐθέλουσι πονηρᾶς ἐκβῆναι, ὑπὸ δέ τινων φαρμάκων ἢ καὶ περιάπτων, ἐάν τις συμβουλῆς, αἰεὶ ἂν οἰομένους σωθήσεσθαι». Πρβλ. *Τοῦ αὐτοῦ*, Συμβουλευτικός, 22 (PG, 160, 861 A).

2. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 27 (PG, 160, 864 CD). Πρβλ. 20 (PG, 160, 860 A). *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἐπιστολή, Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. 3, σ. 312.

3. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 20 (PG, 160, 860 AB).

4. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 1 (PG, 160, 841 A). Ὁ Masai, Pléthon. . . , σ. 72, λέγει, ὅτι ὁ Γεμιστὸς ἐνεπνεύσθη τὰ περὶ τῆς μοναρχίας ἀπὸ τοὺς λόγους εἰδικώτερον τοῦ Πλάτωνος, Πολιτικός, 302 D – 303 B. Ὅτι ὅμως ἐγνώρισε καὶ ἀνέγνωσεν εἰδικῶς τὸ παρὸν ἀπόσπασμα δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν ἀνέτως, διότι ἡ προτιμυγία τοῦ ὑπὲρ τῆς μοναρχίας ἔχει προφανῶς ἱστορικὰ ἐκλεκτικὰ κριτήρια, εἶναι δηλαδὴ ἡ μοναρχία τὸ σύνθετος ἱστορικὸν σχῆμα πολιτείας. Δι' ὅσων ἐναυθῶ ὑποστηρίζομεν, οὐδόλως ἀποκλείομεν ὅμως γενικωτέραν τινὰ ἐπίδρασιν τῶν πολιτεια-

έναντι τῆς ὀλιγαρχίας καὶ τῆς δημοκρατίας¹. Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ τῆς βασιλικῆς μοναρχίας. Δὲν ἀναλύει τὸ ποῦ ὀφείλεται ἡ προτίμησις τοῦ αὐτοῦ, ἀλλ' ἀπ' εὐθείας κατοχυρώνεται εἰς τὰ τείχη τῆς βασικῆς φιλοσοφικῆς τοῦ γραμμῆς. Ἡ μοναρχία εἶναι ὀρθότερα καὶ ἀσφαλεστέστερα καὶ λυσιτελεστέρα τῶν ἄλλων πολιτειῶν, διότι τοιοῦτο τρόπος ἔχει κριθῆ καὶ ἀξιολογηθῆ «παρὰ πάντων τῶν τὰ βέλτιστα φρονούντων»². Τὸ consensus omnium³ ἀποτελεῖ διὰ τὸν Γεμιστὸν τὸ ἀναντιρρήτως ἄριστον κριτήριον ἀληθείας καὶ ὀρθότητος μιᾶς ἀπόψεως.

Πῶς ὅμως ἀντιλαμβάνεται τὴν λειτουργίαν τῆς ἐν λόγῳ πολιτείας; Ποῖα τὰ ὑπ' αὐτοῦ ὡς «κυριώτατα» θεωρούμενα στοιχεῖα αὐτῆς; Ἦτοι τί πρεσβεύει ὁ Πλήθων περὶ τῶν τριῶν τάξεων, εἰς τὰς ὁποίας διακρίνει τὴν σπουδαίαν τοῦ πολιτείας; Τί περὶ κοινοκτημοσύνης; Ἴδου ὠρισμένα ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦν ἀμέσως κατωτέρω τὴν παροῦσαν μελέτην.

κῶν ἀντιλήψεων τοῦ Πλάτωνος ἐπὶ τοῦ Γεμιστοῦ· ἀμφισβητοῦμεν μόνον ἄμεσον καὶ συγκεκριμένην τινὰ ἐξάρτησιν.

1. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 7 (PG, 160, 848 B).

2. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 7 (PG, 160, 848 B).

3. Πλείονα περὶ τοῦ consensus omnium ὡς κριτηρίου ἀληθείας βλ. εἰς τὸ ὁμῶς-νυμον ἄρθρον τοῦ K. Oehler, Antike Philosophie und byzantinisches Mittelalter, München 1969, σ. 234 ἐξ.

6. Λειτουργία σπουδαίας πολιτείας

α'. Ἡ ἡγεσία τῆς πολιτείας

Εἶναι γνωστὴ ἡ πλατωνικὴ ἀντίληψις περὶ τῶν ἡγετῶν τῆς πολιτείας¹. Οἱ ἡγέται ὀφείλουν νὰ εἶναι «βασιλικοί. . . ἄνδρες»². Ὁ ὅρος εἶναι χαρακτηριστικὸς διὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τίθεται ὡς τὸ ἰδανικὸν τοῦ ἡγέτου τῆς ἰδεατῆς αὐτοῦ πολιτείας. Δι' αὐτοῦ ἐννοεῖ τὴν εὐρύτητα νοῦ καὶ πνεύματος ἐκείνων, οἱ ὅποιοι τάσσονται νὰ ὑπηρετήσουν τὸ κοινωνικὸν σύνολον εἰς ἡγετικὰς θέσεις. Δὲν πρόκειται ἐδῶ δι' ἀνθρώπους κεκτημένους οἰανδῆποτε σχηματικὴν καὶ καταμερισμένην γνῶσιν, ἀλλὰ δι' ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ὡς ἐπίλεκτοι μετὰ τῶν ἄλλων ἔχουν προικισθῇ ἀπὸ τὴν ἰδίαν τὴν φύσιν μὲ ἐξαιρετικὰ προσόντα καὶ εἶναι «μνήμονες, εὐμαθεῖς, μεγαλοπρεπεῖς, εὐχάριτες, φίλοι τε καὶ συγγενεῖς ἀληθείας, δικαιοσύνης, ἀνδρείας, σωφροσύνης»³. Δι' αὐτὸ καὶ τοιοῦτοι ἄνδρες σπανίζουν⁴. Οἱ ἡγέται εἶναι «οἱ ἐντολοδόχοι τῆς ἰδέας τοῦ ἀγαθοῦ»⁵ καὶ δι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθοῦν χωρὶς φιλοσοφικὴν κατάρτισιν καὶ γνῶσιν. Οὗτοι δέον νὰ εἶναι ταυτοχρόνως ἀληθεῖς φιλόσοφοι καὶ ἀντιστροφῶς: «Ἐὰν μὴ. . . ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἱκανῶς, καὶ τοῦτο εἰς ταῦτὸν συμπέσῃ, δύναμις τε πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία, τῶν δὲ νῦν πορευομένων χωρὶς ἐφ' ἑκάτερον αἱ πολλαὶ φύσεις

1. Πρβλ. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 133. Τσέλλερ-Νέστλε, Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. . . , σ. 200. Γεωργούλη, Πλάτωνος Πολιτεία, σ. CVIII ἐξ. Vorländer, Geschichte der Philosophie. . . , τ. 1, σ. 103. Hirschberger, Geschichte. . . , τ. 1, σ. 133 ἐξ. Windelband-Heimsoeth, Lehrbuch. . . , σ. 108. Ueberweg-Praechter, Grundriss der Geschichte der Philosophie, τ. 1, Tübingen 1953, σ. 339.

2. Πλάτωνος, Φαῖδρος, 266 C. Βλ. σχετικῶς I. Θεοδωρακοπούλου, Πλάτωνος Φαῖδρος, Ἀθήναι 1948. Πλάτωνος, Πολιτικός, 294 A: «ἀνδρα τὸν μετὰ προνήσεως βασιλικόν».

3. Πλάτωνος, Πολιτεία, ΣΤ, 487 A.

4. Πρβλ. Πλάτωνος, Πολιτεία, ΣΤ, 491 A: ὁ καθείς ὀφείλει νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι «τοιαύτην φύσιν καὶ πάντα ἔχουσιν ὅσα προσεταξάμην νυνδὴ, εἰ τελέως μέλλοι φιλόσοφος γενέσθαι, ὀλιγάκις ἐν ἀνθρώποις φύεσθαι καὶ ὀλίγας».

5. Γεωργούλη, Πλάτωνος Πολιτεία σ. CVIII.

ἐξ ἀνάγκης ἀποκλεισθῶσιν, οὐκ ἔστι κακῶν παῦλα. . . ταῖς πόλεσι, δοκῶ δ' οὐδὲ τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει»¹.

Ἡ σχετική ἀποψις τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ ἔχει ὠρισμένους ἀναλογίας πρὸς τὴν τοῦ Πλάτωνος, χωρὶς ὅμως νὰ ταυτίζεται πρὸς αὐτήν². Ἡ σπουδαία δι' αὐτὸν πολιτεία, ἡ μοναρχία, δέον νὰ συνδυάσῃ δύο ἱστορικῶς δεδομένας ἀντιλήψεις: τὸ «λακωνικῶς ζῆν» χωρὶς πολλὴν σκληρωγωγίαν καὶ τὸ ἄρχειν μετὰ φιλοσοφίας. Εἰς τὸν συνδυασμὸν τοῦτον εὐρίσκει ὁ Πλήθων τὴν βασιλικὴν ὁδὸν τοῦ πολιτεύεσθαι, ὁραματίζεται τὴν «ἀεὶ προκείμενην» τοῖς ἀνθρώποις λύσιν. Στρέφει λοιπὸν τὸ βλέμμα πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ προσπαθεῖ νὰ διδαχθῇ καὶ δώσῃ ἀκολούθως λύσιν πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἐφαρμόσιμον. Δὲν ὁσφραίνεται ὅμως τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τὴν ἀπαίτησίν της νὰ ζῇ ἐν ἰσότητι, ἐλευθερίᾳ καὶ δὴ μ ο κ ρ α τ ί α. Τοῦ λείπει ἡ διορατικότης. Δὲν τοῦ λείπει ὅμως ἡ γνῶσις τῶν παραδεδομένων. Καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἀντλεῖ τὰς ἰδέας του, ὅπως ἡ μέλισσα τὴν γῆριν ἀπὸ τὰ ἄνθη. Εἶναι βαθὺς γνώστης τῆς ἱστορίας. Τοῦτο προκύπτει ἄλλωστε ἀπὸ τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον παραθέτει.

Ἄς ἐπανεέλθωμεν ὅμως εἰς τὴν σπουδαίαν του πολιτείαν, τὴν μοναρχίαν, καὶ ἴδωμεν, πῶς φαντάζεται τοὺς ἀρχοντάς της. Ἐλέχθη ἤδη, ὅτι προτιμᾷ καὶ προτείνει, ὅπως οἱ ἡγέται εἶναι προικισμένοι μὲ πνευματικὰ προσόντα, τοὺς διακρίνει φιλοσοφικὴ παιδεία καὶ μὀρφωσις. Τὴν πλατωνικὴν ταύτην ἀποψιν ὁ Γεμιστὸς τὴν μεταπλάσσει καὶ τῆς δίδει ἴδιον σχῆμα. Ἀναγνωρίζει, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπέλθῃ κατὰ τὴν ἐποχὴν του ἐξοστρακισμὸς τῆς ἀρχούσης τάξεως ὡς ἐπίσης δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀπαίτῃ τὴν ἐπιμὀρφωσίν της. Δι' αὐτὸ συμβιβάζει τὴν βασικὴν του ἀποψιν περὶ φιλοσόφων ἀρχόντων πρὸς τὴν κρατοῦσαν κατάστασιν καὶ καταφεύγει εἰς τὴν σύλληψιν μιᾶς εὐκολώτερον πραγματοποιησίμου ἰδέας: πλησίον τῶν ἀρχόντων ὀφείλουν νὰ ὑπηρετοῦν «σύμβουλοι ἄριστοι». Τὴν γνώμην του ταύτην γνωστοποιεῖ εἰς τὸν δεσπότην Θεόδωρον³. Εἶναι μάλιστα πρῶτιστον καθῆκον τοῦ ἀρχοντος ἡ ἐκλογὴ καὶ ἡ ἐγκατάστασις παρ' αὐτῷ ἱκανωτάτων συμβούλων⁴, εἰς

1. Πλάτωνος, Πολιτεία, Ε, 473 CD. Εἰς τὸν Πολιτικόν, 292 C ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὡς ἐξαιρετικὸν προσὸν τῶν ἀρχόντων τὴν «ἐπιστήμην». Πρβλ. ἐπ' αὐτοῦ Γεωργούλη, Πλάτωνος Πολιτεία, σ. 410.

2. Πρβλ. καὶ L. Stein, Die Sozialphilosophie im Zeitalter der Renaissance, AGPh 10 (1897) 172: «Mögen nun auch die «Νόμοι» ihren Grundplan. . . von ihr (sc. der «Republik» Platons) das Dreiklassensystem schematisch übernehmen, so sind doch die drei Stände Plethons ganz anderer Art».

3. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 7 (PG, 160, 848 B).

4. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 22 (PG, 160, 860 D - 861 A): «. . . ἀπὸ τοῦ περὶ τῶν συμβούλων ἄρξει, καὶ τούτους σαυτῷ τοῖς τε ἄλλοις καὶ τῷ πλήθει. . . κα-

τοὺς ὁποίους δέον νὰ μεταγγίση καὶ μεταδώσῃ τὸ πρὸς τὴν κοινὴν σωτηρίαν ἐνδιαφέρον. Ἡ σωτηρία τῆς πατρίδος τίθεται ὡς τὸ ὕψιστον καθήκον παντὸς ἀνθρώπου καὶ εἶναι αὐτό, τὸ ὁποῖον προκαλεῖ τὸν ἔπαινον ἢ τὸν ψόγον τοῦ βασιλέως¹.

Πῶς φαντάζεται ὁ Γεμιστὸς τοὺς ἀρίστους συμβούλους καὶ τὰ καθήκοντά των παρὰ τῷ ἄρχοντι; Τὴν ἀπάντησιν εὐρίσκομεν εἰς τὴν παράγραφον ζ' τοῦ Συμβουλευτικοῦ τοῦ πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον². Ὁ ἀριθμὸς τῶν συμβούλων δέον νὰ εἶναι περιωρισμένος μὲν, ἀλλ' ἱκανὸς («μέτριον πλῆθος»), νὰ εἶναι μέσης οἰκονομικῆς καταστάσεως καὶ νὰ ἔχουν ἀρίστην παιδείαν. Ἰδοὺ τὰ κύρια προσόντα τῶν συμβούλων! Εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν ἀποκλείει ὁ Πλήθων τὸν δῆμον ὡς συμβουλευτικὸν ὄργανον μὲ τὴν ἐν πολλοῖς ὀρθὴν ἐκ πρώτης ὥψεως δικαιολογίαν, ὅτι εἰς τὸν δῆμον δὲν ἀκούει ὁ εἷς τοῦ ἄλλου καὶ οὔτε ἐπέρχεται εὐκόλως συμφωνία καὶ συνεννόησις λόγῳ ὑπερβολικῆς ἐλλείψεως τῆς παιδείσεως καὶ τῆς ἀλογίστου χρήσεως τῆς ψήφου. Ὡσαύτως δέον ν' ἀποκλεισθῇ ὁ μικρὸς μόνον ἀριθμὸς συμβούλων, διότι οἱ ἐλάχιστοι, «τὰ ἴδια κέρδη λογιζόμενοι», δὲν εἶναι «ἀγαθοὶ τὰ πολλὰ σύμβουλοι». Εἰς ἀντίθεσιν πρὸς ὀλόκληρον τὸν δῆμον καὶ τὸν μικρὸν ἀριθμόν, τὸ «μέτριον πλῆθος» τῶν πεπαιδευμένων συμβούλων εἶναι εἰς θέσιν νὰ συμβουλεύσῃ ἀσφαλῶς καὶ καλῶς, ὅταν ἡ συμβουλὴ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὸ «κοινῇ συμφέρον». Διὸ ἐπιτακτικῇ προβάλλει ἡ ἀνάγκη νὰ μὴ ἀναζητηθῶν οἱ σύμβουλοι οὔτε μεταξὺ τῶν πλουσίων, διότι ἡ συμβουλὴ αὐτῶν θὰ ἀποβλέπῃ εἰς «ὅθεν ἂν τι αὐτοῖς κέρδος προσείη», οὔτε μεταξὺ τῶν ἀπόρων, διότι, ὅπως εἶναι φυσικόν, οὔτοι μεριμνοῦν μόνον «ὅθεν ἂν τὰς ἰδίας ἀνάγκας παραμυθῆσαιντο», ἀλλὰ μεταξὺ τῶν «μετρίως ἐχόντων βίου», διότι μόνον οὔτοι «ἐθέλουσιν ὑπὲρ τῶν κοινῇ συμφερόντων ἐκάστοτε φροντίζειν». Οὐδὲν λέγει ὁ Φιλόσοφος μας περὶ τῆς χρονικῆς διαρκείας, καθ' ἣν οἱ σύμβουλοι θὰ ἤσκουν τὰ καθήκοντά των. Αὕτη πρέπει νὰ ὑποτεθῇ ἀπεριόριστος, ἥτοι μέχρις ὅτου ὁ ἄρχων νομίσῃ, ὅτι κάποιος ἐξ αὐτῶν, μὴ ἐκτελῶν ὀρθῶς τὸ καθήκον του, πρέπει ν' ἀντικατασταθῇ.

Ὁ Α. Ellissen³ παρατηρεῖ, ὅτι κατὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ συμβουλίου

—άστησον· ἐνθεν γὰρ ἄρχεσθαι καλόν». Πρβλ. καὶ *Schultze*, *Geschichte der Philosophie*. . . , σ. 273 ἐξ.

1. *Πλήθωνος*, *Μονωδία α'* (PG, 160, 949 C - 952 A).

2. *Πλήθωνος*, *Συμβουλευτικός*, 7 (PG, 160, 848 CD). Πρβλ. καὶ *Μαμαλάκη*, Ὁ Γ. Γεμιστὸς ἐν Πελοποννήσῳ. . . , σ. 20.

3. *Ellissen*, *Analekten*. . . , IV, 2, σ. 149. Πρβλ. τοὺς λόγους τοῦ ἰδίου τοῦ *Πλήθωνος*, Ἐπιστολὴ, *Λάμπρον*, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 3, σ. 312: «Ἐγὼ μὲν, τοῦμὸν ἀποδιδούς, & βέλτιστα εἶναι μοι δοκεῖ, ταῦτα δὲ καὶ συμβουλεύω, τῷ δὲ Θεῷ εὐχομαι ξυνενεγκεῖν τὰ πάντως αἰρεθισόμενα».

ου ἐν Πελοποννήσῳ ὁ Λόγιος τοῦ Μυστρᾶ ἐφαντάσθη ἑαυτὸν ὡς «συγκεκριμένον παράδειγμα». Τοῦτο δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ἀνετώτερον, δοθέντος, ὅτι οὗτος κατεῖχεν ἤδη τὸ ἀξίωμα τοῦ «συγκλητικοῦ»¹ καὶ διετήρει οὕτως ἢ ἄλλως ἀγαθὰς σχέσεις μὲ τὴν ἡγετικὴν τάξιν. Ἐκ τῶν ὑπηρεσιῶν του μάλιστα πρὸς αὐτὴν ἀπέζη². Εἰς τὴν δρᾶσίν του ὡς συμβούλου εἶχεν ὁ Γεμιστὸς ὡς πρότυπον τὸν ἴδιον τὸν Πλάτωνα προδήλως. Ὁ Πλάτων, ὡς γνωστὸν, μετέβη τρεῖς εἰς Σικελίαν καὶ προσεπάθησε νὰ πείσῃ τόσον τοὺς Διονυσίους Α' καὶ Β', ὅσον καὶ τὸν φίλον του Δίωνα, τυράννους τῆς Σικελίας, νὰ ἐφαρμόσουν τὰς ἰδέας του. Τὸ γεγονός μάλιστα τοῦτο ἐξιστορεῖ ὁ Λόγιος τοῦ Μυστρᾶ εἰς τὸ ἔργον του: «Ἐκ τῶν Διοδώρου καὶ Πλουτάρχου περὶ τῶν μετὰ τὴν ἐν Μαντινείᾳ μάχην», βιβλία 2³. Ἀνάλογον, ἀλλὰ μὲ μεγαλυτέραν ἐπιτυχίαν, ἐφαντάσθη προφανῶς ὁ Φιλοσοφὸς μας τὸν συμβουλευτικὸν αὐτοῦ ρόλον πλησίον τῶν Παλαιολόγων.

Ἄς ἐπιμείνωμεν ὁμῶς ὀλίγον εἰς τὸ θέμα, πῶς περιγράφει τὴν μοναρχίαν μετὰ συμβούλων. Ταυτοχρόνως ἂς σημειωθῇ, ὅτι βασικὸν στοιχεῖον καὶ ἀπαραίτητον συμπλήρωμα, τὸ ὁποῖον διασφαλίζει τὴν ἐπιτυχίαν εἰς τὴν μοναρχίαν, εἶναι οἱ «σπουδαῖοι νόμοι», περὶ τῶν ὁποίων ὁμῶς γίνεται λόγος κατωτέρω⁴. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν

1. *Μ. Δούκα*, Βυζ. Ἰστ., 31, Bonnae 1834, σ. 214, ἐνθα κατονομάζονται οἱ μεταβάντες μετὰ τοῦ Αὐτοκράτορος εἰς Ἱταλίαν διὰ τὴν σύνοδον τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας καὶ περὶ τοῦ Πλήθωνος λέγεται: «ἀπὸ δὲ τῆς συγκλήτου ὁ Γεμιστὸς ἐκ Λακεδαιμονίας». Περὶ τοῦ Γεμιστοῦ ὡς συγκλητικοῦ βλ. πλείονα *Μαμαλάκη*, Ὁ Γ. Γεμιστὸς ἐν Πελοποννήσῳ. . . , σ. 35. Περὶ τῆς συγκλήτου ἐν Βυζαντίῳ γενικώτερον βλ. *Ostrogorsky*, *Geschichte d. byz. Reiches*. . . , σ. 31 ἐξ. *Runciman*, *Βυζαντινὸς πολιτισμὸς*, σ. 69 καὶ 79 ἐξ. *Ι. Ε. Καραγιαννοπούλου*, Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν, *Βυζαντινὰ* 2 (1970) 51 ἐξ.

2. Αἱ λίαν ἀγαθαὶ σχέσεις τοῦ Γεμιστοῦ πρὸς τοὺς Παλαιολόγους προσεπόριζον αὐτῷ οἰκονομικὰ ὀφέλη. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν Χρυσοβούλλων καὶ Ἀργυροβούλλων, διὰ τῶν ὁποίων ἐκχωροῦνται εἰς αὐτὸν διάφορα κτήματα, βλ. *Λάμπρου*, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 3, σ. 3-10. τ. 4, σ. 104-105, 106-109, 192-195. Σ. Β. Κουγέα, Χρυσόβουλλον Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, *Ἑλληνικά* 1 (1928) 371-400. Πρβλ. σχετικῶς καὶ *Μαμαλάκη*, Ὁ Γ. Γεμιστὸς ἐν Πελοποννήσῳ. . . , σ. 35 καὶ σημ. 3. *Τωμαδάκη*, *Πλήθων*. . . , στ. 437.

3. Πρβλ. *Πλήθωνος*, *Ἑλληνικά*, 1, 16, *Reichard*, σ. 34 ἐξ.: Ὁ Πλάτων μετέβη εἰς Σικελίαν «ἐπὶ ἱστορίᾳ τῶν τε πόλεων καὶ πολιτειῶν τῶν ἐκεῖ. . . Ἀφιγμένος δὲ καὶ παρὰ τὸν τύραννον. . . πειρασόμενος, εἴ πως θεῖα τινὶ τύχῃ οἶός τε γένοιτο, ἐπὶ φιλοσοφίᾳ προτρεψάμενος, μεγάλων ἀγαθῶν, αἷς ἤρχε πόλεσιν αἶτιος καταστῆναι, εἰδὼς τοὺς τυράννους μέγιστον, ἐφ' ὅτι ἀνὸς ὁρμήσειαν δυναμένους, εἴτε ἀγαθὸν τι, εἴτε μοχθηρόν». 1, 17, *Reichard*, σ. 36: «Δίῳνι δὲ τότε ἐντυχὼν (τ.ἔ. Πλάτων) νέφοντι οὕτως εὐφυᾶ εὔρε πρὸς φιλοσοφίαν. . . ». Περὶ τῶν Ἑλληνικῶν τοῦ Πλήθωνος, βλ. *J. Dräseke*, *Zu Platon und Plethon*, *AGPh* 27 (1914) 291.

4. Βλ. κατ., σ. 118 ἐξ.

μόνον, ὅτι οἱ νόμοι, ὅσον σπουδαῖοι καὶ ἂν εἶναι, εἶναι ἄφ' ἑαυτῶν ἀνενέργητοι, διὸ καὶ πρέπει νὰ εὗρουν ἐνσαρκωτάς ἄρχοντας, τῶν ὁποίων ἡ ἀρετὴ θὰ καταστήσῃ τοὺς νόμους «κυρίους», τουτέστι κυριάρχους καὶ διέποντας πᾶσαν τῆς ζωῆς ἔκφανσιν καὶ σχέσιν¹.

Ἡ μοναρχία ἐν συγκρίσει πρὸς πᾶσαν ἄλλην πολιτείαν εἶναι ἡ «ἀσφαλεστάτη καὶ λυσιτελεστάτη»². Ὁ ὑπερθετικὸς βαθμὸς τῶν δύο αὐτῶν ἐπιθέτων ἀποδεικνύει σαφῶς τὴν ἀπόλυτον πεποίθησιν τοῦ συγγραφέως, τὴν ὁποίαν οὗτος κατοχυρώνει καὶ μὲ δύο παραδείγματα. Ὁ ἡγέτης ἐπιτελεῖ ἔργον ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ κυβερνήτου ἐνὸς πλοίου καὶ τὸ τοῦ στρατηγοῦ ἐνὸς στρατοπέδου. Ἡ θέσις αὐτῶν εἶναι τόσον καιρία, ὅσον μεγαλύτερος καὶ ὀξύτερος εἶναι ὁ κίνδυνος. Ὅπως δὲ ἄνευ αὐτῶν εἶναι ἀδύνατος ἡ σωτηρία τῶν πλεόντων καὶ τῶν στρατιωτῶν, τοιουτοτρόπως εἶναι ἀδύνατος ἡ σωτηρία τῆς πατρίδος χωρὶς τὸν μονάρχην. Ὁ βασιλεὺς ὡς ὁ «κορυφαῖος ἅπασιν ἐπιστατῶν καὶ πάντα κατευθύνων τε καὶ σφίζων»³, ἔχει μὲν ὁλόκληρον τὴν ἐπιστασίαν καὶ ἡγεσίαν τοῦ κράτους, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλοι μετ' αὐτὸν «ἄλλα διειληφότες γένους ἢ πόλεως μέρη», τὰ ὁποῖα καὶ «διασφίζουσιν. . . ἅν τι γίγνηται τῶν κατὰ τρόπον»⁴. Οὗτοι εἶναι οἱ μετὰ τὸν βασιλέα ὑπεύθυνοι. Καὶ οἱ συμπλωτῆρες ὅμως, διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα, ὅπως καὶ οἱ στρατιῶται, ἔχουν καθῆκον νὰ εἰπουν τὴν γνώμην των καὶ συμβουλεύσουν, ὅταν νομίσουν, ὅτι ἔχουν «τι τῶν πρὸς τὴν κοινὴν ἂν σωτηρίαν φερόντων», «τοῖς δὲ που ἀκούσασιν ἔξεστι μὲν ἐλέσθαι, ἔξεστι καὶ διώσασθαι πρᾶως, ἀλλὰ μὴ πικρῶς τὴν συμβουλήν». Ὁ σύμβουλος ὀφείλει νὰ προτιμᾷ «τὰ ὠφελιμώτερά τε καὶ βελτίω πρὸ τῶν ἡδέων», ὅπως ὁ ἰατρός δίδει εἰς τοὺς ἀσθενεῖς πρὸς ἐπανάκτησιν τῆς ὑγείας των καὶ τὰ «ἀηδέστατα σιτία καὶ ποτὰ καὶ φάρμακα». Τοῦτο ὑπαγορεύεται ἀπὸ μίαν καθολικῶς ἰσχύουσαν ἀλήθειαν, ὅτι «οὐ πέφυκε πανταχῇ ἡδονὴ λυσιτελεῖν, ἀλλ' ἔστι τῷ ὄντι καὶ διὰ τῶν ἀηδεστάτων ὠφελεῖσθαι»⁵, ἡ ὁποία δέον νὰ εἶναι ἡ χρυσὴ γραμμὴ παντὸς συμβούλου. Ὁ σύμβουλος ἔχει καθῆκον νὰ μὴ εἶναι κόλαξ, ἀλλ' εὐθύς καὶ εἰλικρινής. Ὅπως ὁ ποιμὴν ἐκτρέφει «ἀλκίμους καὶ προβατευτικούς» κύνας, τοιουτοτρόπως καὶ οἱ ἄρχοντες ὀφείλουν νὰ ἔχουν καλοὺς καὶ σοφοὺς συμβούλους. Οἱ σύμβουλοι δὲν πρέπει νὰ προσφέρωνται «πρὸς κολακείαν καὶ δόλον» ἢ νὰ δέχωνται καὶ

1. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 19 (PG, 160, 857 D).

2. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 1 (PG, 160, 841 AB).

3. Πλήθωνος, Εἰς Μανουήλ, 12 (PG, 160, 829 B). Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Συμβουλευτικός, 9 (PG, 160, 849 B).

4. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 9 (PG, 160, 849 B).

5. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 2 (PG, 160, 844 B). Πρβλ. 22 (PG, 160, 860 D).

νά εύρίσκουν τὰ πάντα ἀρεστὰ χωρὶς νὰ δύνανται «οὐδαμοῦ τῆς ἐπιθυμίας στήναι τῶν ἀρχόντων»¹.

Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ὁ μονάρχης πρέπει νὰ εἶναι προσηγὴς καὶ νὰ ἀκούῃ τοὺς συμβούλους, δέον νὰ ἔχῃ ἐπὶ πλεόν τὴν ἱκανότητα νὰ διακρίνῃ τὴν ὀρθὴν ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένην συμβουλὴν καὶ μόνον τὴν πρώτην νὰ μετουσιώσῃ εἰς ἔργα. Τὴν ἱκανότητα ταύτην κρίσεως θὰ ἀποκτήσῃ ὁ ἡγέτης διὰ τῆς παιδείας. Τὴν παιδείαν θεωρεῖ ὁ Πλήθων μετὰ τὴν φύσιν ὡς *conditio sine qua non* τοῦ μονάρχου, ἐὰν οὗτος θέλῃ νὰ μεγαλουργήσῃ. Καὶ πάλιν ἡ ἱστορία μᾶς διδάσκει τὴν σπουδαιότητα τῆς παιδείας ὡς προσόντος τοῦ ἡγέτου. Ὁ Ἐπαμεινώνδας ὠδήγησε τοὺς Θηβαίους εἰς τὴν νίκην κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν, διότι ἦτο ἀνὴρ, ὁ ὁποῖος διήκουσε «τῆς Πυθαγορείων παιδείας οὐκ ἐν παρέργῳ». Ὡσαύτως ὁ Φίλιππος ἀνετράφη καὶ ἐπαιδεύθη πλησίον τοῦ Ἐπαμεινώνδου, ὅτε «παρὰ Θηβαίοις ὠμήρευε». Διὸ καὶ ἀπεδείχθη ἡγεμὼν τῶν Ἑλλήνων. Μετ' αὐτὸν δὲ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἀλέξανδρος, «ὕπὸ τῷ αὐτῷ τε πατρὶ παιδευθεὶς καὶ ἔτι Ἀριστοτέλει, Ἑλλήνων τε ἡγεμὼν καὶ τῆς Ἀσίας βασιλεὺς κατέστη»².

Οἱ ἄρχοντες δέον περαιτέρω νὰ περιορίζωνται εἰς τὰ ἡγετικά των καθήκοντα. Δὲν ἐπιτρέπεται εἰς αὐτοὺς νὰ ἐμπορεύωνται· ὀφείλουν νὰ εἶναι «τῷ ὄντι» ἄρχοντες «ἐπὶ φυλακῇ καὶ σωτηρίᾳ προεσστηκότες τῶν πολλῶν», ἀφιστάμενοι ἀπὸ ἐπιτηδεύματα, τὰ ὅποια ἀνήκουν εἰς τὴν διακονικὴν τάξιν καὶ εἶναι συνδεδεμένα μὲ τὴν ἀπάτην καὶ τὴν ἀδικίαν³. Πρὸς παραστατικωτέραν ἔκφρασιν τῆς ὀφειλῆς καὶ τοῦ καθήκοντος τούτου φέρει ὁ Γεμιστὸς ἐν ἀπλοῦν μὲν, ἀλλ' ἐπιτυχὲς παράδειγμα: ὅπως δὲν χρησιμοποιοῦμεν τοὺς ὄνους «ἐπὶ τὰ τῶν γενναίων ἵππων ἔργα», οὔτε ἀντιστρόφως τοὺς γενναίους ἵππους «ἐπὶ τὰ τῶν ὄνων», τοιοῦτοτρόπως δέον νὰ γίνεται διάκρισις καὶ νὰ μὴ συγχέεται τοῦτο καὶ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων⁴. Ἐνταῦθα ἀφήνει ὁ Πλήθων νὰ ἐννοηθῇ, ὅτι δὲν δέχεται πάντας τοὺς ἀνθρώπους προικισμένους μὲ τὰς αὐτὰς φυσικὰς κατα-

1. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 26 (PG, 160, 864 BC).

2. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 5 (PG, 160, 845 C). Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἑλληνικά, 1, 10, Reichard, σ. 23: Ὁ Φίλιππος, ὅτε ἦτο ὁμηρος εἰς Θήβας, «συνετρέφετο καὶ οὗτος Ἐπαμεινώνδα τῆς αὐτῆς ἐκείνῃ παιδείας τε καὶ ἀγωγῆς κοινωνῶν. Ἐτυχε δὲ τῷ Ἐπαμεινώνδα Πυθαγόρειος ὢν ὁ τῆς παιδείας ἐπιστάτης». 1, 12, Reichard, σ. 25: «φύσεώς τε δεξιᾶς τυχὼν (τ.ἔ. ὁ Φίλιππος) καὶ πρὸς τῇ φύσει καὶ παιδείας Ἑλληνικῆς, καὶ ἀγωγῆς οὐ φαύλης μετεσχηκώς. . .». Πρβλ. Masai, Pléthon. . . , σ. 70.

3. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 24 (PG, 160, 861 B).

4. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 24 (PG, 160, 861 C).

βολάς και ικανότητας, αλλά θεωρεῖ τοὺς ἄρχοντας διαθέτοντας ὠρισμένα εὐγενέστερα και μείζονα προσόντα.

Εἶναι ἐπιτρεπτόν και «προσῆκον» νὰ ἀπολαμβάνουν οἱ ἡγέται μιᾶς ὠρισμένης πολυτελείας, κύριον ὅμως προσόν και οὐσιώδης των μέριμνα πρέπει νὰ εἶναι ἡ «πρὸς τὸν πόλεμον παρασκευή». Ἐφ' ὅσον δὲν ἐνδιαφέρονται και δὲν δαπανοῦν ἐπαρκῶς διὰ τὴν ἐν λόγῳ παρασκευὴν, τότε ἐπέρχεται ἐλάττωσις τῆς ἰδίας των ἀξίας, γίνονται «εὐκαταφρονητότεροι μὲν τοῖς πολεμίοις, ἀχρηστότεροι δὲ τοῖς φίλοις»¹. Και ἐν προκειμένῳ διδάσκαλος εἶναι ἡ φύσις. Ἀπὸ αὐτὴν λαμβάνει ὁ Φιλόσοφος μας τὰ παραδείγματα του και ἀποσαφηνίζει τὰς ἀπόψεις του. Παραλληλίζει δύο πτηνά, τὰ ὁποῖα κατέχουν κάτι τὸ ἰδιαίτερον. Συγκρίνει τὸν ἀετὸν πρὸς τὸν τῶν· ἐξαίρει τὸ ἡγεμονικὸν τοῦ πρώτου και κακίζει τὸ χρυσοποικίλον τοῦ δευτέρου. Τὸ χωρίον τοῦτο ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ἀετὸς μὲν βασιλικὸς τις δοκεῖ τις ὄρνις και ἡγεμονικὸς Διὸς τε ἱερὸς πάλαι νενόμιστο, ἥκιστα μέντοι ποικίλος οὐδὲ χρυσαυγῆς ἔφω τὴν πτέρωσιν· ταῶς δὲ ποικίλος μὲν και χρυσαυγῆς, ἥκιστα δὲ ἡγεμονικὸς τὴν φύσιν, συχνά τε ἄλλα ὄρνεα ταῶ πολλῶ φαυλότερα, πεποίκιλται τε και διήνθισται· ὥστε κινδυνεύει, εἴ τις ἐπὶ ποικίλῃ τε και χρυσοπάσῳ σεμνύνεται ἐσθῆτι και τοῖς τοιούτοις, ἐπ' οὐδὲν σεμνοτέρῳ ἢ ταῶ κάλλει μέγα φρονεῖν»². Ὁ βασιλεὺς ὀφείλει νὰ μιμηθῇ τὸν «ἡγεμονικὸν ἀετὸν» και ὄχι τὸν «χρυσαυγῇ και χρυσόπαστον» τῶν και νὰ διάγῃ μετρίαν, σπαρτιατικὴν ζωὴν. Αὐτό, τὸ ὁποῖον θὰ τοῦ δώσῃ ἰσχὺν και αἴγλην, εἶναι ἡ πολεμικὴ προπαρασκευὴ και ὄχι ἡ πολυτελὴς ἀμφίεσις και ὁ ἀβροδίαιτος βίος.

Πέρα τῆς φιλοσοφικῆς του ἀντιλήψεως περὶ τῆς μοναρχίας ὡς τοῦ παρὰ πάντων («τῶν τὰ βέλτιστα φρονούντων») ἐπικροτουμένου και προτιμωμένου πολιτειακοῦ σχήματος, τοῦ κινδύνου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀντιμετώπισις ἀπῆτει συγκεντρωτικὴν διοίκησιν, και τῆς πραγματικῆς καταστάσεως, καθ' ἣν ὁ Γεμιστός, και ἂν ὑποτεθῇ, ὅτι δὲν συνεφώνει πρὸς τὸ κρατοῦν σύστημα, ὡς λόγιος και φιλόσοφος δὲν εἶχεν ἐτέραν ρεαλιστικὴν ἐκλογὴν, διότι αὕτη θὰ εὕρισκεν ἀντιτιθεμένους τοὺς τότε ἄρχοντας,

1. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 25 (PG, 160, 864 A).

2. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 25 (PG, 160, 864 A). Πρβλ. 14 (PG, 160, 853 B): «Τὴν δὲ τοῦ βίου δίαίταν τοῖς τε ἄλλοις πολίταις και μάλιστα ἄρχουσι μὴ πολυτελεῖ, ἀλλὰ μετρίαν εἶναι». 19 (PG, 160, 857 CD): ὠρισμένοι τῶν ἀρχόντων («τὸ μὲν δίκαιον και τὴν ἀλήθειαν και τὸ κοινὸν ἀγαθὸν σκιάν και νόματ' ἄλλως ἡγῆνται, πρὸς δὲ τὸ χρυσίον και τᾶλλα τὰ τοιαῦτα κεχῆνασι, τὴν εὐδαιμονίαν ἐσθῆσι και ἀργύρῳ και χρυσῷ μετροῦντες και τῇ παρ' ἡμέραν ῥαστώνῃ και τρυφῇ, τὴν δ' ἀσφάλειαν σφῶν τε αὐτῶν ἅμα και παιδῶν και ὅλης τῆς πατρίδος και ἐλευθερίαν παρ' οὐδὲν ἡγούμενοι. . .»). Πρβλ. Α. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Α' Ἀρχὲς και διαμόρφωσὴ του, Θεσσαλονίκη² 1974, σ. 223 ἐξ.

ὁ Πολυῖστωρ τοῦ Μυστρά ὑπερασπίζει τὴν μοναρχίαν καὶ δι' ἓνα μεταφυσικὸν λόγον. Ἡ πλατωνικὴ ἀντίληψις περὶ «ὁμοιωσεως θεῶν» ἰσχύει καὶ ἐν προκειμένῳ. Ὅπως μεταξὺ τῶν θεῶν ἄρχει εἰς «βασιλεύς», τοιοῦτοτρόπως καὶ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην πολιτείαν δέον νὰ ἄρχῃ εἰς μόνον. Ἡ ὁμηρικὴ ρῆσις, ὅτι «οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη· εἰς κοίρανος ἔστω»¹, τὴν ὁποίαν γνωρίζει καὶ ἐπαναλαμβάνει ὁ Ἀριστοτέλης², ἰσχύει διὰ τὸν Φίλοσοφόν μας τόσον ἐν μεταφυσικῇ ἐννοίᾳ μεταξὺ τῶν θεῶν³, ὅσον καὶ μεταξὺ τῶν λοιπῶν ὄντων⁴, ἰδιαίτερος ὅμως δέον νὰ ἰσχύῃ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ εἰς τὰς πολιτείας των.

Κορυφαῖος λοιπὸν ἡγέτης καὶ ἐξουσιαστὴς εἰς τὴν σπουδαίαν τοῦ Πλήθωνος πολιτείαν εἶναι ὁ βασιλεὺς. Οὗτος κατανέμει ὅμως τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ εἰς ἐπὶ μέρους ἄρχοντας, οἱ ὅποιοι ἐπιμελοῦνται καὶ διοικοῦν εἰς μικρότερα τμήματα τοῦ Κράτους. Τίς ἢ μερικωτέρα σχέσις μεταξὺ βασιλείας καὶ τῶν μικροτέρων τούτων ἀρχόντων, δὲν μᾶς τὸ λέγει ὁ Πλήθων. Τόσον πάντως παρὰ τῷ βασιλεῖ, ὅσον καὶ παρὰ τοῖς ἄρχουσι τούτοις θέσιν σοβαρὰν κατέχουν οἱ σύμβουλοι. Αὕτη εἶναι ἡ ἡγεσία τῆς πολιτείας τοῦ Φιλοσόφου, τὸ «ἀρχικὸν φύλον»⁵, ὅπως τὸ ὀνομάζει ὁ ἴδιος. Εἰς τὸ «ἀρχικὸν φύλον» ἀνήκουν προσέτι οἱ δικασταί, οἱ ὅποιοι εἶναι οἱ ὑπερασπισταὶ τῆς ἐσωτερικῆς τῆς πολιτείας τάξεως, οἱ ἀπονέμοντες τὴν δικαιοσύνην καὶ ἐφαρμόζοντες τοὺς «σπουδαίους νόμους»⁶.

1. Ὅμηρον, Ἰλιάς, Β, 204.

2. Ἀριστοτέλους, Μετὰ τὰ φυσικά, Γ', 10, 1076 α 4.

3. Πλήθωνος, Νόμοι, Α', 5, *Alexandre*, σ. 50. Πρβλ. Γ', 34, *Alexandre*, σ. 186. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀντιλήψεις (PG, 160, 1009 B).

4. Πλήθωνος, Διαφοραί, 3 (PG, 160, 849 B).

5. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 9 (PG, 160, 849 B).

6. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 9 (PG, 160, 849 C). Βλ. καὶ κατ., σ. 121 ἐξ.

β'. Αἱ δύο ἔτεραι κοινωνικαὶ τάξεις

Εἶδομεν ἄνωτέρω, πῶς περιγράφει καὶ ἀντιλαμβάνεται ὁ Πλήθων τὸ «ἀρχικὸν φῦλον». Πλὴν τούτου δέχεται οὗτος καὶ ἕτερα δύο «μέρη» ἢ «γένη» ἢ—διὰ τὰ ὁμιλήσωμεν εἰς τὴν σύγχρονον γλῶσσαν—κοινωνικὰς τάξεις. Οὕτως ἔχομεν εἰς τὴν πληθωνικὴν πολιτείαν τρία μέρη: τὸ ἀρχικόν, τὸ αὐτουργικόν καὶ τὸ διακονικόν¹.

Ἡ εἰς τρεῖς τάξεις διαίρεσις τῆς πολιτείας ἀποτελεῖ, ὡς γνωστόν, τὸ διακριτικὸν γνώρισμα καὶ «ὅ,τι χαρακτηρίζει ἀποφασιστικὰ»² τὴν δομὴν καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς πλατωνικῆς πολιτείας. Αἱ τρεῖς αὗται τάξεις εἶναι: ἡ τῶν φιλοσόφων, ἡ τῶν φυλάκων καὶ ἡ τῶν δημιουργῶν καὶ γεωργῶν³. Ἡ ἄποψις, ὅτι ὄντως δέχεται ὁ Πλάτων τὴν τριστὴν ταύτην διάκρισιν εἰς τὴν ἰδεατὴν του πολιτείας ἀποτελεῖ κοινὸν τόπον ὅλων σχεδὸν τῶν περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ τὸν Πλάτωνα εἰδικώτερον ἀσχοληθέντων. Ὁ Κ. Δεσποτόπουλος εἰς τὸ ἔργον του «Πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος» (Ἀθῆναι 1957, σ. 72), ἀναφέρει σειρὰν ὅλων γνωστῶν καὶ σοβάρων μελετητῶν ἀποδεχομένων τὴν γνώμην ταύτην. Ἐν συνεχείᾳ ὅμως προσπαθεῖ ὁ ἴδιος ν' ἀποδείξῃ ταύτην ἐπισηφαλῇ (σ. 72-76), χωρὶς νὰ κατορθῶναι τοῦτο εἰς πειστικὸν καὶ ἱκανοποιητικὸν βαθμόν. Δὲν θὰ ἐπιμείνωμεν εἰς τὸ σημεῖον αὐτό, διότι μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ Γεμιστός. Ἐξετάζομεν τὰ τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Ἀριστοτέλους, μὲ τὸν σκοπὸν ὅπως δημιουργήσωμεν ἐν ὑπόβαθρον, πρὸς τὸ ὅποιον θὰ συγκρίνωμεν ἀκολουθῶς ἐν συντομίᾳ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Πολυῆστορος τοῦ Μυστραῆ, καὶ διότι εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ ἐξάρτησις τοῦ τελευταίου ἀπὸ τοὺς πρώτους. Ἐξαιρέτου σπουδαιότητος πάντως εἰς τὴν περὶ τάξεων σύλληψιν τοῦ Πλάτωνος εἶναι ὁ παραλληλισμὸς τούτων πρὸς τὰ τρία τῆς ψυχῆς μέρη. Μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθος ἀναλογία: εἰς τὸ λογιστικὸν ἀντιστοιχεῖ ἡ τάξις τῶν φιλοσόφων ἀρχόντων, εἰς τὸ θυμοειδὲς ἡ τάξις τῶν φυλάκων καὶ εἰς τὸ ἐπιθυμητικὸν ἡ τάξις τῶν γεωργῶν καὶ δημιουργῶν⁴. Τοιοῦτοτρόπως ἔχομεν ἐν τῇ πολιτείᾳ ἓνα ἄνθρωπον οἰοῦναι ἐν μεγεθύνσει.

1. Πλήθωνος Συμβουλευτικός, 8 (PG, 160, 849 A).

2. Γεωργούλη, Πλάτωνος Πολιτεία, σ. CI.

3. Περὶ τῶν τριῶν τούτων τάξεων παρὰ Πλάτωνι βλ. πλείονα: Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 135 ἐξ. Γεωργούλη, Πλάτωνος Πολιτεία, σ. C ἐξ Τσέλλε-Νέστλε, Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. . . , σ. 199 ἐξ. Windelband-Heimsoeth, Lehrbuch. . . , σ. 108. Hirschberger, Geschichte. . . , τ. 1, σ. 130 ἐξ. Ueberweg-Praechter, Grundriss. . . , τ. 1, σ. 338 ἐξ.

4. Πλάτωνος, Πολιτεία, Δ, 440 E 10 ἐξ.: «καθάπερ ἐν τῇ πόλει συνεῖχεν αὐτὴν τρία ὄντα γένη, χρηματιστικόν, ἐπικουρητικόν, βουλευτικόν, οὕτως καὶ ἐν ψυχῇ τρίτον τοῦτό ἐστι τὸ θυμοειδὲς, ἐπικούρου ὃν τῷ λογιστικῷ φύσει. . . ἄν γε τοῦ λογιστι-

Ὁ Πλήθων ἐγνώρισεν ἀσφαλῶς τὴν τρισσὴν ταύτην διάκρισιν τοῦ Πλάτωνος, ἂν ὅχι δι' ἀπ' εὐθείας μελέτης τῶν σχετικῶν κειμένων τοῦλάχιστον ὅμως ἐκ τῆς παραδόσεως. Ἴσως ἡ γυνῶσις μάλιστα αὕτη νὰ ἀπετέλεσε τὴν ἀφετηρίαν διὰ τὴν ἰδικήν του ἀνάλογον διάκρισιν¹. Πάντως δὲν παρέλαβε ταύτην αὐτουσίαν, οὔτε ἀντέγραψεν αὐτήν. Ἡ αὐτονομία του εἶναι τοσαύτη, ὥστε νὰ εἶναι ἐμφανὲς εἰς τὸν μελετητὴν τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Γεμιστὸς θέτει τὰς ἀντιλήψεις τοῦ παρελθόντος ὑπὸ τὴν κρίσιν του καὶ τὰς παρουσιάζει ὑπὸ τὴν μορφήν, ἡ ὁποία κατ' αὐτὸν προσιδιάζει εἰς τὰς περιστάσεις καὶ τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ζῇ.

Τοῦτο εἶναι εὐδιαπίστωντον, ἐὰν ἐξετάσωμεν δι' ὀλίγων τὰς δύο ἄλλας τάξεις εἰς τὸ ἔργον τοῦ Γεμιστοῦ. Ἐγράφη ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος κεφαλαίου, ὅτι, πλὴν τοῦ «ἀρχικοῦ» γένους, δέχεται οὗτος τὸ «αὐτουργικόν» καὶ τὸ «διακονικόν».

Τὸ «αὐτοϋργικόν» μέρος τῆς πολιτείας ἀπαρτίζεται ἀπὸ τοὺς «νομεῖς» καὶ τοὺς «γεωργούς», ἤτοι ὅλους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι πορίζονται ἐκ τῆς γῆς τὰ πρὸς τὸ ζῆν. Ἀριθμητικῶς εἶναι τὸ γένος τοῦτο τὸ «πλεῖστον» καὶ ἀπὸ ἀπόψεως σπουδαιότητος ἐν τῇ δομῇ τῆς πολιτείας τὸ «ἀναγκαιότατον»². Ἀπὸ τὴν πολυαριθμοτέραν ταύτην τάξιν τῶν αὐτουργῶν δέον νὰ διακρίνονται οἱ στρατιῶται. Σοβαρὸν καὶ σπουδαῖον προσόν τῶν στρατιωτῶν εἶναι νὰ προέρχωνται κατὰ τὸ πλεῖστον αὐτῶν μέρος ἀπὸ τοὺς ἡμετέρους, νὰ εἶναι τουτέστιν «ὁμόφυλον» καὶ «οἰκεῖον» καὶ «μὴ ξενικόν». Τοῦτο διότι οἱ ξένοι στρατιῶται (μισθοφόροι) ἀπὸ φύλακες καὶ σωτῆρες γίνονται «ἄπιστοι» καὶ «πολέμιοι» καὶ στρέφονται πολλάκις κατὰ τοῦ ἐκμισθώσαντος αὐτοὺς κράτους. Οὕτω προκύπτει μίᾱ ὑποδιαίρεσις τοῦ αὐτουργικοῦ γένους: εἰς στρατιώτας καὶ καθ' αὐτὸ αὐτουργούς· οἱ τελευταῖοι μάλιστα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ «ἰδικά» των κτήματα πρέπει νὰ καλλιεργοῦν καὶ τὰ τῶν στρατιωτῶν πρὸς συντήρησιν αὐτῶν καὶ τῶν οἰκογενειῶν των³. Οἱ στρατιῶται δέον περαιτέρω νὰ διακριθοῦν εἰς πεζοὺς καὶ ἵππεῖς καὶ ἀκολούθως νὰ γίνῃ ἡ σύνθεσις ἐκάστου τῶν τμημάτων τούτων⁴.

κοῦ ἄλλο τι φανῇ, ὥσπερ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ ἐφάνη ἕτερον ὄν». Δ, 436 Α. Θ, 580 DE.

1. Ὁ Βακαλόπουλος (Ἱστορία. . . , τ. 1, σ. 223) θεωρεῖ τὴν ἐπίδρασιν τῆς πλατωνικῆς πολιτείας ἐπὶ τοῦ Γεμιστοῦ ὡς δεδομένον γεγονός. Ἀναλόγως ἐκφράζονται καὶ ἕτεροι μελετηταί. Ὡρισμένas τῶν γνωμῶν τούτων παραθέτει ὁ Σ. Σπέντζας, Αἱ οἰκονομικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ ἀπόψεις. . . , σ. 42 ἐξ., ἔνθα ἡ σχετικὴ μάλιστα παράγραφος εἶναι γλωσσικῶς ἡμιτελής.

2. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 8 (PG, 160, 849 Α).

3. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 10 (PG, 160, 849 D - 852 Α). Πρβλ. 23 (PG, 160, 861 Α). Τοῦ αὐτοῦ, Εἰς Μανουήλ, 13 (PG, 160, 829 C ἐξ).

4. Ἴδὲ εἰδικώτερον περὶ τῆς συνθέσεως τοῦ στρατοῦ, Πλήθωνος, Συμβουλευ-

Πλὴν τοῦ αὐτουργικοῦ μέρους κατονομάζει ὁ Πλήθων καὶ τὸ «διὰ κ ο ν ι κ ό ν». Τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπον («πλήθος») καὶ ὑποδιαιρεῖται εἰς τὸ «δημιουργικόν», τὸ «ἐμπορικόν» καὶ τὸ «καπηλικόν φύλον». Οἱ «δημιουργοὶ» κατασκευάζουν τὰ βιομηχανικά, θὰ ἐλέγομεν, εἶδη. Οἱ «ἐμποροὶ» ἔχουν τὴν διάθεσιν τῶν πλεονασμάτων καὶ τὴν κάλυψιν τῶν ἐλλείψεων καὶ ἐξυπηρετοῦν τοιοῦτοτρόπως τοὺς αὐτουργοὺς, οἱ ὅποιοι θὰ «ἐσχόλαζον», ἐὰν ἤμπορεύοντο οἱ ἴδιοι τὰ παραγόμενα ἀγαθά. Οἱ «καπηλοὶ» εἶναι οἱ μικροὶ ἐμποροὶ καὶ ἀπλοῖ ἐργάται, οἱ ὅποιοι «τὴν τοῦ σώματος ῥώμην μισθοῦμενοι, διακονοῦντες ἄλλοτε ἄλλοις, διαζῶσιν»¹.

Ὁ Γεμιστὸς δὲν καθορίζει, ποῖοι θὰ πράξουν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Αὐτὸ εἶναι ἔργον τοῦ ἄρχοντος. Κριτήριον ἀσφαλὲς διὰ τὸν ἄρχοντα εἶναι ἡ σωματικὴ ῥώμη καὶ πᾶσα ἡ ἄλλη ἱκανότης ἐκάστου πολίτου, τὸ πῶς «ἂν ἕκαστοι μᾶλλον δοκῶσι πεφυκέναι»². Ὡς «ἀναγκαιότατον» θεωρεῖ ὁ Πλήθων τὴν ὑπαρξίν τῶν τάξεων, ἥτοι τὸν διαχωρισμόν τῃς ἀπασχολήσεως ἐκάστου, διότι, ἔχων ἕκαστος συγκεκριμένα καθήκοντα, θὰ δυνηθῇ ν' ἀφοσιωθῇ εἰς αὐτὰ ἀνενοχλήτως καὶ ν' ἀποδώσῃ τὸ καλύτερον δυνατόν. Μία ἀπλῆ λογικὴ σκέψις ὑπαγορεύει λοιπὸν τὴν διάκρισιν τῶν τάξεων. Ἐνώπιον τοῦ ἐπερχομένου κινδύνου ἀντιτάσσει λύσιν ἐκ τῶν ἐννοσῶν καὶ αὕτη εἶναι ἡ ρεαλιστικὴ πρωταρχικῆς σημασίας διαίρεσις τοῦ πληθυσμοῦ εἰς «ἐργασομένους» καὶ «φυλάζοντας»³.

Αὐτὸς εἶναι κυρίως ὁ διαχωρισμὸς εἰς τάξεις τοῦ ὑπομνήματός του πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα. Δεδομένου δέ, ὅτι τὸ ὑπόμνημα τοῦτο ἐγράφη μετὰ τὸ ὑπόμνημα πρὸς τὸν δεσπότην Θεόδωρον⁴, ἐπιτρέπεται ἴσως νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ γενικωτέρα αὕτη διάκρισις εἰς «ἐργασομένους» καὶ «φυλάζοντας», συγκρινομένη πρὸς τὴν ἀναλυτικωτέραν τοῦ ἄλλου ὑπομνήματος, παρουσιάζει πλεον ἐφαρμόσιμον μορφήν καὶ ἀποδεικνύει ἄφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἐντατικὴν τοῦ Φιλοσόφου μελέτην τῶν προβλημάτων

τικός, 11 (PG, 160, 852 AB). Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπιστολή, *Αδάμπτρον*, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. 3, σ. 310 ἐξ.

1. *Πλήθωνος*, Συμβουλευτικός, 9 (PG, 160, 849 AB).

2. *Πλήθωνος*, Εἰς Μανουήλ, 11 (PG, 160, 828 D).

3. *Πλήθωνος*, Εἰς Μανουήλ, 12 (PG, 160, 829 B). Πρβλ. 11 (PG, 160, 828 D): «Πρῶτον μὲν οὖν ἐκεῖνόν φημι δεῖν ἐπανορθώτεον εἶναι τὸ μὴ τοὺς αὐτοὺς εἶναι τοὺς στρατευομένους τε ἅμα εἰσφέροντας, ἀλλὰ διχῇ πρῶτον διελεῖν. . . χωρὶς μὲν τοὺς στρατευομένους, χωρὶς δὲ τοὺς εἰσείσοντας».

4. Βλ. ἀν., σ. 76, σημ. 2. Πρβλ. τὰ ἴδια τὰ λόγια τοῦ *Πλήθωνος*, Εἰς Μανουήλ, 25 (PG, 160, 840 C): «Ἐπιδέδεικται τε ταῦτα ἤδη μὲν καὶ τοῖς θειοτάτοις σοῖς υἱέσιν ἐν τῷδε τοῦ λόγου τῷ σχήματι». Ὁ *Ellissen*, *Analekten*. . . , IV, 2, σ. 146, γράφει ἐπ' αὐτοῦ ὁρθῶς: «Diese Stelle beweist die chronologische Priorität der Rede an den Despoten».

καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀπόψεων του, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ἐνδιαφέρον του νὰ ὑλοποιηθοῦν αἱ ἀπόψεις του. Προτείνει τὴν νέαν αὐτὴν διάκρισιν, διότι οὕτω θὰ ἀλλαγῇ ἡ κρατοῦσα ἄτακτος μέθοδος στρατεύσεως καὶ θὰ ἐξασφαλισθοῦν ἱκανοὶ «φύλακες»¹. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι τὸ κυριώτερον εἰς τὸ ὑπόμνημα πρὸς τὸν Μανουήλ.

Πάντως ἡ γενικωτέρα αὕτη διάκρισις εἰς ἄρχοντας, ἐργαζομένους-φορολογουμένους καὶ φύλακας παρουσιάζει μεγαλυτέραν ὁμοιότητα πρὸς τὴν πλατωνικὴν τοιαύτην. Σπουδαῖον ρόλον διαδραματίζουν εἰς τὴν παροῦσαν διαίρεσιν οἱ «εἰλωτες», οἱ ὅποιοι ἐνθυμίζουν τὴν σπαρτιατικὴν πολιτείαν. Ἐνταῦθα ἔχομεν προανάκρουσμα τῆς τελικῆς ἀντιλήψεως τοῦ Φιλοσόφου, ὅπως αὕτη διατυπώνεται εἰς τοὺς Νόμους του, ἔνθα προτίθεται νὰ ἐκθέσῃ «πολιτείαν λακωνικὴν. . . προστιθεμένης τῆς ἐν τοῖς ἄρχουσι φιλοσοφίας».

Οἱ «εἰλωτες» δὲν εἶναι μία κατωτέρα κοινωνικὴ τάξις διὰ τὸν Γεμιστόν. Δὲν εἶναι οἱ παρῖαι τῆς ζωῆς, οὔτε ἀμελητέα τις ποσότης ἀνθρώπων προωρισμένων δι' ἀγγαρείαν. Καίτοι ὁ ὅρος φέρει πρὸ ὀφθαλμῶν τοὺς Λακεδαιμόνας εἰλωτας, ἐν τούτοις, ἐμπνεόμενος προδήλως ὁ Πλήθων ἤδη κατὰ τὴν παροῦσαν ἐποχὴν, ὅτε ἔγραφε τὸ ὑπόμνημά του, ἀπὸ τὴν ὑγιᾶ ἀρχὴν νὰ παρουσιάσῃ τὴν λακωνικὴν πολιτείαν χωρὶς πολλὴν σκληραγωγίαν, προσδίδει εἰς τοὺς «εἰλωτας» θέσιν διάφορον ἐκείνης τῶν Σπαρτιατῶν εἰλώτων. Δὲν εἶναι δοῦλοι ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἀλλ' ἰσόκυροι καὶ ἰσάξιοι πρὸς πάντας τοὺς ἄλλους πολῖται. Μόνον ὁ ὅρος εἶναι εἰλημμένος ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Σπάρτην, ὅχι ὅμως καὶ τὸ περιεχόμενόν του. Ἡ περιγραφή του δὲν δίδει τὴν ἀφορμὴν, ὥστε μεταξὺ ὄλων τῶν Ἑλλήνων νὰ ὑπάρχῃ «πλείστη ἀπορία καὶ ἔρις» ὡς πρὸς τὸ θέμα, ἂν εἶναι καλόν τι ἡ εἰλωτεία, ὅπως συνέβη ἀναλόγως ἐν τῇ ἀρχαιότητι, καθ' ἃ μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πλάτων². Ἡ εἰλωτεία, ὅπως τὴν ἐφαντάσθη ὁ Πλήθων, ἦτο ἀναντιρρήτως μία ἀναγκαία καὶ ὑγιᾶς διὰ τὴν ἐποχὴν του κοινωνικὴ βᾶσις, ἐφ' ὅσον οἱ εἰλωτες δὲν ἦσαν τίποτε ἄλλο παρὰ ἀπλῶς οἱ φορολογούμενοι: «Τοὺς δὲ ταύτην εἰσοίσοντας τὴν εἰσφορὰν καλέσειε μὲν ἂν τις οὕτωςι εἰλωτας διὰ τὸ ἀφειμένους τῆς στρατείας ἐπὶ τὸ εἰσφέρειν τετράχθαρι»³. Δι'

1. Πρβλ. *Πλήθωνος*, Εἰς Μανουήλ, 7 (PG, 160, 825 CD).

2. *Πλάτωνος*, Νόμοι, ΣΤ, 776 C 6 ἐξ.

3. *Πλήθωνος*, Εἰς Μανουήλ, 13 (PG, 160, 829 D). Τοῦτο εἶναι ὅλως ἀντίθετον πρὸς τὴν τῶν εἰλώτων ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Σπάρτῃ περιγραφὴν τῶν *Ἡροδότου*, *Ἱστορίαι*, IX, 28 καὶ *Θουκυδίδου*, *Συγγραφὴ*, IV, 8. Πρβλ. *Ellissen*, *Analekten*. . . , IV, 2, σ. 141 ἐξ.

αὐτὸ καὶ ὀνομάζει αὐτοὺς «κοινοὺς τροφείας», τοὺς ὁποίους δέον οἱ λοιποὶ «ὥς μάλιστ' ἀπεριέπειν»¹.

Τὴν διάκρισιν ταύτην προτείνει ὁ Γεμιστὸς ἐκ λόγων ἀνάγκης. Οἱ εἰλωτες θὰ ἐργάζωνται πρὸς συντήρησιν τῶν στρατιωτῶν, ὥστε οὗτοι νὰ μὴ ἐγκαταλείπουν τὰς θέσεις τῶν ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ὑλικῆς ἀνάγκης καὶ νὰ παραμένουν τοιοῦτοτρόπως «ἅπη τάττοινο»², ἀφοῦ εἰς ἕκαστον στρατιώτην θὰ ἀνήκη εἰς εἶλωσ, εἰς δ' ἕκαστον ἱππέα δύο. Τὸ μέτρον τοῦτο τοῦ διαχωρισμοῦ εἰς φύλακας καὶ εἰς εἰλωτας δέον νὰ ληφθῇ ἐκεῖ μόνον ὅπου τοῦτο εἶναι δυνατόν. Ὅταν μάλιστ' αἱ «ἐπιτήδειοι» πρὸς στράτευσιν εἶναι πάρα πολλοί, πρέπει νὰ καθιερωθῇ καὶ πάλιν ἡ «συζυγία» στρατιώτου-φορολογουμένου, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅμως ὅτι θὰ ὑπάρχῃ «ὁμοζυγία» καὶ ἐναλλαγὴ εἰς τοὺς ρόλους³. Εἶναι προβληματικόν, ἂν ὁ Πλήθων εἶχεν ἐν προκειμένῳ κατὰ νοῦν ἀνάλογον ἐκ τῆς ἀρχαιότητος ἄποψιν⁴. Μᾶλλον αὕτη δέον νὰ θεωρηθῇ καθαρώς πληθωνικὴ.

Θεωροῦμεν περιττὸν νὰ ἐξετάσωμεν περαιτέρω, εἰς ποίους προσέτι καὶ πόσοι εἰλωτες πρέπει νὰ κατανεμηθοῦν. Μόνον ἐν σημείῳ δέον νὰ ἐξαρθῇ. Ὅτι δηλονότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν ἔχει ἀπορρίψει ὁ Πλήθων τὸν Χριστιανισμόν, ἀφοῦ προτρέπει, ὅπως εἰς τοὺς ἐπισκόπους («τοὺς ἐπὶ τῆς μείζονος ἱερωσύνης») χορηγηθῇ ὡσαύτως εἰς εἶλωσ⁵. Καὶ εἶναι γεγονός, ὅτι εὐθὺς ἀμέσως καταφέρεται κατὰ τῶν «φιλοσοφεῖν φασκόντων», ἥτοι τῶν μοναχῶν, ἀλλὰ πράττει τοῦτο μόνον ἐκ λόγων οἰκονομικῶν. Δὲν εὐρίσκει ὁρθὸν νὰ ζοῦν οὗτοι εἰς βάρος τοῦ δημοσίου

1. Πλήθωνος, Εἰς Μανουήλ, 13 (PG, 160, 829 D).

2. Πλήθωνος, Εἰς Μανουήλ, 14 (PG, 160, 832 A).

3. Πλήθωνος, Εἰς Μανουήλ, 14 (PG, 160, 832 B).

4. Πρβλ. Ellissen, *Analekten*. . . , IV, 2, σ. 142.

5. Τὸν Χριστιανισμόν ἀπέρριψε τελείως τὸ πρῶτον, ὅτε μετέβη εἰς Ἰταλίαν. Μέχρι τότε «συμβιβάζει ἐν αὐτῷ τὴν διδασκαλίαν τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν», *Μαμαλάκη*, Ὁ Γ. Γεμιστὸς ἐν Πελοποννήσῳ. . . , σ. 42. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἐπίδρασις. . . , σ. 522. Πρβλ. *Νικολάου*, Ὁ Ζωροάστρης. . . , σ. 305 ἐξ.: «Ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἐν γένει ἀνθρωπιστικὴ κατάρτισις καὶ ἐμβρίθεια τοῦ Πλήθωνος, ὁ κίνδυνος διὰ τὴν ἐν παρακμῇ τελοῦσαν καὶ τὰ λείσθια πνέουσαν Αὐτοκρατορίαν, ἡ χρεωκοπία τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἐν γένει πνευματικῆς ἡγεσίας ν' ἀναζωογονήσουν καὶ ἐμψυχώσουν τὸ δεινῶς χειμαζόμενον Ἔθνος, ἡ καταπτώσις καὶ ὀκνηρία τῶν μοναχῶν, περὶ τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος ὁμιλεῖ εἰς τὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὸν βασιλέα Μανουήλ (15: PG, 160, 822 CD) καὶ αἱ ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἀτέρμοι καὶ ἀνωφελεῖς καὶ 'μικρολόγοι' ζητήσεις καὶ συζητήσεις κατὰ τὴν Σύνοδον συνετέλεσαν, ὥστε ὁ Γεμιστός, ἥδη ἐν Ἰταλίᾳ εὐρισκόμενος, ν' ἀναθεωρήσῃ ριζικῶς τὰς θρησκευτικὰς καὶ κοσμοθεωρητικὰς πεποιθήσεις του. . . καὶ ἀποκλίνῃ πρὸς λογικῶς ὀρθοτέρους καὶ προσιωτέρους αὐτῷ ἀπόψεις». Βλ. καὶ ἀν., σ. 44, σημ. 4.

χρήματος: «τὸ δὲ καὶ τὰ κοινὰ τούτους ἀξιοῦν καρποῦσθαι οὐδαμῇ οὔτε προσῆκον οὔθ' ὅσιον εἶναι οὔτ' αὐτοῖς τοῖς λαμβάνουσιν οὔτε τοῖς νέμουσιν»¹.

Ἐν κατακλειῖδι πρέπει νὰ τονισθοῦν τὰ ἐξῆς δύο σημεῖα. Πρῶτον, ὅτι ὁ Πλήθων δὲν δέχεται τὸν θεσμόν τῆς δουλείας. Τοῦτο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πλατωνικὴν ἀντίληψιν, ὅτι οἱ βάρβαροι (ὅχι ὅμως καὶ οἱ Ἕλληνες) εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι δοῦλοι², καὶ τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους δεχομένου μάλιστα τὴν δουλείαν φύσει, «ἐκ γενετῆς»³, καὶ ὀφειλομένην εἰς τὴν «κοινωνίαν λόγου»⁴, τὴν νοητικὴν δηλαδὴ τοῦ ἀνθρώπου ἱκανότητα. Δεύτερον δέ, ὅτι, καὶ πάλιν κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν «θεῖον καθηγεμόνα» Πλάτωνα, δὲν ἐχώρισεν ὁ Γεμιστὸς τὰς τάξεις μεταξὺ των τοιουτοτρόπως, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατος ἡ μεταπήδησις ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην. Ἡ πλατωνικὴ στεγανότης τῶν τάξεων ἐλλείπει ἀπὸ τὸ πληθωνικὸν σύστημα.

1. Πλήθωνος, Εἰς Μανουήλ, 15 (PG, 160, 832 C). Πρβλ. 16 (PG, 160, 833 A): οἱ μοναχοὶ βλάπτουν τὰ κοινὰ «ἀρχὴν καὶ κηφηνώδη ἕξιν σφίσιν αὐτοῖς κατασκευάζοντες». Βλ. ἐπ' αὐτοῦ, J. Dräseke, Georgios Gemistos Plethon, ZKG 19 (1899) 274.

2. Πρβλ. Πλάτωνος, Νόμοι, Ε, 469 BC. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Α, 2, 1252 β 8 ἐξ. Ὁ Δεσποτόπουλος, Πολιτικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 51 ἐξ. προσεπάθησε ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ὁ Πλάτων κατεδίκασε τὴν δουλείαν.

3. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Α, 5, 1254 α 23.

4. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Α, 5, 1254 β 22.

γ'. Ἡ ἀρχὴ τῆς κοινοκτημοσύνης

Τίποτε δὲν ἔθελξε τὸν οἰκονομικῶς ταλαιπωρούμενον καὶ ἐνδεῆ ἄνθρωπον περισσότερον ἀπὸ τὴν κοινοκτημοσύνην. Ἐντεῦθεν καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζη τὸ γεγονός, ὅτι αὕτη ἀπετέλεσε τὴν κοινωνικὴν δικλειῖδα διὰ πολλούς, οἱ ὅποιοι ἡσχολήθησαν μὲ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα. Ἡ κοινοκτημοσύνη ὑπὸ ποικίλην συχνάκις μορφήν καὶ διάφορον πολλακίς κοσμοθεωρητικὴν κατοχύρωσιν καὶ θεμελίωσιν ἐπρεσβεύθη καὶ ἐκηρύχθη ὑπὸ πολλῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος. Σοβαρὸν κίνητρον ὑπῆρξε τὰς περισσοτέρας φορὰς τὸ γεγονός, ὅτι τὸ ἀτομικὸν συμφέρον καὶ ἡ ἰδιοκτησία ἀντιστρατεύονται πρὸς τὸ γενικὸν συμφέρον. Φυσικὸν ἐπακολούθημα τῆς ἀντινομίας αὐτῆς εἶναι ἡ διάσπασις τῆς κοινωνικῆς ἐνότητος. Πρὸς οἰκοδόμησιν λοιπὸν τῆς ἐν λόγῳ ἐνότητος πρέπει νὰ βιωθῇ ἡ κοινὴ τῶν ἀγαθῶν κτῆσις.

Ὁ Πλάτων ἀπῆρτησε κοινοκτημοσύνην ὅχι μόνον τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν εἰδῶν παραγωγῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκογενείας καὶ τῶν τέκνων ἰδιαιτέρως εἰς τὰς δύο ἀνωτέρας τάξεις. Τὴν κοινὴν κτῆσιν γυναικῶν καὶ παίδων θεωρεῖ μάλιστα ὡς τὸ «μέγιστον ἀγαθόν», περὶ τοῦ ὁποῦ οὐδεμία ἀμφισβήτησις πρέπει νὰ ἐγείρεται¹. Γενικῶς εἰπεῖν τὰ ρήματα «τὸ ἐμὸν καὶ τὸ οὐκ ἐμὸν»² εἶναι ἐκεῖνα, τὰ ὅποια προκαλοῦν διχονοίας καὶ ἔριδας. Ὡς μόνη ἀσφαλὴς βᾶσις μένει ἡ κατάργησις τῆς ἰδιοκτησίας, πρᾶγμα τὸ ὅποion συνεπάγεται τὴν ἄμεσον κατάργησιν πάσης πηγῆς ἰδιοτελείας.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει διάφορον τοῦ διδασκάλου γνώμην. Ἡ ἀποψὶς τοῦ ἡγεῖ ρεαλιστικώτερον καὶ ἔχει περισσότεραν λογικότητα. Ἡ διαφωνία τοῦ πρὸς τὸν Πλάτωνα τὸν ὀδηγεῖ εἰς ὀριμεῖαν κριτικὴν. Τὴν ἀποκατάστασιν καὶ διατήρησιν τῆς ἐνότητος δὲν ἐπιζητεῖ εἰς τὴν κοινὴν κτῆσιν, ἀλλὰ, ἀναγνωρίζων τὸ πολυειδὲς καὶ διάφορον τῆς πόλεως, ὅτι δηλαδὴ σύγκειται ἐξ ἀνομοίων στοιχείων³, ἐξαίρει ἐν ἄλλο σημεῖον ἐποικοδομητικώτερον καὶ οὐσιωδέστερον εἰς τὴν πολιτείαν: τὴν ὑπαρξίν ἀκριβῶς τῆς ἰδιοκτησίας. Ἐπ' αὐτοῦ παρατηρεῖ λίαν ὀρθῶς ὁ Κ. Τσάτσος, ὅτι «τὸ ἐνδιαφέρον. . . τοῦ ἰδιοκτήτη εἶναι κίνητρο ἀναντικατά-

1. Πλάτωνος, Πολιτεία, Ε, 457 D. Βλ. καὶ Ε, 449 D ἐξ. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. Δεσποτοπούλου, Πολιτικὴ φιλοσοφία. . ., σ. 49, σημ. 10. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . ., σ. 146.

2. Πλάτωνος, Νόμοι, Ε, 462 C. Τὴν ἀποψιν ταύτην χαρακτηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης (Πολιτικά, Β, 3, 1261 β 16 ἐξ.) ὡς «παράλογισμὸν» καὶ ἀποκρούει μίαν τοιαύτην κοινοκτημοσύνην μὲ τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι «ἥκιστα. . . ἐπιμελείας τυγχάνει τὸ πλεῖστον κοινόν· τῶν γὰρ ἰδίων μάλιστα φροντίζουσιν. . .».

3. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Β, 2, 1261 α 21-22.

στατο, όπως βέβαιη είναι ή αδιαφορία για ό,τι είναι κτήμα του συνόλου»¹, διαπτύσσων τοιουτοτρόπως και επαναλαμβάνων τους λόγους του Σταχειρίτου: «ήκιστα. . . επιμελείας τυγχάνει τὸ πλείστων κοινόν»². Ἐνῶ ὁμως ἀπορρίπτει τὴν κοινοκτημοσύνην, εἰσηγεῖται τὴν κοινοχρησίαν τῶν ἀγαθῶν: «φανερὸν τοίνυν ὅτι βέλτιον εἶναι μὲν ἰδίας τὰς κτήσεις, τῇ δὲ χρῆσει ποιεῖν κοινάς»³.

Ἡ κοινοκτημοσύνη ἦτο διὰ τὸν Πλάτωνα μία θεωρητικὴ-οὐτοπικὴ σύλληψις, ἐν προὶδὸν τῆς σκέψεως καὶ τοῦ λόγου. Εἰς τὴν πρώτην ὁμως χριστιανικὴν κοινότητα ἡ κοινοκτημοσύνη ἐβίωθη. Ὁ συγγραφεὺς τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων μᾶς διηγεῖται, ὅτι «τοῦ πλήθους τῶν πιστευσάντων ἦν καρδία καὶ ψυχὴ μία, καὶ οὐδὲ εἷς τι τῶν ὑπαρχόντων αὐτῷ ἔλεγεν ἴδιον εἶναι, ἀλλ' ἦν αὐτοῖς πάντα κοινά»⁴. Ἐνταῦθα δέον ν' ἀποκλεισθῇ οἰαδῆτις ἀπ' εὐθείας ἐπίδρασις τῆς πλατωνικῆς περὶ κοινοκτημοσύνης ἀντιλήψεως. Ἡ κοινοκτημοσύνη εἰς τὴν πρωτοχριστιανικὴν κοινότητα ὠφείλετο εἰς τὴν περὶ ἀγάπης ἐντολὴν τοῦ Ἰησοῦ. Τὴν κοινοκτημοσύνην ἐβίωσαν ἐν συνεχείᾳ καὶ βιώνουν εἰσέτι οἱ μοναχοὶ τῶν κοινοβίων. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἡ κοινοκτημοσύνη ἀντικαθιστᾷ οὕτως εἰπεῖν τὴν πτωχείαν, ἡ ὁποία μαζί με τὴν παρθενίαν καὶ τὴν ὑπακοὴν ἀποτελοῦν τὰς τρεῖς θεμελιώδεις ἀρετὰς τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ὡσαύτως πατέρες τινὲς τῆς Ἐκκλησίας εἶδον εἰς τὴν πρωτοχριστιανικὴν κοινοκτημοσύνην ἐν λαμπρὸν ἰδεῶδες. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος κατέχει ἰδιαιτέραν θέσιν ἐν προκειμένῳ. Ἐπαναλαμβάνων μάλιστα τὸν τρόπον τινὰ τὰς λέξεις τοῦ Πλάτωνος προτρέπει συνεχῶς, ὅπως παύσουν οἱ χριστιανοὶ νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ «ψυχρὸν ῥῆμα ἐμὸν καὶ σόν»⁵, μιμούμενοι τὴν πρώτην κοινότητα.

1. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 262. Ὀλίγον κατωτέρω σημειώνει τὰ ἐξῆς: «Ἀνάμεσα στὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης παρατάσσει ὑπὲρ τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας εἶναι καὶ πὼς ἡ κοινοκτημοσύνη στερεῖ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν δυνατότητα νὰ ἀναπτύξῃ δύο ἀρετὲς σὲ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς κοινωνικῆς του δραστηριότητος, τὴν ἐλευθεριότητα πρὸς τοὺς συνανθρώπους του, ἀφοῦ δὲν θὰ ἔχῃ τίποτε δικό του νὰ τοὺς δώσῃ καὶ τὴ σωφροσύνη, εἰδικώτερα τὴν ἐγκράτεια στὰ ἐρωτικά, ἀφοῦ ὅλες οἱ γυναῖκες θὰ εἶναι καὶ δικές του καί, μὲ στήριγμα τὸ νόμο, θὰ μπορῇ νὰ ἔχῃ πολλές». Βλ. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Β, 5, 1263 α 40 ἐξ.

2. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Β, 3, 1261 β 33-34. Βλ. ἀν., σ. 93, σημ. 2.

3. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Β, 5, 1263 α 37 ἐξ.

4. Πράξεις, 4, 32. Πρβλ. Πράξεις 2, 44: «πάντες δὲ οἱ πιστεύσαντες ἐπὶ τὸ αὐτὸ εἶχον ἅπαντα κοινά, καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον καὶ διεμέριζον αὐτὰ πᾶσιν. . . ». Βλ. πλείονα Σ. Ἀγουρίδου, Ἡ κοινοκτημοσύνη ἐν τῇ πρώτῃ Ἐκκλησίᾳ, Θεσσαλονικὴ 1963, σ. 3 ἐξ.

5. Ι. Χρυσόστομου, Εἰς τὸν μακάριον Φιλογόνιον, 6, 1 (PG, 48, 749). Τοῦ αὐτοῦ, Εἰς τὸ ρητὸν «Δεῖ δὲ καὶ αἰρέσεις εἶναι. . . », 2 (PG, 51, 255). Τοῦ αὐτοῦ,

Ὁ Πλήθων δὲν εἰσγγεῖται κοινοκτημοσύνην οὔτε ὑπὸ τὴν πλατωνικὴν οὔτε τὴν χριστιανικὴν ἔννοιαν. Ἡ ἐνότης τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου δὲν ἔχει κατ' αὐτὸν τὴν ἀνάγκην νὰ στηριχθῇ οὔτε εἰς τὴν κοινὴν κτῆσιν οὔτε εἰς τὴν κοινὴν χρῆσιν τῶν ἀγαθῶν. Αὕτη διασφαλίζεται ἀνετώτερον, ὅταν ἕκαστος πολίτης θέτῃ ὑπεράνω τοῦ ἰδίου συμφέροντος τὸ κοινόν. Τὸ κοινόν συμφέρον, ὡς ἤδη προεδηλώθη¹, ἐμπερικλείει καὶ ἐξασφαλίζει καὶ τὸ ἴδιον. Τὸ δεύτερον χωρὶς τὸ πρῶτον εἶναι ἀκατόρθωτον. Πᾶς τις εἶναι εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὑποχρεωμένος νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι ἡ ὡς ἄνω κοινωνικὴ ἀρχὴ ἀποτελεῖ ἔξοχον σύλληψιν τοῦ νοῦ καὶ συγκινεῖ πᾶσαν καρδίαν φλεγομένην ἀπὸ τὸν σεβασμὸν πρὸς τὸν συνάνθρωπον καὶ τὴν εὐημερίαν του. Εἶναι ἡ σοφωτέρα ἀνθρωπιστικὴ προσταγὴ, τὸ ὕψιστον δέον παντὸς ἀνθρώπου. Εἶναι μία παραλλαγή καὶ διεύρυνσις, θὰ ἐλέγομεν, τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης. Ἡ τελευταία ἀπευθύνεται πρὸς τὸν πλησίον, τὸν συγκεκριμένον ἀνθρωπον, ἡ ἀνθρωπιστικὴ προσταγὴ κινεῖται πρὸς τὸ κοινωνικὸν σύνολον. Ὅταν ὅμως ἐξυπηρετῇται τὸ κοινωνικὸν σύνολον, εἶναι αὐτονόητον, ὅτι τῆς ἐξυπηρετήσεως ταύτης λαμβάνει πεῖραν καὶ ὁ συγκεκριμένος ἀνθρωπος ὡς μέλος καὶ ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Καὶ ταῦτα μὲν γενικῶς. Καὶ εἰδικώτερον ὅμως προτείνει ὁ Γεμιστὸς κάτι ὡς κοινόν. Τοῦτο συμβαίνει μὲ μεγάλην ἐπιφύλαξιν καὶ προσοχὴν, ὅπως διαπιστώνει ἀναγινώσκων τις τὰς εἰσαγωγικὰς λέξεις τοῦ ὑπ' ὅψιν χωρίου: «Ἰσως δ' ἀκόλουθον ἂν δόξειε τοῖς ἤδη εἰρημένοις καὶ τῇδε τὴν γνώμην εἰσενεγκεῖν»². Τὸ ὡς κοινόν θεωρούμενον καὶ εἰσηγούμενον εἶναι «ἅπαντα ἡ γῆ». Ταύτην «ὥσπερ ἴσως ἔχει κατὰ φύσιν κοινὴν ἅπασι τοῖς ἐνοικοῦσιν εἶναι, ἀντιποιεῖσθαι δὲ μηδὲν ἰδίᾳ χωρίου μηδενός, ἐξεῖναι δὲ παντὶ τῷ ἐθέλοντι φυτεῦειν τε ὅπῃ βούλεται καὶ ἐποικοδομεῖν καὶ ἀροῦν γῆς τι τοσοῦτον ὅπόσον βούλεται τε καὶ δύναται ὡς τούτου τε δὴ καὶ τοσούτου καὶ κύριον ἕκαστον ἐσόμενον,

Εἰς τὰς Πράξεις, 7, 2 (PG, 60, 66). Πρβλ. ἐπ' αὐτοῦ *Th. Nikolaou*, *Der Neid bei J. Chrysostomus, unter Berücksichtigung der gr. Philosophie*, Bonn 1969, σ. 84. Ὡσαύτως *O. Schilling*, *Christliche Wirtschaftsethik*, München 1954, σ. 23, ἐνθα ὁρθῶς τονίζεται, ὅτι ὁ Χρυσόστομος «ist weit davon entfernt, im Kommunismus das Allheilmittel für wirtschaftliche und soziale Schäden zu erblicken, er will seiner Gemeinde lediglich 'in der Rede' ein Idealbild vor Augen führen, wie sie auch heute der Welt noch zeigen könnte, was christliche Liebe vermag, und zwar nach dem Vorbild der christlichen Urgemeinde in Jerusalem mit ihrem freiwilligen Kommunismus».

1. Βλ. ἀν., σ. 64.

2. *Πλήθωνος*, Εἰς Μανουήλ, 18 (PG, 160, 833 D). Πρβλ. (*Κ. Παπαρηγοπούλου*;) «Ἑλλήν σοσιαλιστὴς τῆς δεκάτης πέμπτης ἑκατονταετηρίδος, II 1 (1850-1851) 154-155. Δ. Στεφανίδου, Ὁ Γ. Γεμιστὸς Πλήθων καὶ ἡ θέσις του ἐν τῇ κοινωνικῇ οἰκονομίᾳ, *ΕΚΔΟ* (1940) 394 ἐξ.

ἐπὶ τοσοῦτόν τε ἐφ' ὅσον περ ἂν καὶ κατέχων μὴ ἀμελοῖται τοῦ ἐργάζεσθαι, μηδενὶ μηδὲν τελοῦντα μηδ' ἐνοχλούμενον μηδὲ καλυδόμενον μηδ' ὕφ' ἐνὸς ἄλλου ἢ τοῦ τῷ ἐργάζεσθαι αὐτοῦ προεληφότες, κατὰ τὸν ἐπὶ τοῖς κοινοῖς τε καὶ μηδ' ἐτέρῳ μᾶλλον προσήκουσι νόμον. . . Τοῖς μὲν γὰρ χωρίου του δόξουσιν ἂν στερέσθαι ἱκανὸν παραμύθιον τὸ μὴ μᾶλλον ἂν χωρίου του δοκεῖν τούτους ἀφαιρεῖσθαι ἢ συμπάσης γῆς παρέχειν ἐξουσίαν ἐν τῷ κοινῷ, εἴ γε μὴ ἀργεῖν βούλονται. Καὶ πάντα δ' ἂν οὕτως ἐνεργὰ τε εἴη καὶ ἔγκαρπα καὶ οὐδὲν ἀργὸν ἢ ἀτημέλητον, εἰ παντὶ ἐξείη τῷ ἐθέλοντι ἐπὶ τοῖς ἴσοις πανταχῇ ὅποι βούλοιτο ἐργάζεσθαι, ὥστ' ἂν καὶ τῷ κοινῷ καὶ τῷ ἰδίῳ μᾶλλον τι ταῦτα λυσιτελεῖν»¹. Τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐπιχείρημα διὰ τὴν κοινὴν τῆς γῆς κτῆσιν εἶναι διὰ τὸν Λόγιον τοῦ Μυστρά, ὅτι τοῦτο εἶναι «κατὰ φύσιν», ἀποτελεῖ φυσικὴν κατάστασιν. Δεύτερος λόγος, ὁ ὁποῖος ὥθησε τὸν Γεμιστὸν εἰς τὴν εἰσήγησιν τοῦ μέτρου τούτου, ἦτο τὸ γεγονός, ὅτι ὠρισμένα ἐδάφη ἔμειναν «ἀργὰ καὶ ἀτημέλητα», ἦτοι ἀκαλλιέργητα, διότι οἱ ἰδιοκτῆται αὐτῶν δὲν εἶχον ἀνάγκην, κυρίως ὅμως διότι δὲν ἠδύναντο λόγῳ μεγάλων ἰδιοκτησιῶν, κατὰ τὸ φεουδαρχικὸν τῆς Δύσεως σύστημα², νὰ καταστήσουν ταῦτα «ἐνεργὰ καὶ ἔγκαρπα»³. Τὸ εἰσηγούμενον μέτρον θὰ ἤρε τὴν ἀτασθαλίαν ταύτην, καθότι ἕκαστος θὰ προέβαιεν εἰς τὴν καλλιέργειαν ἐκείνης μόνον τῆς ἐκτάσεως, τὴν ὁποῖαν θὰ ἠδύνατο, καὶ τὴν ὁποῖαν ἀσφαλῶς θὰ προσλάμβανεν. Εἰς τὰ τυχόν προβληθησόμενα ἐμπόδια διὰ τὴν πραγμάτων τῆς κοινοκτημοσύνης τῆς γῆς ὡς «ἱκανὸν παραμύθιον», θὰ ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι ἐν τῇ πράξει διὰ τοῦ μέτρου αὐτοῦ καθίστατο ἕκαστος ἀπὸ ἰδιοκτῆτης μικροῦ χωρίου ἐξουσιαστῆς «συμπάσης γῆς». Ἡ πρότασις τοῦ Γεμιστοῦ ὑπὸ τὴν παροῦσαν τῆς μορφῆς εἶναι λίαν γενικὴ, διὸ προτείνει, ὅπως πάντα ταῦτα καθορισθοῦν ἐν ταῖς λεπτομερείαις αὐτῶν διὰ νόμου.

Συνοψίζοντες εἶναι δυνατόν νὰ εἰπώμεν, ὅτι ὁ Πλήθων ἀρνεῖται τόσον τὴν ἑγγεῖον ἰδιοκτησίαν ὅσον καὶ τὴν κοινοκτημοσύνην τῶν ἀγαθῶν καὶ εἰδῶν παραγωγῆς. Ὁ Σ. Σπέντζας⁴, ἀσχολούμενος διεξοδι-

1. Πλήθωνος, Εἰς Μανουήλ, 18-19 (PG, 160, 833 D - 836 AB).

2. Βλ. εἰδικώτερον περὶ αὐτοῦ J. Bühler, Die Kultur des Mittelalters, Leipzig 1931, σ. 165 ἐξ. F. L. Ganshof, Qu' est-ce que la féodalité, Brüssel³ 1957. M. Weber, Wirtschaft und Gesellschaft, 1956.

3. Προβλ. Zakythinos, Le Despotat. . . , τ. 1, σ. 179 ἐξ. Βακαλοπούλου, 'Ιστορία. . . , τ. 1, σ. 224. A. M. Andréadès, 'Ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ Βυζ. Κράτους, N. H. Baynes καὶ H. St. L. B. Moss, Βυζάντιο, σ. 108 ἐξ.

4. Σπέντζα, Αἱ οἰκονομικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ ἀπόψεις. . . , σ. 55. Ὁλίγον κατωτέρω γράφει ὁ ἴδιος: «Εὐνόητον τυγχάνει ὅτι, διὰ τοῦ σεβασμοῦ τοῦ δικαίωματος τῆς προτεραιότητος, παρεδέχετο ἐμμέσως καὶ τὴν δυνατότητα τῆς φυσιολο-

κώτερον μὲ τὸ ἐν λόγῳ θέμα, εὐρίσκει τὴν ἄποψιν ταύτην «ὅλως πρωτότυπον καὶ τολμηράν». Εἶναι πράγματι πρωτότυπος ἡ ἀντίληψις αὕτη ὑπὸ τὴν δεδομένην μορφήν καὶ ἥκιστα συμβιβάσιμος πρὸς τὴν κοινοκτημοσύνην τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ κομμουνισμοῦ. Ὡσαύτως οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν κοινοκτημοσύνην τῶν Μπεντρεντίν-Μπερεκλουτσε, περὶ τῆς ὁποίας μᾶς παρέχει πληροφορίας ὁ Μιχαήλ Δούκας¹. Ὅτι ὁ Γεμιστὸς «ἤξερε τὸ κίνημα» τούτων, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Ι. Μαμαλάκης², εἶναι ἀναπόδεικτος ὑπόθεσις, ἐναντίον τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ τὸ διάφορον ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον κήρυγμα περὶ κοινοκτημοσύνης τούτων. Ὡσαύτως οὐδεὶς λόγος συνηγορεῖ, ὥστε νὰ ὑπολάβωμεν περαιτέρω ἐπίδρασιν ὡς πρὸς τὴν προτεινομένην τῆς γῆς κτῆσιν.

Ὁ καλλιεργητὴς τῆς γῆς ἀνῆκεν, ὡς γνωστόν, κατὰ Πλήθωνα εἰς τὴν τάξιν τῶν «εἰσοισόντων», τῶν φορολογουμένων. Ὁ Πολυτίτωρ τοῦ Μυστρᾶ εἰσηγεῖται τὴν «μίαν εἰσφοράν»³ καὶ προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ λεπτομερείας τινὰς ὡς πρὸς τὴν φορολογίαν, προτείνων τὴν πληρωμὴν τοῦ 1/3 τῶν προσόδων⁴. Γενικῶς εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν ἐπ' αὐτοῦ δύο παρατηρήσεις: πρῶτον εἶναι προφανὴς ἡ πρόθεσις τοῦ Γεμιστοῦ νὰ βάλλῃ τὰς εἰς τὴν οἰκονομίαν τοῦ Δεσποτάτου καὶ κατ' ἐπέκτασιν τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ δεύτερον ἡ καθιέρωσις καθωρισμένης φορολογίας ἀποδεικνύει, ὅτι οὗτος εὐρίσκεται μακρὰν πάσης ἐννοίας γενικῆς καὶ ὁλοκληρωτικῆς κοινοκτημοσύνης.

γικῆς μεταβιβάσεως τῆς χρήσεως καὶ εἰς τοὺς ἐπιγόνους τοῦ «χρήστου», ἐφ' ὅσον οὗτοι ἐνδιέφεροντο, λόγῳ τοῦ ὅτι εἶχον ἀπάσας τὰς πιθανότητας διαδοχῆς. Ὁ Πλήθων ἕμως οὐδὲν ὑπαινίσσεται τοιοῦτόν τι. Ἡ εἰκασία τοῦ Σπέντζα ἀντιτίθεται πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Φιλοσόφου. Οὗτος ἐθεώρει τὴν γῆν ὡς «ἐλεύθερον ἀγαθόν», κατὰ τοὺς λόγους τοῦ αὐτοῦ μελετητοῦ. Πῶς εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος περὶ τῆς μεταβιβάσεως ταύτης; Καλλιεργητὴς ἐγένετο ὁ ἐκάστοτε «προεὶληφώς».

1. Μ. Δούκα, Βυζ. Ἰστ., 21, Bonnæ 1834, σ. 112: «Καὶ ἐδίδαξε τοῖς Τούρκοις (τ.ἔ. ὁ Μπερεκλουτσε) ἀκτημοσύνην, καὶ πλὴν τῶν γυναικῶν τὰ λοιπὰ πάντα κοινὰ ἐδογμάτισε, καὶ τροφὰς καὶ ἐνδύματα καὶ ζεύγη καὶ ἀρούρας. ἐγὼ εἰς τὸν σὸν οἶκον ὡς ἐμόν, σὺ δὲ εἰς τὸν ἐμόν ὡς σόν, πλὴν τοῦ θήλεος μέρους. πλανήσας δὲ τοῖς πάντας ἀγροίκους ἐν αὐτῷ τῷ δόγματι, ὑποῦλως ἐπραγματεύετο καὶ τὴν τῶν Χριστιανῶν φιλίαν· ἐξέθετο γὰρ δόγμα, ὅστις τῶν Τούρκων εἴποι ὅτι Χριστιανοὶ οὐχ ὑπάρχουσι θεοσεβεῖς, οὗτος ἀσεβὴς ἐστίν».

2. Μαμαλάκη, Ἡ ἐπίδρασις. . ., σ. 509 ἐξ.

3. Πλήθωνος, Εἰς Μανουήλ, 11 (PG, 160, 829 A). Περὶ τῆς σημασίας τοῦ μέτρου τούτου ἰδὲ πλεονα Σπέντζα, Αἱ οἰκ. καὶ δημ. ἀπόψεις. . ., σ. 86 ἐξ. καὶ δὴ σ. 90, ἐνθα λέγεται: «ἡ προτεινομένη φορολογία τῆς ἑμῆς εἰσφορᾶς» ἔστω καὶ τῆς γεωργικῆς μόνον προσόδου ὑπῆρξε μία θετικὴ, σημαντικὴ καὶ ἀξιόλογος ἐννοία, πρόδρομος τοῦ καὶ σήμερον ἰσχύοντος φορολογικοῦ συστήματος εἰς ἀρκετάς χώρας, ὅπερ εἶναι ἀποτέλεσμα ἐξελέγξως πάντε ὁλοκληρῶν αἰώνων ἔκτοτε».

4. Πλήθωνος, Εἰς Μανουήλ, 12-13 (PG, 160, 852 C - 853 B).

7. Ἐθνικὸς χαρακτήρ τῆς πολιτείας

Τὸ Βυζαντινὸν Κράτος ἀποτελεῖ διὰ τὴν Δύσιν ἓν εἶδος γεφύρας πνευματικῆς πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν τῆς ἀρχαιότητος ¹. Ἡ διαπίστωσις αὕτη ἀναγνωρίζεται ὁσημέραι ὑπὸ πλειόνων μελετητῶν. Ὁ Karl Krumbacher ὑπῆρξεν ὁ πρωτοπόρος Βυζαντινολόγος, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγεν εἰς εὐρυτέραν κλίμακα τὴν σοβαρὰν ἀλλαγὴν ὡς πρὸς τὴν σημασίαν καὶ ἐκτίμησιν τῆς ἱστορικῆς καὶ πολιτιστικῆς συμβολῆς τοῦ Βυζαντίου ². Αἱ θέσεις τοῦ Fallmerayer περὶ ἐκσλαβισμού τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ³ καὶ ἀνάλογοι τοιαῦται ἀνήκουν εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ εἶναι ὅλως ἐσφαλμέναι. Ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμός δὲν ἔπαυσεν ὑπάρχων οὔτε ὡς «ἐθνικὴ» ὄντοτης οὔτε ὡς πνευματικὴ δημιουργία. Φυσιολογικὴ καὶ ὀργανικὴ συνέχειά του ὑπῆρξεν ὁ βυζαντινὸς Ἑλληνισμός καὶ πρὸς αὐτὸν συνδέεται ἀρρήκτως ὁ νέος Ἑλληνισμός. Καὶ εἶναι μὲν γεγονός, ὅτι «ὁ ὅρος ἐθνικὴ συνείδησις εἶναι κάτι ποὺ παρουσιάζεται στὴν ὁρολογία τῆς νεώτερης ἐποχῆς καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι κατάλληλος νὰ καλύψῃ μὲ ἀκρίβεια ἀνάλογα φαινόμενα τοποθετημένα στὴν περιοχὴ τῆς Ἀρχαιότητος» καὶ ὅτι ἡ Ἀναγέννησις ὡς ἀντίδρασις πρὸς τὸ πνευματικὸν κράτος τοῦ Πάπα συνέβαλε τὰ μέγιστα εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ χειραφέτησιν τοῦ Ἐθνικισμοῦ ⁴,

1. H.-W. Haussig, *Byzantinische Geschichte*, Stuttgart 1969, σ. 10.

2. K. Oehler, *Antike Philosophie und byzantinisches Mittelalter*, München 1969, σ. 15 ἐξ. Πρβλ. W. Ohnsorge, *Abendland und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen Beziehungen und des Kaisertums*, Darmstadt 1963, σ. 1 ἐξ.

3. Πρβλ. J. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea*, τ. 2, Stuttgart-Tübingen 1830-1836. Ἐπίσης *Τοῦ αὐτοῦ*, *Byzanz und das Abendland. Ausgewählte Schriften*, Wien 1943, σ. 281 ἐξ. καὶ σ. 301: «Die Restauration von Byzanz — das ist ein Axiom — kann nur eine 'slavogräkische', keine byzantinische, am wenigsten aber eine hellenische sein. . . . Als Teile eines großen Ganzen könnten die Griechen Europa quälen. . .».

4. Γεωργούλη, Πλάτωνος Πολιτεία, σ. CXII ἐξ. Λίαν ἐνδιαφέρουσαι καὶ καταποτιστικαὶ εἶναι ἐν προκειμένῳ αἱ μελέται τοῦ Κ. Βουρβέρη, Ἡ ἐθνικὴ συνείδησις τοῦ Πλάτωνος, Ἀθῆναι 1939, καὶ Ἡ ἐλληνικὴ συνείδησις τοῦ Πλάτωνος, Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπιστικὴ Ἑταιρεία, Σειρὰ Πρώτη, τεύχος 30, Ἀθῆναι 1965, βλ. ἰδιαιτέρως σ. 3: «ὁ ὅρος ἐθνικὴ συνείδησις εἶναι κυρίως γνώρισμα τῆς νεωτέρας ζωῆς, χρονολογούμενον ἀπὸ τῆς διαμορφώσεως ἐθνικῶν κρατῶν. Προκειμένου περὶ ἀρχαίας ἐλληνικῆς ζωῆς εἶναι περισσότερον σύμφωνος πρὸς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότη-

πλὴν ὅμως δὲν πρέπει νὰ παραθεωρῇται ἐν ταυτῷ, ὅτι ἡ Ἀναγέννησις εἶναι κυρίως ἐπιστροφή εἰς τὴν ἀρχαιότητα καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἑλληνικὴν τοιαύτην. Δεδομένου δέ, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης συνέχισε νὰ ζῇ ἐν Βυζαντίῳ, ἔχομεν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἐπιστροφήν πρὸς τὸν ἕνα Ἑλληνισμόν, ὁ ὅποῖος, ἂν καὶ ἐν τῇ ροῇ τῆς ἱστορίας δὲν παρουσιάσθῃ μὲν ὡς συγκεκροτημένον ἔθνος μὲ αὐστηρῶς ἔθνικὴν συνείδησιν, ἐν τούτοις ὅμως διεχώριζε καὶ διέκρινε πάντοτε ἑαυτὸν ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαούς, τοὺς κοινῶς βαρβάρους καλουμένους. Τὸν ἔθνικόν του χαρακτήρα ἐσυνειδητοποίησεν ὁ Ἑλληνισμὸς κυρίως κατὰ τὴν τελευταίαν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας περίοδον. Εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δέον νὰ ἀναζητήσωμεν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ ὡς ἔθνικῆς ὀντότητος. Πάντες οἱ μελετηταὶ συμφωνοῦν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ καὶ ἕκαστος τονίζει τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν παράγοντα. Σχεδὸν καθολικὴ συμφωνία ὑπάρχει ὅμως εἰς τὴν ἔξαρσιν ἑνὸς παράγοντος, τῆς σημασίας διὰ τὸν νέον Ἑλληνισμόν τοῦ Μυστρᾶ καὶ τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος¹.

Ὁ Γεμιστὸς κυρίως διὰ τῶν δύο ὑπομνημάτων του ἔθεσε τὰς βάσεις, ἐφ' ὧν ὠκοδομήθη ἡ ἔθνικὴ συνείδησις τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ². Τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι ὁ Γεμιστὸς κατ' ἀποκλειστικότητα ἔπραξε τοῦτο, διότι

τα ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὅρου ἑλληνικὴ συνείδησις καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας πρόκειται περὶ ἐκδηλώσεων, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ γνωρίσματα συγγενῇ ἢ ὅμοια πρὸς τὰ τῆς νεωτέρας ἔθνικῆς συνειδήσεως».

1. Πρβλ. Δ. Δανηλίδη, Ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία. . . , σ. 77, 80, 84. Τωμαδάκη, Πλήθων. . . , σ. 437. Σ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, τ. 1, σ. β' ἐξ. Ζακυνθοῦ, Ἱδεολογικαὶ συγκρούσεις. . . , σ. 798. Ὁ Π. Κανελλόπουλος, Γεννήθηκα. . . , σ. 234, εἰς γλαφυρὰν καὶ ποιητικὴν γλῶσσαν γράφει: «Μπροστά μου καὶ κοντά μου. . . εἶναι ὁ Μυστρᾶς, εἶναι ἡ νέα Ἑλλάς. Καὶ προχώρησα πρὸς τὴν νέα Ἑλλάδα, χωρὶς νὰ χρησιμοποιήσω ἴσως τότε (1431) τίς δύο αὐτὲς λέξεις, ποὺ ὥσισο εἶχαν ἀρχίσει νὰ ζητοῦν μέσα μου ἢ μιὰ τὴν ἄλλη». Δ. Τσάκωνα, Τὸ κίνημα τοῦ Μυστρᾶ καὶ ὁ Πλήθων-Γεμιστός, σ. 94-95: «Χωρὶς τὸ κίνημα τοῦ Μυστρᾶ δὲν θὰ ὑπῆρχε Νεοελληνικὴ Ἑθνικὴ Συνείδησις. . . Ὁ Μυστρᾶς εἶναι ἡ ἔθνικὴ μας ἐγρήγορις, τὸ νέον ἔθνος». Τοῦ αὐτοῦ, Εἰσαγωγή εἰς τὸν Νέον Ἑλληνισμόν, Ἀθήναι 1958, σ. 19 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἑλληνικότης, Ἀθήναι² 1962, τ. 1, σ. 43 ἐξ. L. Bréhier, Byzance et empire byzantin, BZ 30 (1929-30) 362. Καζάτζη, Γ. Γ. Πλήθων. . . , σ. 15. Μαμαλάκη, Βιβλιοκρισία. . . , σ. 380 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἐπίδρασις. . . , σ. 506. Β. Τατάκη, Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας, σ. 184 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, La philosophie Byzantine, σ. 291. J. Dräseke, Zu Platon und Plethon, σ. 292. Σακελλαρίου, Ὁ Πλήθων. . . , σ. 160.

2. Ὁ Beck, Theodoros Metochites. . . , σ. 126, γράφει, ὅτι «in diesen Schriften fällt ein sehr starker rein hellenischer Rassenstolz auf». Ὁ δὲ L. Bréhier, Byzance. . . , σ. 362, ὀνομάζει τὸ ὑπόμνημα πρὸς τὸν Μανουήλ «un veritable manifeste de patriotisme hellenique». Ὁ Βακαλόπουλος, Ἱστορία. . . , τ. 1, σ. 220, θεωρεῖ τὸν Γεμιστὸν ὡς «θεωρητικὸν τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, σὰν ὁραματιστὴ ἐνὸς νέου, συγχρονισμένου ἑλληνικοῦ κράτους».

ὁ νέος Ἑλληνισμός «εἶχε πρὸ πολλοῦ γεννηθῆναι»¹. Καὶ ἄλλοι λόγιοι πρὸ τοῦ Πλήθωνος ἔστρεψαν τὰ βλέμματά των πρὸς τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμόν καὶ ἐπεζήτησαν μὲ νοσταλγίαν γενικωτέραν στροφήν. Δὲν δύνανται ὁμῶς νὰ συγκριθοῦν πρὸς αὐτόν. Αἱ διακηρύξεις τοῦ Πλήθωνος εἶναι μοναδικῆς καὶ ἀναντιρρήτου σημασίας, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν γένεσιν τοῦ νεοελληνικοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος.

Δύο χωρία ἔχουν ἰδιαιτέραν θέσιν πρὸς ὑπογράμμισιν τοῦ ὡς ἄνω γεγονότος. Ἀμφοτέρω προέρχονται ἀπὸ τὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὸν βασιλέα Μανουήλ: «Ἐσμεν γὰρ οὖν ὧν ἡγεῖσθῃτε καὶ βασιλεύετε Ἑλληνας τὸ γένος, ὡς ἡ τε φωνὴ καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ»². «Συμπάσης δὲ ταύτης τῆς χώρας αὐτῇ Πελοπόννησος ὁμολογεῖται τὰ πρῶτά τε καὶ γνωριμώτατα ἐνεγκοῦσα τῶν Ἑλλήνων γένῃ, καὶ ἀπὸ ταύτης ὀρμώμενοι τὰ μέγιστα τε καὶ ἐνδοξότατα Ἑλληνες ἔργα ἀπεδείξαντο»³.

Ἐπ' αὐτῶν εἶναι δυνατόν νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ἡ διακήρυξις ἰδιαιτέρως «Ἑλληνες τὸ γένος ἐσμεν» ἀποτελεῖ τὸ ἐγερτήριον σάλπισμα τῆς ἐθνικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ συνειδήσεως. Ἐκ τῶν τριῶν τοῦ Βυζαντίου συντελεστῶν (Ἑλληνισμός, Χριστιανισμός, Ρωμαϊσμός)⁴ ἐξάγει ὁ Γεμιστὸς ἰδιαζόντως τὸν Ἑλληνισμόν⁵. Δὲν καταπολεμεῖ οὔτε περιορίζει

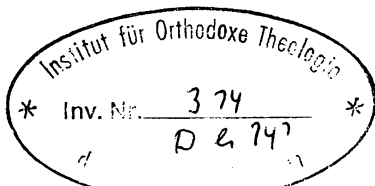
1. *Τωμαδάκη*, Πλήθων. . . , στ. 437.

2. *Πλήθωνος*, Εἰς Μανουήλ, 2 (PG, 160, 821 B). Πρβλ. *Πλήθωνος*, Συμβουλευτικός, 1 (PG, 160, 841 B): «Καὶ δὴ καὶ ἐπὶ τῆς ἡμετέρας πόλεως καὶ ἔθνους . . . ». Ἡ λέξις «ἔθνος» ἀπαντᾷ συχνότερον παρὰ Πλήθωνι, βλ. *Πλήθωνος*, Συμβουλευτικός, 3 (PG, 160, 844 B), 4 (PG, 160, 845 A), 8 (PG, 160, 848 D). Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 868 D). Τοῦ αὐτοῦ, *Μονωδία* β' (PG, 160, 953 A): ἐδῶ γίνεται λόγος περὶ τοῦ ἔθνους τῶν Θρακῶν. Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα «Ἑλληνες», σημειωτέον, ὅτι τοῦτο χρησιμοποιοῖ ὁ Γεμιστὸς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπὸ ἔννοιαν συλλογικὴν, ἥτοι δι' ἅπαντας τοὺς Ἑλλήνας ἀνεξαρτήτως τόπου κατοικίας, βλ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀντιλήψεις, (PG, 160, 1011 D). Τοῦ αὐτοῦ, Προσφωνημάτιον, *Λάμπρου*, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, 4, σ. 208-209. Τοῦ αὐτοῦ, Ἑλληνικά, 1, 41, *Reichard*, σ. 84. II, 1, *Reichard*, σ. 100. Οὕτω παύει ὁ ὅρος Ἑλληνες νὰ σημαίνει τοὺς «εἰδωλόατρας» πρβλ. καὶ *Georgina Buckler*, Ἡ Βυζαντινὴ ἐκπαίδευσις, *N. H. Baynes* καὶ *H. St. L. B. Moss*, Βυζάντιον, σ. 308. Ὁμοίως χρησιμοποιοῦν τὴν λέξιν τόσον ὁ *Ἰωάν. Ἀργυρόπουλος*, *Μονωδία* εἰς Ἰωάννην Παλαιολόγον, *Λάμπρου*, Ἀργυροπούλεια, σ. 61 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Παραμυθητικὸς πρὸς Κων/νον, *Λάμπρου*, Ἀργυροπούλεια, σ. 8 ἐξ., ὅσον καὶ ὁ *Λαόν. Χαλκοκονδύλης*, Ἀποδείξεις ἱστοριῶν, 1, Bonn 1843, σ. 7 ἐξ. Πρβλ. καὶ *H.-G. Beck*, Reichsidee und nationale Politik im Spätbyzantinischen Reich, *BZ* 53 (1960) 86-94.

3. *Πλήθωνος*, Εἰς Μανουήλ, 3 (PG, 160, 824 A). Πρβλ. καὶ *Knös*, G. Pléthon. . . , σ. 103.

4. Πρβλ. *Beck*, Theodoros Metochites. . . , σ. 129.

5. Πρβλ. καὶ *H.-G. Beck*, Kirche und theologische Literatur im byzan-

τὸν Ρωμαϊσμόν, ὅπως δέχεται ὁ H.-G. Beck¹, ὡς πρὸς τὴν σημασίαν καὶ σπουδαιότητά του ἐν τῇ διοργανώσει τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Ἀντιθέτως εἰς τὴν δίνην τῆς ἐθνικῆς του ἐξάρσεως ἐκλαμβάνει καὶ τὸν Ρωμαϊσμόν ὡς παραφυάδα τοῦ Ἑλληνισμοῦ: «Πελοποννησίων οὐκ ἀλλότριαι, εἴ γε Αἰνιᾶσι μὲν Σαβῖνοι ἐπὶ τοῖς ἔσοις καὶ ὁμοίοις συνωκισμένοι Ῥώμην εὐτυχεστάτην πόλεων κατέκρησαν, Σαβῖνοι δὲ ἐκ Πελοποννήσου τε, καὶ Λακεδαιμόνιοι»². Δὲν διστάζει μάλιστα, στοιχῶν τῇ παραδόσει, νὰ ὁμιλήσῃ, ὀλίγα ἔτη ἀργότερον, καὶ περὶ τοῦ «ἡμετέρου τούτου τοῦ Ρωμαίων γένους»³. Διὰ τὸν Λόγιον τοῦ Μυστρά προέχει ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ ἐπερχομένου κινδύνου. Ἡ στρόφη πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν δὲν εἶναι ἄρνησις τοῦ Βυζαντίου, ἀλλ' ἐξαρσις ἐνὸς παράγοντος, ὁ ὁποῖος εἶχε κάπως παραμεληθῇ. Εἰς τὸν Ἑλληνισμόν ἐπιζητεῖ ὁ Γεμιστὸς τὴν ἀναγεννητικὴν ἐκείνην δύναμιν, ἡ ὁποία θὰ βοηθήσῃ πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ κινδύνου. Ὁ κίνδυνος βιάζει πρὸς ἀφύπνισιν καὶ ἐγρήγορσιν ἀπὸ τὸν λήθαργον· ἀπαιτεῖ σύντονον καὶ ἀποτελεσματικὴν ἀντίδρασιν· φέρει εἰς μέσον τὴν ἀνάγκην τονισμοῦ ἰδεῶν καὶ ἰδανικῶν, διὰ τὴν ὑπεράσπισιν τῶν ὁποίων οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ λαοὶ οὐδεμιᾶς θυσίας φείδονται. Ἐν τοιοῦτον ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον συγκινεῖ καὶ τὸν ἴδιον, προβάλλει ὁ Πλήθων ἐν προκειμένῳ: «Ἑλληνες τὸ γένος ἐσμέν». Τοῦτο, ὅτι εἴμεθα Ἑλληνες, ἐπιβεβαιώνεται τόσον ἀπὸ τὴν γλῶσσαν («φωνή»), ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν ἐκπαίδευσιν («πάτριος παιδεία»). Τὸν σεβασμόν του πρὸς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν προδίδει καὶ τὸ ἐπιτετηδευμένον ὕφος, τὸ ὁποῖον οὐτος χειρίζεται εἰς τὰ συγγράμματά του, τὴν δὲ ἐκτίμησίν του πρὸς τὴν πατριὸν παιδείαν αἱ πλούσιαι ἀναδρομαὶ τοῦ ἰδίου εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὸ παρελθόν. Εἶναι μάλιστα τοσαύτη ἡ στρόφη του αὐτῇ πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν, ὥστε μεταξὺ ἄλλων ν' ἀπαιτήσῃ εἰς τοὺς Νόμους του τὸν ἐξοστρακισμόν τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τὴν ἀντικατάστασίν της ὑπὸ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι ὑπεραμυνόμενος ταύτης τονίζει τὸν «πάτριον»⁴ ταύτης χαρακτῆρα. Καὶ ἐνῶ

tinischen Reich, München 1959, σ. 755: «Plethon ging es um eine weltanschauliche Umstellung des griechischen Volkes, um die Erneuerung des Hellenentums als der Grundlage der Widerstandskraft des Reiches gegenüber dem Ansturm des Islams und anderer Mächte».

1. Beck, Theodoros Metochites. . . , σ. 129.

2. Πλήθωνος, Εἰς Μανουήλ, 3 (PG, 160, 824 B).

3. Πλήθωνος, Μονωδία, β' (PG, 160, 953 A). Πρβλ. καὶ PG, 160, 953 D. Ὁ Σπ. Λάμπρος, Παλαιοιολόγια καὶ Πελοποννησιακά, τ. 2, σ. ζ', λέγει, ὅτι ὁ Γεννάδιος διὰ τῆς ἀναλόγου ἐκφράσεως «Ρωμαῖοι» ἐννοεῖ «προφανῶς. . . τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τοὺς οἰκοῦντας τὰς ὀλίγας χώρας, ὅσαι συναπετέλουν τὰ λείψανα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους».

4. Πλήθωνος, Νόμοι, Γ', 43, Alexandre, σ. 256.

ὁ Πλήθων ἔδειξε τὸν δρόμον τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ ὡς πρὸς τὴν ἐθνικὴν του συνείδησιν, ἡρνήθη τὸν ἄλλον ἐκεῖνον σπουδαῖον συντελεστὴν καὶ παράγοντα τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ: τὴν χριστιανικὴν Ὁρθόδοξον πίστιν.

Πάντως, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν, πρέπει νὰ λεχθῇ ὁπωσδήποτε τοῦτο: ὁ Γεμιστὸς ὑπῆρξεν ἐν προκειμένῳ ὁ «πρόδρομος»¹ τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος, ὁ πρῶτος συνειδητὸς φορεὺς τῆς δοκίμου νεωτέρας πολιτειακῆς ἀντιλήψεως, ὅτι ἀξιόλογος συνδετικὸς κρίκος τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν εἶναι ἡ ἐθνικὴ των συνείδησις. Αὕτη μόνον συντηρεῖ εἰς τὴν ζωὴν καὶ προκαλεῖ νεκραναστάσεις λαῶν καὶ ὁμάδων ἀνθρώπων. Θὰ ὑπῆρχε νέον Ἑλληνικὸν Ἔθνος, ἂν, κατὰ τὰ τετρακόσια χρόνια τῆς ξενικῆς κατοχῆς καὶ δουλείας, δὲν ὑπεθάλπετο καὶ δὲν διετηρεῖτο εἰς τὰς καρδίας τῶν πατέρων μας ἡ μεγάλη ἀλήθεια: «Ἕλληνες ἐσμεν»; Ἡ μήπως χρειάζεται ν' ἀναφέρωμεν τὸ ἕτερον ἐκεῖνο θαῦμα τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ Ἰσραήλ; Τοῦτο ὀφείλεται, πέρα πάσης πολιτικῆς σκοπιμότητος τῶν μεγάλων δυνάμεων, εἰς τὸ γεγονός, ὅτι τὰ διεσπαρμένα τέκνα τοῦ Ἰσραὴλ διετήρησαν τὴν ἐθνικὴν των ὀντότητα καὶ συναίσθησιν.

Ὁ Γεμιστὸς μὲ τὴν διακήρυξίν του, ὅτι «Ἕλληνες ἐσμεν» ἀνομολογεῖ μίαν τρανὴν ἀλήθειαν, ἡ ὁποία ἰσχύει καὶ διὰ τὴν πολιτείαν του: ἡ πολιτεία δὲν ζῇ καὶ δὲν ἀνθίζει, ἂν τὰ ἀποτελοῦντα αὐτὴν ἄτομα δὲν αἰσθάνωνται συνδεδεμένα πρὸς ἄλληλα διὰ τῆς ἐθνικῆς των ὑποστάσεως. Ὅταν οἱ λαοὶ καὶ τὰ ἄτομα καταπνίξουν τὴν ἐθνικὴν των συνείδησιν, εἶναι μοιραῖον νὰ συμπνιγοῦν οἱ ἴδιοι εἰς τὰς ἀκάνθας τῆς κοσμοπολιτικῆς συγχύσεως καὶ βαβυλωνίας.

1. Γεωργούλη, Πλάτωνος Πολιτεία, σ. CXIII.

Γ'.
ΠΕΡΙ ΔΙΚΑΙΟΥ

1. Ἡ περὶ δικαιοσύνης ἀντίληψις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Εἰς τὴν ἱεραρχίαν τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν ἐξέχουσιν θέσιν κατέχει ἀσφαλῶς ἡ δικαιοσύνη. Δὲν εἶναι τμῆμα ἢ παράγωγον ἄλλης ἀξίας, ἀλλ' αὐτοαξία. Εἶναι ἰσόκυρος καὶ ἰσόμοιρος πρὸς τὸ ὠραῖον, τὸ καλόν, τὸ ἀληθές. Δι' αὐτὸ καὶ τυγχάνει εὐνόητον, διατὶ ἀπησχόλησε τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς γενέσεώς του. Ἡ δίκη τοῦ ἀνθρώπου πρὸς δικαιοσύνην, τὸν καθορισμὸν καὶ τὴν πραγμάτωσίν της, ἀνήκει εἰς τὰς ἀναποβλήτους καὶ φυσικὰς, θὰ ἐλέγομεν, τάσεις καὶ διαθέσεις τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ καθορισμὸς τοῦ τί εἶναι ὀρθὸν καὶ τί δίκαιον, τί ἐσφαλμένον καὶ τί ἄδικον ὑπῆρξεν ἢ ἀσίγαστος φροντίς καὶ μέριμνα τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες κατέβαλον σοβαρωτάτην προσπάθειαν νὰ ἐννοήσουν καὶ περιγράψουν τοῦτο. Ἡ εἰκὼν, τὴν ὁποίαν μᾶς δίδουν, δὲν εἶναι ἐνιαία. Καὶ ἐπειδὴ τὰ παρεχόμενα στοιχεῖα εἶναι ἀνεξάντλητα εἰς ποικιλίαν καὶ μορφὴν¹, δὲν προτιθέμεθα ἐνταῦθα παρὰ νὰ προβῶμεν εἰς ἀδρομερῆ μόνον ἐξέτασιν.

Κατ' ἀρχὴν δεόν νὰ σημειωθῇ, ὅτι διὰ τὸν ἀρχαῖον Ἕλληνα ἡ δικαιοσύνη δὲν εἶναι δημιουργήμα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἔχει θεῖαν τὴν προέλευσιν. Ὑπάρχει ἡ θεότης τοῦ δικαίου, ἡ Θέμις. Αὕτη ἔχει ἐπιφορτισθῇ μὲ τὴν διατήρησιν τῆς τάξεως ὅχι μόνον μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν θεῶν, διὸ καὶ ὑπέρεκειται καὶ αὐτῶν τῶν θεῶν. Ἀπὸ τὴν Θέμιδα καὶ τὸν Δία προῆλθεν ἡ Δίκη, ὁ φρουρὸς καὶ φύλαξ τοῦ δικαίου. Ἡ Δίκη φρουρεῖ καὶ ἐπιτηρεῖ τὴν φύλαξιν καὶ τήρησιν τοῦ δικαίου μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, τιμωροῦσα τὴν ἀδικίαν: «Δίκη καταλήφεται ψευδῶν τέκτονας καὶ μάρτυρας»².

Χῶρος δράσεως, ἀναπτύξεως καὶ πραγματώσεως τῶν ἐφάσεων καὶ ἐπιδιώξεων τοῦ ἀρχαίου Ἕλληνος εἶναι, ὡς γνωστόν, τὸ ἄστυ. Ἐντὸς τῆς πόλεως, τῆς ὁργανικῆς ταύτης κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων, ἐπικρατεῖ

---

1. Ἀξιόλογον καὶ συνοπτικὴν εἰκόνα ἀνευρίσκει κανεὶς: V. Ehrenberg, Die Rechtsidee im frühen Griechentum. Untersuchungen zur Geschichte der werdenden Polis, Leipzig 1921. R. Hirzel, Themis, Dike und Verwandtes. Ein Beitrag zur Geschichte der Rechtsidee bei den Griechen, Hildesheim 1966. A. Lesky, Gesammelte Schriften. Aufsätze und Reden. . ., München 1966, σ. 479 ἐξ. M. Φαράντου, Ἡ δικαιοσύνη κατὰ τὴν Ἰουδαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν ἀρχαιοελληνικὴν παράδοσιν, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 34 ἐξ.

2. Ἡρακλείτου, ἀπόσπ. B, 28: FVS, I, 157, 4-5.

ὁ νόμος, ὁ ὁποῖος ρυθμίζει τὴν ζωὴν τοῦ πολίτου, προστατεύει καὶ ἐξυπηρετεῖ αὐτόν. Ἡ ὀργανικὴ αὐτοτέλεια ἀποτελεῖ τὸ ἰδεῶδες τῆς πόλεως. Οἱ ρυθμίζοντες τὴν ζωὴν ἐντὸς αὐτῆς νόμοι προέρχονται ἀπὸ τὸν ἕνα θεῖον νόμον: «τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἑνὸς τοῦ θεοῦ»¹. Ἡ ὀφειλὴ τοῦ πολίτου εἶναι ἡ τήρησις τῶν καθεστηκότων νόμων: «μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὅκωσπερ τείχεος»².

Ἰδιαιτέρως γνωστὸς εἶναι ὁ σεβασμὸς τοῦ Σωκράτους πρὸς τὸν νόμον. Ὁ διάλογος τοῦ Πλάτωνος Κρίτων μᾶς δίδει ἀνάγλυφον τὴν εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ σεβασμοῦ. Ἡ δικαιοσύνη καὶ οἱ νόμοι ἔχουν μεγάλην ἀξίαν διὰ τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων³. Ὁ μέγας «σοφός»⁴ θεωρεῖ τοὺς νόμους ὡς ἔκφρασιν τῆς θελήσεως τῶν θεῶν καὶ ἀντικατοπτρίζοντας τὸ δίκαιον⁵, τὸ ὁποῖον «ὀρθῶς ἐκλήθη» τοιουτοτρόπως ὡς διήκουσα καὶ «ἐπιτροπεύουσα» τὰ πάντα δύναμις⁶. Ἡ δικαιοσύνη ὡς σχέσις καὶ κοινωνία πρὸς τὴν ἐκτὸς τοῦ αὐτοῦ πραγματικότητα ἀποτελεῖ θεμελιώδους σημασίας διὰ πάντας τοὺς ἀνθρώπους ἀρετὴν⁷. Ὁ ἀνθρώπινος λόγος συμβάλλει μεγάλως εἰς τὴν βίωσιν καὶ πραγμάτωσιν της⁸.

Τοῦ λόγου ὄντος περὶ Πλάτωνος, λεκτέον, ὅτι ἡ δικαιοσύνη εἶναι κατ' αὐτὸν ἰδέα⁹. Ἐχει τὴν ὑπαρξίν της ἐπέκεινα τοῦ αἰσθητοῦ, εἰς τὸν μεταφυσικὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν, ἔνθα μάλιστα ἡ θέσις της εἶναι ἐξαιρέτος καὶ γενικῶς εἰπεῖν θὰ ᾔτο δυνατόν νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸ ἀγαθόν¹⁰. Εἰς τὸν παρόντα κόσμον ἡ δικαιοσύνη ἔχει ὡσαύτως βασικὴν σπουδαιότητα. Αὕτη συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν τεσσάρων γενικῶν ἀρετῶν

1. *Ἡρακλείτου*, ἀπόσπ., B, 114: FVS, I, 176, 7-8.

2. *Ἡρακλείτου*, ἀπόσπ., B, 44: FVS, I, 160, 13-14.

3. *Πλάτωνος*, Κρίτων, 53 C: «ὡς. . . πλείστου ἄξιον τοῖς ἀνθρώποις». Περὶ τοῦ παρόντος καὶ τῶν ἀκολουθοῦντων χωρίων πρβλ. *Φαράντου*, Ἡ δικαιοσύνη. . . , σ. 41.

4. *Πλάτωνος*, Ἀπολογία, 38 C.

5. *Πλάτωνος*, Ἀπολογία, 32 BC: «. . . μετὰ τοῦ νόμου καὶ τοῦ δικαίου ᾧ-μην μᾶλλον με δεῖν διακινδυνεύειν».

6. *Πλάτωνος*, Κρατύλος, 412 DE: «ἐπεὶ δ' οὖν ἐπιτροπεύει τὰ ἄλλα πάντα διαίον, τοῦτο τὸ ὄνομα ἐκλήθη ὀρθῶς δίκαιον, εὐστομίας ἕνεκα τὴν τοῦ κάππα δύναμιν προσλαβόν».

7. *Πλάτωνος*, Πρωταγόρας, 323 ABC.

8. *Πλάτωνος*, Κρίτων, 46 B: Ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἀποδράσεως, ἦτοι τῆς παρακοῆς εἰς τοὺς κειμένους νόμους καὶ τὴν δικαιοσύνην, ὁ Σωκράτης πείθεται «λόγῳ», διότι τοῦ φαίνεται «βέλτιστος». Ὁ δὲ λόγος ὑπαγορεύει ἐν προκειμένῳ τὴν ὑπακοήν, καὶ ὅταν ἀκόμη μία νομοθετικὴ διάταξις φαίνεται ἄδικος.

9. *Πλάτωνος*, Πολιτεία, Δ, 435 B.

10. *E. Wolf*, Griechisches Rechtsdenken, τ. 4, I, σ. 107: Διὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι «δίκαιον das wahre ἀγαθόν».

(Kardinaltugenden) (δικαιοσύνη, σοφία, ἀνδρεία καὶ σωφροσύνη)¹. Ἐνῷ αἱ τρεῖς τελευταῖαι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ τρία τῆς ψυχῆς μέρη (λογικόν, θυμοειδές, ἐπιθυμητικόν), ἡ ἀρετὴ τῆς δικαιοσύνης, ὀριζομένη ὡς «ὁμόνοια τῆς ψυχῆς πρὸς αὐτὴν καὶ εὐταξία τῶν τῆς ψυχῆς μερῶν πρὸς ἄλληλά τε καὶ περὶ ἄλληλα»², ὑπέρκειται τῶν τριῶν ἄλλων, ἀποβαίνουσα ἐναρμονιστικὴ αὐτῶν δύναμις. «Ἡ ἀρετὴ τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ τῆς πλατωνικῆς ἠθικῆς. Καὶ δὲν μπορούσε παρὰ ἔτσι νὰ εἶναι· ἐκεῖ, ὅπου ὁ λόγος ἀναγορεύεται σὲ πρώτη ἀρχὴ τῆς ζωῆς, ἔπρεπε καὶ ἡ ἠθικὴ θεωρία νὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ τὸ αἴτημα τοῦτο, ποῦ ἀποτελεῖ στὴ σφαῖρα τῆς πράξης τὴν ἔκφραση τοῦ κλασσικοῦ, τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, τὴ φανέρωση τοῦ Λόγου»³. Ὁ λόγος εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν γνῶρισμα τοῦ βασιλικοῦ ἀνδρός, τοῦ φιλοσόφου. Ὑπὸ τὴν πρυτανεῖαν λοιπὸν καὶ καθοδήγησιν αὐτοῦ ὁ φιλόσοφος βασιλεὺς ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ρυθμίζῃ τὰ τῆς ζωῆς κατὰ τὸ ὀρθὸν καὶ τὸ δίκαιον. Ὁ γραπτὸς νόμος ὡς «ἀπόφασις κυρία»⁴ εἶναι κατὰ συνέπειαν περιττὸς διὰ τὸν «φιλόσοφον ἄνδρα»· πολὺ περισσότερον δὲ διότι ὁ νόμος «οὐκ ἂν ποτε δύναιτο τό τε ἄριστον καὶ τὸ δικαιοτάτον ἀκριβῶς πᾶσιν ἅμα περιλαβὼν τὸ βέλτιστον ἐπιτάττειν· αἱ γὰρ ἀνομοιοτήτες τῶν τε ἀνθρώπων καὶ τῶν πράξεων καὶ τὸ μηδέποτε μηδὲν ὡς ἔπος εἰπεῖν ἡσυχίαν ἄγειν τῶν ἀνθρώπων οὐδὲν ἑῷσιν ἀπλοῦν ἐν οὐδενὶ περὶ ἀπάντων καὶ ἐπὶ πάντα τὸν χρόνον ἀποφαίνεσθαι τέχνην οὐδ' ἡντινοῦν»⁵.

Ἡ περὶ δικαιοσύνης διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχει τὴν αὐτὴν περίπου κοινωνικὴν διάστασιν, ὡς παρὰ Πλάτωνι, διαφέρει ὅμως ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν ἐκείνου κυρίως κατὰ τοῦτο: ἡ δικαιοσύνη ἔχει καθα-

1. Πλάτωνος, Νόμοι, IB, 963 A ἐξ. Πολιτεία, Δ, 427 E ἐξ. 443 E. Φαίδων 69 BC. βλ. ἀν. σ. 73, σημ. 2.

2. (Πλάτωνος), Ὅροι, 411 DE. Πρβλ. Πλάτωνος, Πολιτεία, Δ, 443 CD: ἡ δικαιοσύνη «οὐ περὶ τὴν ἔξω πράξιν τῶν αὐτοῦ, ἀλλὰ περὶ τὴν ἐντός, ὡς ἀληθῶς περὶ ἑαυτὸν καὶ τὰ ἑαυτοῦ, μὴ ἑάσαντα τὰλλότρια πράττειν ἐν αὐτῷ μηδὲ πολυπραγμονεῖν πρὸς ἄλληλα τὰ ἐν τῇ ψυχῇ γένη». Βλ. καὶ Γεωργούλη, Πλάτωνος Πολιτεία, σ. XCVIII ἐξ.

3. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 130. Πρβλ. καὶ σ. 126: «Ἡ θεμελιώδης ἀρετὴ τῆς τάξεως καὶ τῆς ἐναρμόνισης, ποῦ κάνει δυνατὸς καὶ καταξιώνει τις ἄλλες, εἶναι ἡ ὑψίστη ἀρετὴ, ἡ δικαιοσύνη. Αὕτὴ ρυθμίζει πῶς τὸ κάθε στοιχεῖο πρέπει νὰ ἐπιτελῇ τὸ ἔργο ποῦ τοῦ ἀρμόζει. Μόνον μὲ τὴ δικαιοσύνη ὁλοκληρώνεται ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ· φθάνει στὴν ὁλοκληρωτικὴ τῆς ἔνωση ἡ ζωὴ τοῦ ἀτόμου κατὰ ἀπὸ τὸ λόγο, καθὼς ἐρωτικά στρέφεται πρὸς αὐτὸν (Πολιτεία, 441 B)».

4. (Πλάτωνος), Ὅροι, 413 D.

5. Πλάτωνος, Πολιτικός, 294 AB. Πρβλ. ἐξοχον ἀνάπτειν τοῦ παρόντος ἐ-
δαφίου παρὰ Τσάτσου (Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 138 ἐξ.). Περὶ τῆς θείας προε-
λεύσεως τῶν νόμων παρὰ Πλάτωνι βλ. πλείονα Κ. Βουρβέρη, Κλασσικὴ παιδεία
καὶ ζωὴ, Ἀθήναι 1969, σ. 11 ἐξ.

ρῶς ἐνδοκοσμικὸν χαρακτῆρα παρ' Ἀριστοτέλει. Συχνάκις ὁμοῦς προϋποθέτει τὰς πλατωνικὰς ἀντιλήψεις¹. Γενικῶς εἶναι ἡ δικαιοσύνη «ἡ τοῦ δικαίου κρίσις»², μία «τελεία» ἀρετὴ³. Ἡ τελειότης ταύτης ἐγκρίνεται εἰς τοῦτο, ὅτι «ὁ ἔχων αὐτὴν καὶ πρὸς ἕτερον δύναται τῇ ἀρετῇ χρῆσθαι», ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Φιλόσοφος ἐπεξηγεῖ. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἐνῶ αἱ λοιπαὶ ἀρεταὶ ρυθμίζουν τὰς προσωπικὰς τοῦ ἀνθρώπου πράξεις καὶ διαθέσεις, ἡ ἀρετὴ τῆς δικαιοσύνης διέπει τὰς σχέσεις κοινωνίας καὶ ἐπαφῆς τοῦ ἐνὸς ἀτόμου πρὸς τὸ ἕτερον. Ὡς τοιαύτη διακρίνεται πρῶτον εἰς «διανεμητικὴν»⁴, καθ' ὅσον ἀπονέμει ἐκάστῳ τὸ ἀναλογοῦν καὶ πρέπει αὐτῷ, καὶ «διορθωτικὴν»⁵ δικαιοσύνην, καθ' ὅσον ἐπαναφέρει καὶ ἀποκαθιστᾷ τὴν τυχὸν ἐπελθοῦσαν ἀνωμαλίαν καὶ διατάραξιν τῆς γενομένης «διανομῆς». Τοῦτο, ἡ ἀποκατάστασις, εἶναι ἔργον τῆς ἰδίας τῆς πολιτείας, ὅταν ἡ προσγενομένη ἀδικία ἀφορᾷ εἰς τὸ δημόσιον συμφέρον, ἀντιθέτως δὲ τοῦ ἰδίου τοῦ ἀτόμου, ὅταν ἡ ἀδικία ἀναφέρεται μεμονωμένως εἰς αὐτό⁶.

Ἡ Στωϊκὴ φιλοσοφία ἀνάγουσα τὴν δικαιοσύνην ὡς πρὸς τὴν γένεσιν καὶ ἀρχὴν αὐτῆς εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τὴν «κοινὴν φύσιν»⁷, διεδήλωσε τὴν βασικὴν τῆς φιλοσοφικῆς ἀντίληψιν περὶ τοῦ «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν» ὡς τοῦ ἰδεώδους αὐτῆς. Συνεκτικὴ δύναμις τοῦ σύμπαντος εἶναι ὁ Λόγος. Ἀπὸ αὐτὸν ἐκπηγάζουν τὸ δίκαιον καὶ οἱ νόμοι. Ἡ συμφωνία λοιπὸν τοῦ κατὰ φύσιν ζῆν πρὸς τὴν συγκεκριμένην τοῦ ἀτόμου πρᾶξιν καὶ βιοτὴν δημιουργεῖ τὸ φύσει δίκαιον, τὸ φυσικὸν δίκαιον. Ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἀρετὴ τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία ἀπονέμει «τὸ κατ' ἀξίαν

1. Πρβλ. *F. Dirlmeier*, *Aristoteles, Nikomachische Ethik*, Darmstadt 1956, σ. 397. *Φαράντου*, Ἡ δικαιοσύνη. . . , σ. 51. *Τσάτσου*, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 238.

2. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, Α, 2, 1253 α 39.

3. Ἀριστοτέλους, Ἡθικὰ Νικομάχεια, Ε, 3, 1129 β 25 ἐξ. 1130 α 4: «ὅτι πρὸς ἕτερόν ἐστιν». Πρβλ. *Τοῦ αὐτοῦ*, *Πολιτικά*, Γ, 13, 1283 α 38 ἐξ.: «κοινωνικὴν γὰρ ἀρετὴν εἶναι φαμεν τὴν δικαιοσύνην, ἥ πάσας ἀναγκαῖον ἀκολουθεῖν τὰς ἄλλας». Ὅπως διὰ τὸν Πλάτωνα οὕτω καὶ διὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀνήκει ἡ δικαιοσύνη εἰς τὰς τέσσαρας γενικὰς ἀρετάς, βλ. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, Η, 1, 1323 α 28-29.

4. Ἀριστοτέλους, Ἡθικὰ Νικομάχεια, Ε, 9, 1134 α 3 καὶ Ε, 7, 1131 β 27 ἐξ.: «τὸ μὲν διανεμητικὸν δίκαιον τῶν κοινῶν ἀεὶ κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἐστὶ τὴν εἰρημένην».

5. Ἀριστοτέλους, Ἡθικὰ Νικομάχεια, Ε, 5, 1131 α 1. Ε, 7, 1131 β 25.

6. Πρβλ. *Τσάτσου*, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 240.

7. *Πλουτάρχου*, Σύνοψις τοῦ ὅτι παραδοξότερα οἱ Στωϊκοὶ τῶν ποιητῶν λέγουσι, 9: SVF, III, 80, 34 ἐξ. Περὶ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ νόμου παρὰ τοῖς Στωϊκοῖς βλ. πλεονα *A. Lesky*, *Zum Gesetzbegriff der Stoa*, ἐν *Gesammelte Schriften*, München 1966, σ. 493 ἐξ.

ἐκάστω»¹. Ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς διανεμητικῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν ἔννοιαν καὶ χρῆσιν τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ ἐξάρτησις εἶναι προφανής. Οἱ Στωικοὶ δὲν παρέλαβον ὅμως καὶ τὴν ἐτέραν μορφήν δικαιοσύνης, τὴν διορθωτικὴν, ὅπως τὴν ἐκάλεσεν ὁ Ἀριστοτέλης. Ἡ ἀρετὴ τῆς δικαιοσύνης ὑποδιαιρεῖται ἢ ὀρθότερον λαμβάνει διάφορα ὀνόματα ἀναλόγως πρὸς ποῖον ἐκδηλώνεται: ὡς σχέσις καὶ ἀναφορὰ πρὸς τοὺς Θεοὺς, ὡς ἀπόδοσις δηλαδὴ τοῦ δικαίου καὶ τῆς λατρείας αὐτῶν, καλεῖται «ὀσιότης» ἢ «εὐλάβεια»², ὡς ἕξις πρὸς τοὺς ἀνθρώπους «ἐκουσίως εὐποιητικὴ» «χρηστότης»³, ὡς «ἐπιστήμη ἰσότητος ἐν κοινωνίᾳ» «εὐκοινωνησία» καὶ ὡς «ἐπιστήμη τοῦ συναλλάττειν ἀμέμπτως τοῖς πλησίον» «εὐσυναλλαξίαν».

Ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ, δὲν ἄφησεν, ὡς ἦτο φυσικόν, ἀνεπηρέαστον τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ νέα μόνη ἀληθὴς θρησκεία, ὁ Χριστιανισμός, ἐπέδρασεν ἀποφασιστικῶς ἐπὶ τῆς πορείας τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Τὸ Βυζάντιον, ὡς ὁργανικὴ συνέχεια τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, καίτοι ἐκληρονόμησε τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, δὲν ἐκινήθη ἀνεξαρτήτως καὶ ἀδεσμεύτως μόνον εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἐν λόγῳ δικαίου. Κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἀντίληψιν ὁ Ἰουστινιανός, κωδικοποιήσας τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, ἐνεφύσησεν «εἰς αὐτὸ τὴν ζωοποιὸν πνοὴν τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς». Ἐπέτυχεν οὕτω νὰ ἀμβλύνῃ τὴν αὐστηρότητα τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ νὰ διαχύσῃ εἰς τοῦτο τὸ πνεῦμα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, τῆς δημοσίας ἠθικῆς καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Αἱ ἀρχαὶ λοιπὸν τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς εἰσῆλθον εἰς τὰ νομοθετικὰ κείμενα κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα χάρις εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανόν. Ἐκτοτε ἄρχεται ἡ περίοδος τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου»⁴.

1. Γαληνοῦ, Περὶ Ἱπποκράτους. . . , VII, 2: SVF, I, 86, 2. Πρβλ. Στοβαίου, Ἐκλογαί, II, 84, 4: SVF, III, 30, 25. καὶ II, 59, 4: SVF, III, 63, 27-28. Φίλωνος, Περὶ δικαιοσύνης, 87: SVF, III, 64, 8. Πρβλ. καὶ M. Pohlenz, Die Stoa. Geschichte einer geistigen Bewegung, Göttingen⁴ 1970, τ. 1, σ. 126: «Im Verkehr mit den Mitmenschen endlich ist sie (sc. die Tugend) die Gerechtigkeit, die jedem nach dem, was ihm gebührt, das Seine zukommen läßt».

2. Ἀνδρονίκου, Περὶ παθῶν: SVF, III, 67, 11 καὶ 14-15. Σέξτου Ἐμπειριοῦ, Πρὸς μαθηματικούς, IX, 123: SVF, II, 304, 22 ἐξ.

3. Ἀνδρονίκου, Περὶ παθῶν: SVF, III, 67, 8. Πρβλ. Στοβαίου, Ἐκλογαί, II, 60, 9: SVF, III, 64, 41 καὶ 64, 24: «τῇ δὲ δικαιοσύνῃ (τ.ξ. ὑποτάττεσθαι) εὐσέβειαν, χρηστότητα, εὐκοινωνησίαν, εὐσυναλλαξίαν».

4. Γ. Κωσταρά, Τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ συμβάσει τῆς ἐν ζωῇ δωρεᾶς, Ἀθῆναι 1957, σ. 76. Πρβλ. Ε. Θεοδώρου, Δίκαιον, ΘΗΕ, τ. 4, στ. 1210-1214. Περὶ τῆς δικαιοσύνης εἰς τὸν Χριστιανισμόν βλ. εἰδικώτερον Μ. Φαράντου, Περὶ δικαιοσύνης. Συστηματικὴ ἐρευνα εἰς τὸ ἔργον Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Ἀθῆναι 1971.

2. Ἡ δικαιοσύνη παρὰ Πλήθωνι

Πόθεν ἀντλεῖ ὁ Πλήθων τὰς περὶ ἠθικῆς ἀπόψεις του; Οὗτος ἀναγνωρίζει, ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Ἀριστοτέλους, οἱ ἀφορῶντες εἰς τὸ «ἀνθρώπειον τέλος», καίτοι «ἔπονται ἱκανῶς Πλάτωνι», διηρθρῶνται «πολὺ ἄμεινον» καὶ ἀποτελοῦν περαιτέρω «προσεπεξεργασίαν» τῶν λόγων ἐκείνου¹. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Νόμων του μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι προτίθεται νὰ ἐκθέσῃ τὴν περὶ ἠθικῆς διδασκαλίαν του συμφώνως πρὸς τὴν τοῦ Ζωροάστρου, τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Στωικῶν². Ὁ ἐκ τῶν πρώτων μελετητῶν τοῦ Γεμιστοῦ, Sch. Schultze³, ἐδέχθη ὅτι ἡ ἠθικὴ διδασκαλία τοῦ Φιλοσόφου ἀπορρέει ἀπὸ τῆς τῶν Στωικῶν, χωρὶς νὰ ἐξετάσῃ καὶ ἀποδείξῃ τοῦτο λεπτομερέστερον. Ἐκτενέστερον διεπραγματεύθη τὸ θέμα ὁ J. Taylor⁴. Ἡμεῖς δὲν δυνάμεθα νὰ κατέλθωμεν εἰς ἐξονυχιστικὴν τοῦ προβλήματος ἐξέτασιν. Μόνον ἐν ἀδραῖς γραμμαῖς θὰ ἐκθέσωμεν τὴν περὶ ἀρετῆς διδασκαλίαν του μὲ τὸν σκοπὸν νὰ διέλθωμεν ἀκολούθως διεξοδικώτερον τὴν ἀρετὴν τῆς δικαιοσύνης ὡς τῆς κατ' ἐξοχὴν ἐνδιαφερούσης ἡμᾶς ἐνταῦθα. Θὰ ἡδυνάμεθα ὁμῶς νὰ εἴπωμεν γενικῶς, ὅτι ὁ Πλήθων ἀρύεται τὰς περὶ ἠθικῆς θεωρίας του ἐκλεκτικῶς ἐξ ὅλων τῶν πρὸ αὐτοῦ φιλοσοφησάντων.

Ὁ Πολυῆστωρ τοῦ Μυστρᾶ ἐξήτασε τὸ παρὸν θέμα εἰς τὸ ἰδιαίτερον, ὡς γνωστὸν, ἔργον του: Περὶ ἀρετῶν. Τοῦτο ὑπῆρξε τὸ πλέον διαδεδομένον καὶ γνωστὸν ἐξ ὅλων τῶν ἔργων του. Ὁ Masai⁵ ἡρίθησε 228 χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα διαλαμβάνουν αὐτό. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐγράφη κατὰ I. Μαμαλάκην⁶ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1433 καὶ 1437.

1. Πλήθωνος, Ἀντιλήψεις (PG, 160, 999 D).

2. Πλήθωνος, Νόμοι, *Alexandre*, σ. 2.

3. Schultze, *Geschichte d. Philosophie*. . . , σ. 219.

4. Taylor, Gemistus Pletho as a moral philosopher, *TPAPhA*, 51 (1920) 84-100. Πρβλ. καὶ Τοῦ αὐτοῦ, G. Gemistus Pletho's criticism of Plato and Aristotle, *Menasha* 1921, σ. 76 ἐξ. Masai, Pléthon. . . , σ. 226-269.

5. Masai, Pléthon. . . , σ. 364, σημ. 1. Ὁ Ματθαῖος Καμαριώτης, εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς Δ. Ραοῦλ Καβάκην: *Legrand*, Cent-dix lettres. . . , σ. 312, ἐκφράζεται μὲ πολὺν θαυμασμόν διὰ τὸ ἔργον αὐτό: «τὸ περὶ ἀρετᾶς ἀνεγνωκὼς τοῦ σοφοῦ Γεμιστοῦ σύγγραμμα, μικροῦ καὶ αὐτὸν ἐφαναζόμενον τὸν ἄνδρα ὁρᾷ καὶ με πάθος εἰσφέρει καὶ ἐπ' ἀληθείας τὸν ἄνδρα θεάσασθαι, καὶ ζῶσαν ὥσπερ καὶ ἐμψυχον ἐν αὐτῷ τὴν ἀρετὴν κατιδεῖν».

6. Μαμαλάκη, Ὁ Γ. Γεμιστὸς ἐν Πελοποννήσῳ. . . , σ. 41.

Αἱ πρῶται ἤδη λέξεις τῆς πραγματείας ταύτης μᾶς δίδουν τὸν ὅρισμόν τῆς ἀρετῆς: «Ἀρετὴ ἐστὶν ἕξις καθ' ἣν ἀγαθοὶ ἐσμεν»¹. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἀρετῆς ὡς «ἕξεως» (habitus) διαδηλώνει τὴν ἐπίδρασιν ἐν προκειμένῳ τοῦ ἀναλόγου τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ δὴ τῶν Στωικῶν ὀρισμοῦ τῆς ἀρετῆς². Ὡς συνήθεια ἡ ἀρετὴ τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι ἔμφυτος κατὰστασις καὶ καταβολὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' οὔτε ὅμως καὶ ἐπικτητόν τι μόνον. Ἡ ἀρετὴ κατὰ Γεμιστὸν εἶναι ἐν ποικίλῳ οἰκοδόμημα. Ἡ συνήθεια ὡς ἐμπεδώνουσα ἀρχὴ εἶναι τὸ κυριώτερον συστατικόν της. Ἐν συνόψει γράφει ὁ Φιλόσοφος μας εἰς τὸ τέλος τοῦ αὐτοῦ ἔργου: «Ἐπὶ δὲ τὴν τῆς ἀρετῆς κτῆσιν πρῶτον μὲν φύσεως δεῖ καὶ θείας μοίρας, ἧς χωρὶς οὐδὲ ἀγαθοῦ τινος ἔστι τυχεῖν, ἔπειτα λόγου τε καὶ ἐπιστήμης· εἴτα μελέτης τε καὶ ἀσκήσεως»³. Ἡ μελέτη καὶ ἡ ἀσκησις ἐπαυξάνουν καὶ ἀναπτύσσουν τὴν φυσικὴν τοῦ ἀνθρώπου κλίσιν πρὸς τὴν ἀρετὴν. Ὁ Θεὸς εἶναι χορηγὸς παντὸς ἀγαθοῦ καὶ ἡθικοῦ «κατορθώματος». Ἐνώπιον τῆς δωρεᾶς καὶ προνοίας τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἀνθρωπίνῃ ἀρετῇ δευτερεῦδόν τι καὶ ἀνάξιον λόγου⁴. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀγεί ἡθικὴν ζωὴν καὶ ζῇ τὴν ἀρετὴν, καθ' ὅσον τοῦτο ἐπιτρέπεται καὶ διευκολύνεται εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ὀρθότερον εἰπεῖν, καθ' ὅσον «ἔπεται» Θεῷ⁵. Ὁ Θεὸς ἔχει κεντρικὴν θέσιν εἰς τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Πλήθωνος. Ἡ θεολογία εἶναι ἡ «κυριωτάτῃ ἐπιστήμῃ», ἀνευ τῆς ὁποίας ἡ ἡθικὴ εἶναι «νεκρά»⁶. Ἡ ἀρετὴ ἀποβαίνει τοιουτοτρόπως ἐκτέλεσις τῆς βουλῆς τοῦ Θεοῦ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Ὁ ἄνθρωπος κατὰ Γεμιστὸν ὀφείλει νὰ φροντίζῃ διὰ τὸ κάλλος τῆς ψυχῆς του καὶ ὄχι τὸ τοῦ σώ-

1. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 865 B). Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Διασάφησις, Gallaei, σ. 82. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 868 BCD), ἔνθα αἱ ἐπὶ μέρους ἀρεταὶ καλοῦνται «ἕξις ψυχῆς». Βλ. καὶ Masai, Pléthon. . . , σ. 248.

2. Πρβλ. Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια, A, 13, 1103 α 9. Z, 2, 1139 α 16 ἐξ. Βλ. καὶ Schultze, Geschichte d. Philosophie. . . , σ. 219. Taylor, Gemistus Pletho as a moral philosopher, σ. 85, σημ. 4. Σημειωτέον ὅμως, ὅτι ὁ Πλήθων, Διαφοραί, 12 (PG, 160, 904 AB), καταπολεμεῖ τὴν περὶ τῆς ἀρετῆς ὡς «μεσότητος» ἀριστοτελικὴν ἔποψιν.

3. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 880). Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Μονωδία α' (PG, 160, 944 A): ἡ ἀρετὴ γεννᾶται «φύσει» προσπατικοῦσα «μελέτην καὶ ἀσκήσιν».

4. Πλήθωνος, Ἀντιλήψεις (PG, 160, 1006 A). Ὅτι τὸ «κατόρθωμα», ἡ στωικὴ αὕτη λέξις, χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Πλήθωνα ἐν τῇ ἐννοίᾳ, ὅτι εἶναι δῶρμα τοῦ Θεοῦ, βλ. καὶ Τοῦ αὐτοῦ Νόμοι, Γ', Alexandre, σ. 200.

5. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 865 B).

6. Πλήθωνος, Ἀντιλήψεις (PG, 160, 993 CD): ὡς νεκρά θεωρεῖται ἐνταῦθα ἡ ἡθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους. Πρβλ. καὶ Taylor, G. G. Pletho's criticism of Plato and Aristotle, σ. 78.

ματος. Τὸ κάλλος τῆς ψυχῆς εἶναι «λαμπρότερόν τε καὶ θεϊότερον» ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ τοῦ σώματος καὶ συνίσταται εἰς τὸ «πρὸς πᾶσαν ἀρετὴν εὖ πεφυκός»¹. Ἡ ἄσκησις τῆς ἀρετῆς γίνεται καλλωπιστικὸν στοιχεῖον, «κόσμος» τῆς ψυχῆς². Τοῦτο γίνεται σαφές καὶ ἐξ αὐτῶν, τὰ ὁποῖα ὁ Γεμιστὸς λέγει πρὸς κατοχύρωσιν τῆς ἡθικῆς ζωῆς. Ἡ ἄσκησις τῆς ἀρετῆς δὲν εἶναι αὐτοσκοπὸς οὔτε ὅμως μόνον προετοιμασία διὰ τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν, τὴν ὁποίαν ὁ Φιλόσοφος οὐδόλως ἀμφισβητεῖ· εἶναι ἀπόρροια καὶ συνέπεια τῆς ὁρθῆς ἐκτιμήσεως τοῦ «τί ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος, καὶ τί ποτε ἡ φύσις τε αὐτοῦ καὶ δυνάμεις ἐστίν»³. Ἔχει ὅμως ὡς φυσικὸν ἐπακολούθημα τὴν πραγμάτωσιν τῆς προσωπικῆς «εὐδαιμονίας καὶ μακαριότητος ἐν τῷ παρόντι βίῳ» καὶ ἀνάλογον ζωὴν μετὰ θάνατον⁴.

Ἡ ἡθικὴ καὶ ἐνάρετος ζωὴ προϋποθέτει, ὡς προελέχθη, τὴν φυσικὴν πρὸς τοῦτο κλίσιν καὶ θεϊκὴν συναντίληψιν. Πρὸς τούτοις ἀπαιτεῖται ὅμως ἐπιστήμη καὶ ἄσκησις. Τὸ δεύτερον τοῦτο στοιχεῖον συγκεκριμενοποιεῖται καὶ εὐδοῶνεται εἰς δύο στάδια: «κακίας τε ἀφέξει καὶ ἀρετῆς μελέτη»⁵. Ἀποστροφή καὶ ἀποφυγὴ τοῦ κακοῦ ἀφ' ἐνὸς καὶ προσήλωσις καὶ ἐπιτηδεύσις τῆς ἀρετῆς ἀφ' ἑτέρου. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ «συχνῶν πόνων καὶ ἄθλων»⁶, ἐπειδὴ οὐδεὶς εἶναι κακὸς ἐθελουσίως, ἀλλ' ἐπιρρεπὴς εἰς τὸ κακὸν ὡς «ἐκ τε θείας καὶ ἐπικήρου φύσεως σύνθετος»⁷. Ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται εἰς συνεχῆ ἀγῶνα, ὅπως καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν. Παλαίει ἐναντίον τοῦ «εὐολίσθου τε καὶ ἀμαρτητοῦ» τῆς φύσεώς του⁸. Ἡ ἀγνοία, ὡς καὶ ἡ «ψευδής» δόξα, συντελεῖ εἰς τὸ κακόν⁹, ὅπως καὶ εἰς τὸν Σωκράτη. Εἰς τὴν ἡθικὴν καὶ ἐνάρετον ζωὴν ὑπάρχουν βαθμίδες τελειότητος, ἥτοι πρὸς τὸν βαθμὸν ἐπιτηδεύσεως τῆς ἀρετῆς εἶναι ἀνάλογος καὶ ὁ βαθμὸς τελειότητος¹⁰.

1. Πλήθωνος, Μονωδία α' (PG, 160, 941 D-944 A).

2. Πλήθωνος, Μονωδία β' (PG, 160, 957 B).

3. Πλήθωνος, Νόμοι, Α', 1, *Alexandre*, σ. 20-22.

4. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 880 C καὶ 877 D ἐξ). Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Μονωδία α' (PG, 160, 940 A - 941 A).

5. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 877 D, καὶ 880 C): «παντὶ τρόπῳ φευκτέον μὲν κακίαν, ἐπιτηδευτέον δὲ ἀρετὴν».

6. Πλήθωνος, Συμβουλευτικὸς, 17 (PG, 160, 856 D).

7. Πλήθωνος, Νόμοι, Β', 6, *Alexandre*, σ. 76· βλ. καὶ Γ', 34, *Alexandre*, σ. 150.

8. Πλήθωνος, Νόμοι, Γ', 36, *Alexandre*, σ. 236.

9. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 873 B). Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Συμβουλευτικὸς, 16 (PG, 160, 856 B). Τοῦ αὐτοῦ, Διαφοραί, 20 (PG, 160, 917 A). Τοῦ αὐτοῦ, Νόμοι, Α', 5, *Alexandre*, σ. 44.

10. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 880 B).

Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ἡθικῆς κλίμακος ἵσταται ὁ «σοφός», ὁ ὁποῖος ζῇ τὴν «τελείαν τε καὶ μετ' ἐπιστήμης ἀρετὴν»¹.

Ἡ ἀρετὴ γενικῶς εἰπεῖν εἶναι μία. Ὁ Πλήθων δὲν τονίζει τοῦτο ἰδιαίτερος, τὸ προϋποθέτει ὅμως, ὅταν ὁμιλῇ περὶ τῆς ἀρετῆς εἰς ἐνικὸν ἀριθμὸν. Εἶναι εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῆς αὐτῆς γνώμης πρὸς πάντας σχεδὸν τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους μέχρι τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ, ὁ ὁποῖος λέγει: «Ἔστι δὲ ἀρετὴ, μία μὲν ἡ γενικὴ, πολλὰ δὲ αἱ κατ' εἶδη διαιρούμεναι»². Ἡ μία ἀρετὴ διακρίνεται εἰς τὰ μόρια αὐτῆς, εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἀρετάς. Τούτων κατονομάζει ὁ Γεμιστὸς τέσσαρα ὡς τὰ «μέγιστα μόρια» ἢ τὰς «γενικὰς» ἀρετάς. Αὗται εἶναι ἡ φρόνησις, ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ σωφροσύνη. Αὗται πάλιν διακρίνονται εἰς «εἰδικὰς» ἀρετάς: «τούτων δ' αὖ ἐκάστου τρία μόρια δεῖν εἶναι»³.

Δὲν θὰ ἐξετάσωμεν εἰδικώτερον, ὡς προείπομεν ἤδη, ἕκαστον μῶριον τῆς ἀρετῆς. Ἐνταῦθα δέον νὰ παρατηρηθῇ μόνον, ὅτι αἱ προμνημονευθεῖσαι τέσσαρες «γενικαὶ» ἀρεταὶ εἶναι αἱ αὐταὶ πρὸς ἐκείνας τῆς ἀρχαιότητος, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος. Πέραν δὲ τούτου, ὅτι κατὰ Γεμιστὸν εἶναι ἴσως δυνατόν νὰ γίνῃ περαιτέρω κατάτμησις καὶ διαίρεσις τῆς ἀρετῆς, ὅτι δηλαδή τὰ λεχθέντα εἶναι «ἐκ πολλῶν ὀλίγα. . . αὐτὰ σχεδὸν τὰ κεφάλαια»⁴.

Ἄς ἴδωμεν τώρα τὴν περὶ δικαιοσύνης διδασκαλίαν τοῦ Πλήθωνος. Εἰς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν Φιλόσοφον ἡ περὶ τῆς «ιδέας» τῆς δικαιοσύνης πλατωνικὴ ἀντίληψις εἶναι ξένη. Ὡσαύτως οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τῆς δικαιοσύνης ὡς συνεκτικῆς καὶ ἐναρμονιστικῆς δυνάμεως τῶν τῆς ψυχῆς μερῶν. Τὴν δικαιοσύνην δὲν θέτει ὁ Γεμιστὸς ὑπεράνω τῶν λοιπῶν ἀρετῶν, ἀλλὰ θεωρεῖ αὐτὴν, ὡς προελέχθη, μίαν τῶν «γενικῶν» ἀρετῶν, ἐν «μόριον ἀρετῆς»⁵. Δυστυχῶς αἱ μαρτυρίαι τοῦ Πλήθωνος, τὰς ὁποίας ἔχομεν

1. Πλήθωνος, Μονωδία α' (PG, 160, 941 A).

2. Μ. Ψελλοῦ, Ἐξήγησις εἰς τὰ Χαλδαϊκὰ λόγια (PG, 122, 1129 C).

3. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 869 A. 880 D. 881 A). Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Μονωδία, β' (PG, 160, 956 A). Βλ. ἀν., σ. 73, σημ. 2 καὶ σ. 106 ἐξ.

4. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 880 B. Πρβλ. καὶ 869 D): «ἐνὸν μὲν καὶ εἰς πλείω τε καὶ τὰ μικρότερα διελεῖν, ἀποχρῶν δ' ἴσως καὶ ἄχρι τοσούτων». Ὁ Ι. Μαμαλάκης, Γ. Γ. Πλήθων, σ. 120, γράφει, ὅτι «τὰ ὀνόματα τῶν ἀρετῶν δειχνουν, πῶς ὁ Γεμιστὸς θέλει νὰ διακηρύξῃ, ὅτι ἐκεῖνος εἶναι ὁ συνεκτικὴς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ὁ τρόπος ὅμως ὅπου σκέπτεται, τακτοποιεῖ καὶ γράφει, δειχνει, πῶς δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὴν ιδέαν τῆς ἐποχῆς του».

5. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 868 D). Βλ. ἀν., σ. 52. Ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων ἦτο «δικαιοσύνης κανὼν», ὅπως λέγει ὁ Ἱερώνυμος Χαριτώνυμος, Ἱμνωδία. . . Γ. τῷ Γεμιστῷ (PG, 160, 808 C). Πρβλ. Γρηγορίου Μον., Μονωδία. . . Γ. τῷ Γεμιστῷ (PG, 160, 816 CD - 817 A). Εἶναι περίεργον καὶ ἀκατανόητον, πῶς παρὰ τὴν τόσῃν ἐκτίμησιν καὶ τὸν τονισμὸν τῆς ἀρετῆς τῆς δικαιοσύνης ἀπὸ μέρους τοῦ

εἰς τὴν διάθεσίν μας ὡς πρὸς τὴν δικαιοσύνην, εἶναι σποραδικαί. Τὰ δύο κεφάλαια τῶν Νόμων του: Γ', 25, «Περὶ δικαιοσύνης» καὶ Γ', 26, «Περὶ εἰδῶν δικαιοσύνης» (Alexandre, σ. 14), τὰ ὁποῖα ἡσχολοῦντο *ad hoc* μὲ τὸ παρὸν ζήτημα, δὲν περιεσώθησαν χάρις εἰς τὴν φροντίδα τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου!

Τὴν δικαιοσύνην ὁρίζει ὁ Λόγιος τοῦ Μυστρᾶ ὡς ἑξῆς: «ἕξις ψυχῆς, σφύζουσα τὸ προσῆκον αὐτῷ ἐκάστῳ ἡμῶν, ὅπερ ἐσμέν, πρὸς ἕκαστον»¹. Ὀλίγον δὲ κατωτέρω ὡς «σωτηρίαν ὁμοίων τούτου αὐτοῦ, οὐτέρ ἐσμεν, πρὸς ἅ ἕκαστον»². Εὐθύς λοιπὸν καταφαίνεται, ὅτι ἡ δικαιοσύνη ρυθμίζει τὰς σχέσεις τοῦ συγκεκριμένου ἀτόμου πρὸς τὸν ἐκτὸς αὐτοῦ κόσμον. Εἶναι ὁ κανὼν, θὰ ἐλέγομεν, καλῆς συμπεριφορᾶς καὶ ἐκτελέσεως τῶν καθηκόντων ἐκάστου. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι δίκαιος, καθ' ὅσον δὲν ὑπάρχει δυσαρμονία εἰς τὰς σχέσεις του πρὸς τὰ ἔξω, πρὸς τὰ ἐκτὸς αὐτοῦ ὑπάρχοντα ὄντα.

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ταχθῇ εἰς ὠρισμένην θέσιν καὶ σχέσιν πρὸς τὸν ἐκτὸς αὐτοῦ κόσμον. Βασικὴ του θέσις εἶναι ἡ ἐξάρτησίς του ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι προῖον τῆς τύχης ἢ τῆς ὕλης, ἀλλὰ δημιούργημα τοῦ Θεοῦ: «Θεοῦ τι ἔργον οὐ πάνυ τοι ἀλλότριον, ἀλλὰ πη οἰκεῖόν τε καὶ ζυγγενές, ἔπειτα μὲν ὁ ῥιὸν ἅλῳν τε ἡμῶν μειζόνων μερῶν τοῦδε τοῦ παντός, ὅλου τε καὶ ἐνὸς ἐκ πολλῶν ὄντος, χώραν ἡντινοῦν ἀποπληρώσων ἕκασταχοῦ, ὡς ἂν ὅτι μάλιστα αὐτῷ τε καὶ τῷ ὄλῳ ἐμελλε συνοίσειν»³. Ἐν συνεχείᾳ παρατηρεῖ ὁ Πολύτωρ τοῦ Μυστρᾶ, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐγκαταλείπωμεν τὴν χώραν, εἰς τὴν ὁποῖαν μᾶς ἔταξεν ὁ Θεός, ἀλλὰ νὰ μένωμεν, ἐφ' ὅσον τοῦτο εἶναι δυνατόν, καὶ ἐκπληρώνωμεν τὸ πρὸς αὐτὴν καθήκον. Τοιουτοτρόπως ὁμολογοῦμεν καὶ διακηρύσσομεν, αὐτὸ, τὸ ὁποῖον εἴμεθα, καὶ ἐνεργοῦμεν «κατὰ φύσιν»⁴. Αἱ σχέσεις μας εἶναι

Γεμιστοῦ, ὁ *Εὐάγ. Σαββόπουλος* (Ὁ Γ. Γεμιστὸς Πλήθων. Ἡ ἐποχὴ του καὶ ἡ ἐποχὴ μας, Πειραιεὺς 1961, σ. 32) κατηγορεῖ αὐτόν, ὅτι «ἐγκατέλειψε ἀθάνατες ἀρχές», μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὴν δικαιοσύνην.

1. *Πλήθωνος*, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 868 D - 869 A). Πρβλ. καὶ (869 C): «σωτηρία ὁμοίων τούτου αὐτοῦ, οὐτέρ ἐσμεν πρὸς ἅ ἕκαστον». (865 B): «τὸ προσῆκον αὐτῷ ἐκάστῳ ἡμῶν, ὅπερ ἐσμέν πρὸς ἕκαστον ἀποδιδούσα». Τοῦ αὐτοῦ, *Μονωδία β'* (PG, 160, 956 B): «δικαιοσύνης ὅρος κυριώτερος. . . τὸ κακὸν μὲν μὴ δέ ν᾿ ἀπώποτε ἐργάσασθαι ἐκόντα εἶναι, ἀγαθὰ δὲ συχνούς». Ἐπεξηγῶν ταῦτα ὁ *Taylor*, G. *Pletho as a moral philosopher*, σ. 94, λέγει, ὅτι ἡ δικαιοσύνη κατὰ τὸν Πλήθωνα ἀσχεῖται «in relation to other men».

2. *Πλήθωνος*, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 869 C).

3. *Πλήθωνος*, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 868 CD).

4. Λαμβανομένου τοῦ σημείου τούτου ὑπ' ὄψιν, εἶναι δυνατόν νὰ ἐπαναλάβῃ καλεῖς τὴν διαπίστωσιν τοῦ *Schulze*, *Geschichte d. Philosophie*. . . , σ. 220: «Die Übereinstimmung des menschlichen Verhaltens mit dem göttlichen, ewigen Gesetz ist bei ihm (sc. Plethon) wie bei den Stoikern der Kern aller Tugend».

ποικίλαι, καθότι ποικίλαι εἶναι καὶ αἱ μορφαὶ ἐπικοινωνίας καὶ ἐπαφῆς μας πρὸς τὸν ἔξω κόσμον, ἦτοι ὡς μέλη ἐνὸς ἔθνους, μιᾶς πόλεως, ἐταιρείας, γειτονείας, οἰκογενείας κλπ. Πρὸς ἅπαντα ταῦτα ὀφείλομεν νὰ ἀποδώσωμεν «τὰ προσήκοντα ἐκάστοις». Τότε ἐπιτηδεύομεν τὴν ἀρετὴν τῆς δικαιοσύνης.

Ὑπὸ τὴν προοπτικὴν ταύτην, ὅτι ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἡ ἀποδίδουσα τὸ προσήκον εἰς ἕκαστον τῶν ἐκτὸς ἡμῶν ὄντων, εἶναι δυνατόν νὰ διαιρεθῇ εἰς «ὁ σ ι ὅ τ η τ α», καθ' ὅσον ρυθμίζει τὰς σχέσεις μας πρὸς τὸν Θεόν, εἰς «π ο λ ι τ ε ῖ α ν», καθ' ὅσον διακανονίζει τὰς σχέσεις μας πρὸς τοὺς ἄλλους πολίτας καὶ πρὸς τὴν πολιτείαν, κυρίως εἰπεῖν «πρὸς τὰ κοινά», καὶ εἰς «χ ρ η σ τ ὅ τ η τ α», καθ' ὅσον διέπει τὰς ἰδιωτικές μας σχέσεις πρὸς τοὺς συνανθρώπους μας¹.

Καὶ περὶ μὲν τῆς «πολιτείας» ἐλέχθησαν ἱκανὰ ἀνωτέρω². Ὡς πρὸς τὴν ἀρετὴν τῆς «ὁσιότητος», τῆς ρυθμιζούσης τὰς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, ὁ Πλήθων οὐδὲν νέον προσέθεσεν εἰς αὐτήν. Ἡ ἐν λόγῳ ἀρετὴ ἀπαντᾷ ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν καὶ χρῆσιν καὶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Πλάτων θέτει εἰς τὸν Πρωταγόραν (349 Β 1 ἐξ.) τὴν ὁσιότητα μετὰ τὴν δικαιοσύνην, ὡς ἐν πέμπτῳ μόριον τῆς ἀρετῆς, διὰ νὰ ἐξάρῃ προδήλως τὴν σπουδαιότητά της. Εἰς ἕτερον χωρίον ὀρίζει ταύτην ὡς «ἐπιστήμην αἰτήσεως καὶ δόσεως θεοῖς»³. Τὸν αὐτὸν περίπου ὀρισμὸν δίδουν καὶ οἱ Στωικοί: «ἐπιστήμη παρεχομένη πιστοὺς καὶ τηροῦντας τὰ πρὸς τὸ θεῖον δίκαια»⁴. Πρόκειται διὰ τὴν ἀρετὴν, ἡ ὁποία καθορίζει καὶ διέπει τὰς σχέσεις μας πρὸς τὸ θεῖον, μᾶς κάμνει πιστοὺς καὶ μᾶς ἐπιβάλλει τὴν τήρησιν τῶν πρὸς τὸ θεῖον δικαίων. Τὰς αὐτὰς σχέσεις ρυθμίζει ἡ «ὁσιότης» καὶ εἰς τὸν Πλήθωνα. Ἀναφέρεται, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, «ἐπὶ τοῖς πρὸς τὸ θεῖον»⁵. Συγκεκριμένως μᾶς «παρασκευάζει» καλῶς πρῶτον «πρὸς τὴν τοῦ θεοῦ θεραπείαν τε καὶ κοινωνίαν. . . κοινῇ καὶ ἰδίᾳ» καὶ δεύτερον δὲν ἀφήνει νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀσκοῦντος

1. Πρβλ. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν, (PG, 160, 869 CD καὶ 877 A).

2. Βλ. ἀν., σ. 52 ἐξ.

3. Πλάτωνος, Εὐθύφρων, 14 C 10. (Πλάτωνος), "Οροι, 415 A 9: «Θεράπευμα Θεοῦ ἀρεστὸν Θεῷ». Περὶ τῆς ὁσιότητος παρὰ Γεμιστῷ βλ. καὶ Taylor, G. Pletho as a moral philosopher, σ. 95 ἐξ.

4. Ἀνδρονίκου, Περὶ παθῶν, 25, 9: SVF, III, 67, 14 ἐξ. Πρβλ. Στοβαίου, Ἐκλογαί, II, 68, 8: SVF, III, 165, 41: «τὴν ὁσιότητα. . . δικαιοσύνην πρὸς θεοὺς». Σέξτου Ἐμπειρικῶ, Πρὸς μαθηματικούς, IX, 123: SVF, II, 304, 22 ἐξ.: «δικαιοσύνη τις οὕσα πρὸς θεοὺς». Βλ. καὶ Μ. Ψελλοῦ, Διδασκαλία παντοδαπῆ, 50 (PG, 122, 720 AB): «ὁσιότης ἡ πρὸς Θεὸν ἐνεργεῖν σπεύδουσα, οἷον ἡ ἀφοσιούσα τὴν τοῦ ἀνθρώπου ζωὴν τῷ Θεῷ».

5. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 869 C).

ταύτην «ἡ ἀνοσιότης καὶ δεισιδαιμονία»¹. Ὁ Θεὸς δὲν ἔχει ἀνάγκην τῆς θεραπείας καὶ λατρείας ἀπὸ μέρους τοῦ ἀνθρώπου, οὔτε ἐπηρεάζεται ἐξ αὐτῶν. Τοῦτο εἶναι ἐν ἐπιγνώσει τοῦ ὁσίου, εἶναι συστατικὸν τῆς ὁσιότητος. Ὁ ὅσιος, καίτοι γνωρίζει τὸ ἀνενδεές καὶ ἀναλλοίωτον τοῦ Θεοῦ, ἐν τούτοις δὲν περιφρονεῖ ὡς «ἀνωφελῆ» «τὰς εὐχάς, καὶ προσκυνήσεις, καὶ ὕμνους, καὶ τελετάς». Δι' αὐτῶν ἀνομολογεῖ καὶ ἀναγνωρίζει, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι τὸ «αἷτιον ἡμῖν τῶν ἀγαθῶν», ὅτι εἰς Αὐτὸν ὀφείλομεν, ὅ,τι εἴμεθα. Τοῦτο εἶναι ἡ βάσις καὶ αὐτῆς τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ἡ «ὁσιότης» εἶναι «προσαγωγή» καὶ «ἀφοσίωσις» πρὸς τὸν Θεὸν καὶ εἶναι στενῶς συνδεδεμένη πρὸς τὴν «θεοσέβειαν» τὴν «εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ νόησιν συντείνουσαν, τὴν μακαρίαν ζωὴν»².

Ἡ «χρηστότης» τέλος εἶναι κατὰ Πλήθωνα τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς δικαιοσύνης, τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ εἰς τὰ «ἰδιωτικά»³, τὰς προσωπικὰς πράξεις. Δὲν εἶναι διάθεσις τοῦ νοῦ, ἀλλ' ἀρετὴ τῆς πράξεως. Ὁ Taylor⁴ μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι «ἡ λέξις χρηστὸς» κατὰ τὸν πέμπτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα συνήθως εἶχε τὴν σημασίαν ἀπλῶς τοῦ «ἀγαθοῦ» καὶ ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὸ «κακός». Παράδειγμα χρηστοῦ ἀνδρὸς ἦτο ὁ Σωκράτης⁵. Εἰς τοὺς Ὅρους λέγεται, ὅτι «χρηστότης (τ.ἔ. ἐστίν) ἀπλαστία ἡθους μετ' εὐλογιστίας· ἡθους σπουδαιότης»⁶. Εἴδομεν ἤδη, ὅτι εἰς τοὺς Στωικοὺς ὑποτάσσεται εἰς τὴν δικαιοσύνην καὶ εἶναι «ἐπιστήμη εὐποιοιτική»⁷. Δοθέντος δέ, ὅτι ἡθος εἶναι «ein Hinauswachsen des Menschen über sich selbst», ὅπως μᾶς λέγει σύγχρονος φιλόσοφος⁸, γίνεται σαφές, διατί ἡ «χρηστότης» ὀρίζεται ὡς «ἀπλαστία» ἡθους καὶ ἐπιστήμη «εὐποιοιτική». Ὁ Πλήθων γνωρίζει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὴν ἔννοιαν ταύτην τῆς ἐν λόγῳ ἀρετῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἐξαρθᾶται οἶονεῖ ἐξ αὐτῆς. Ἡ χρηστότης βοηθεῖ τὸν ἄνθρωπον νὰ εἶναι «εὐκοινωνικώτερος»⁹. Τοῦτο προϋποθέτει τὴν ὀρθὴν ἐκτίμησιν τῶν «ἀδιαφόρων». Τὸν στωικὸν τοῦτον ὅρον δὲν χρησιμοποιοῖ μὲν ὁ Πλήθων αὐτούσιον, πλὴν ὁμῶς ἔχεται αὐτοῦ κατὰ τὸ περιεχόμενόν του. Δι' αὐτὸ καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ δόξα, ἡ ἡδονή, ὁ πλοῦτος, ἡ υἰεία, ἡ νόσος, ἡ μακροβιότης, ὁ θάνατος «καὶ πάντα τὰ τοιάδε, αὐτὰ μὲν καθ' ἑαυτὰ οὐδέτερα οὐτ' ἐ ἀ γ α θ ἄ

1. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 877 C).

2. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 877 D).

3. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 869 D). Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Συμβουλευτικός, 15 (PG, 160, 856 A).

4. Taylor, G. Pletho as a moral philosopher, σ. 97.

5. Πλάτωνος, Θεαίτητος, 166 A 2-3.

6. (Πλάτωνος), Ὅροι, 412 E 6-7.

7. Βλ. ἀν., σ. 109.

8. N. Hartmann, Das Problem des geistigen Denkens, Berlin 1962, σ. 384.

9. Πρβλ. τὴν στωικὴν ἀρετὴν «εὐκοινωνησίαν» ἀν., σ. 109.

οὐ ὅτι κακὰ εἶναι καθάπαξ. Τούτων γὰρ οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς τὴν δὲ τούτων ὁποτέρων χρῆσιν, σὺν μὲν τῷ δέοντι καὶ ἀρετὴν γιγνομένην, ἀγαθὴν τε καὶ εὐδαίμονα ἡμῖν καθίστασθαι, σὺν δὲ κακίᾳ βλαβεράν καὶ κακοδαίμονα»¹. Ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τῶν ὑπαγορεύει καὶ τὴν ὀρθὴν τοποθέτησιν ἔναντι αὐτῶν, κυρίως ὁμῶς τὴν «δέουσαν χρῆσιν».

Ἡ χρηστότης ὡς «εὐκοινωνησία» συνίσταται εἰς τὴν ἡθικὴν ἀρχήν, ὅτι τὸ «καλῶς ποιεῖν» εἶναι «ἄμεινον καὶ θεοειδέστερον» τοῦ «εὖ πάσχειν», ὅπως καὶ τὸ «κακῶς ποιεῖν» εἶναι πολὺ χειρότερον τοῦ «κακῶς πάσχειν»². Ἱεραρχοῦντες ταῦτα ἔχομεν: 1.- Τὸ «καλῶς ποιεῖν» εἶναι προτιμότερον τοῦ «εὖ πάσχειν», 2.- Τὸ «εὖ πάσχειν» εἶναι αἰρετώτερον τοῦ «κακῶς πάσχειν» καὶ 3.- Τὸ «κακῶς πάσχειν» εἶναι ἄμεινον τοῦ «κακῶς ποιεῖν». Εἶναι ἐμφανὲς ἐνταῦθα ἡ προσπάθεια τοῦ Γεμιστοῦ νὰ τονίσῃ τὸν σεβασμὸν τοῦ ἐνὸς ἀτόμου πρὸς τὸ ἕτερον. Ὅταν ἕκαστος προτιμᾷ τὸ καλὸν τοῦ ἄλλου, τότε ἡ κοινωνικὴ ἁρμονία καὶ ἰσορροπία ἀποβαίνει παραδειγματική. Ἐκαστος πολίτης ἔχει τὴν δυνατότητα καὶ πρέπει νὰ «διώκῃ» τὸ «ἄριστον», ὅσον τοῦ εἶναι δυνατόν. Οὕτω πράττων ἕκαστος πρῶτον ἐκλέγει «σωτήρὸς τε καὶ εὐεργέτου τὸ μέρος», δευτέρον ἐνεργεῖ ἐπισταμένως καὶ «ζὺν λόγῳ», τρίτον συντελεῖ ὁ ἴδιος εἰς τὴν ἁρμονίαν τοῦ ὅλου σώματος καὶ δὲν διασπᾷ ταύτην³. Κυρίως, ὁμῶς, εἰπεῖν, ἐνεργῶν κανεῖς τοιοῦτοτρόπως μετέρχεται τὴν ἀρετὴν τῆς χρηστότητος.

Ταῦτα περὶ τῶν μερῶν τῆς δικαιοσύνης. Πρὶν ἡκλειώσωμεν ὁμῶς τὸ παρὸν κεφάλαιον, δεόν νὰ σημειώσωμεν, ὅτι καὶ ἐν προκειμένῳ, ἥτοι κατὰ τὴν ἀσκησιν τῆς ἀρετῆς τῆς δικαιοσύνης, παράδειγμα ἐναργὲς καὶ σπουδαῖον ἔχει ὁ πολίτης τὴν θείαν δικαιοσύνην. Ὁ Θεὸς δὲν χρειάζεται νὰ προσπαθῇ πρὸς ἐπιτήδευσιν τῆς ἀρετῆς τῆς δικαιοσύνης, ὅπως ὁ ἄνθρωπος, διότι ζῇ τὴν δικαιοσύνην ὡς ἕξιν καταστηματικὴν, εἶναι «δικαιότατος καὶ ἀπαράτρεπτος δικαστής»⁴, ἀποδίδων πράγματι εἰς ἕκαστον τὸ ἀναλογοῦν καὶ ἀξίζον μέρος, κατὰ τὰς πράξεις αὐτοῦ. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς θείας δικαιοσύνης εἶναι, ὅτι ἀποδίδει ὄντως εἰς ἕκαστον τὰ «συμφορώτατα» εἰς τὴν ἁρμονίαν τοῦ παντὸς «τὸ τοῦ ὅλου ἀεὶ ἀγαθὸν τοῦ μέρους κατὰ τὸ δικαιοτάτον προτιμῶσα»⁵.

1. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 880 A).

2. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 876 C).

3. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 876 CD). Ἡ ἰδέα περὶ τῆς συνεργασίας τῶν μελῶν τοῦ σώματος ὡς παραδείγματος εἶναι πολὺ παλαιά, πρβλ. Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα, 2, 3, 18. Πολυαίνου, Στρατηγήματα, 3, 9, 22.

4. Πλήθωνος, Μενώδια β' (PG, 160, 857 B).

5. Πλήθωνος, Ἀντιλήψεις (PG, 160, 1006 B). Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Συμβουλευτικός, 15 (PG, 160, 853 D ἐξ.).

3. Ἡ δικαιοσύνη ἐν σχέσει πρὸς τὴν λειτουργίαν τῆς σπουδαίας πολιτείας

Εἶναι συνήθης καὶ γνωστὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου ἡ διάκρισις μεταξὺ τῆς δικαιοσύνης ὡς ἀρετῆς (ἐν ὑποκειμενικῇ ἐννοίᾳ, π.χ. τοῦ δικαστοῦ, καὶ ἐν ἀντικειμενικῇ ἐννοίᾳ, π.χ. τῆς τιμῆς ἐνὸς ἐμπορεύματος) καὶ τῆς δικαιοσύνης ὡς τοῦ μέτρου τοῦ θετικοῦ δικαίου ¹.

Ἀσφαλῶς ὁ Γεμιστὸς δὲν χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους «θετικόν» ἢ «φυσικόν» δίκαιον, ὅπως τοῦτο συμβαίνει ἰδιαιτέρως κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους εἰς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου ². Δὲν πράττει τοῦτο *expressis verbis*, κατὰ τὸ περιεχόμενον ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ ἐπαληθεύσῃ κανεὶς τοὺς ὅρους τούτους. Ἡ ἀρετὴ τῆς δικαιοσύνης ὡς ἀπόδοσις τοῦ προσήκοντος ἐκάστῳ εἶναι μία «κατὰ φύσιν» πράξις ³, ἐν «φύσει δίκαιον», ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Πλάτων ⁴ καὶ μάλιστα οἱ Στωικοί ⁵, τὸ *jus naturale* τοῦ Hugo Grotius ⁶. Ἐκ τῆς δικαιοσύνης, τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀπορρέει τὸ θετικὸν δίκαιον. Διὰ τὸν Πλήθωνα, ὡς καὶ διὰ τὴν στωικὴν ἀντίληψιν, δὲν ὑπάρχει σύγκρουσις μεταξὺ τῆς δικαιοσύνης καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου, διότι ἡ πρώτη εἶναι ἡ βάσις καὶ τὸ μέτρον καὶ ἡ πηγὴ τοῦ δευτέρου. Οἱ «σπουδαῖοι νόμοι», περὶ τῶν ὁποίων συχνάκις ὁμιλεῖ, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἔκφρασις ταύτης, ἀφοῦ ὀρίζουν «ἐκάστοις τῶν τῆς πόλεως μερῶν καὶ ἔθνῶν τὰ αὐτῶν πρᾶττεῖν» καὶ κωλύουν «τῶν μὴ προσήκόντων, πράξεώς τε καὶ ἐπι-

1. G. Radbuch, *Vorschule der Rechtsphilosophie*, Göttingen ³ 1965, σ. 24.

2. Περὶ φυσικοῦ καὶ θετικοῦ δικαίου πρβλ. Κ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι 1954, σ. 15 ἐξ. καὶ 145 ἐξ. Α. Τσάμη, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι 1967, σ. 78 ἐξ. Ἰδιαιτέρως βλ. Κ. Τσάτσου, *Μελέται φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*, ἔκδ. Ἰκαρος, ἐνθα δημοσιεύονται μελέται του τῶν ἐτῶν 1929-1959.

3. Πλήθωνος, Περὶ ἀρετῶν (PG, 160, 868 D).

4. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, ΣΤ, 501 Β 2. Πρβλ. Δεσποτοπούλου, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, σ. 17 καὶ σημ. 1.

5. Περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου παρὰ τοῖς Στωικοῖς, βλ. Α. Lesky, *Zum Gesetzbegriff der Stoa*, ἐν *Gesammelte Schriften*, Bern 1966, σ. 493-505.

6. H. Grotius, *De jure belli et pacis*, I, 1, 10. Πρβλ. *Windelband-Heimsoeth*, *Lehrbuch*. . . , σ. 370: «Was die Vernunft als mit der geselligen Natur des Menschen übereinstimmend und daraus folgernd erkennt, darin besteht das durch keine geschichtliche Wandlung abzuändernde *jus naturale*».

τηδευμάτων»¹. Οἱ «σπουδαῖοι νόμοι», ὡς τὸ σύνολον τῶν ὑποχρεωτικῶν διατάξεων τῶν ὀρίζουσιν ἐκάστοις (τόσον τῷ ἄρχοντι ὅσον καὶ τῷ ἰδιώτῃ, «ἐκάστοις») τὰ ἑαυτῶν καὶ τὸ προσῆκον, εἶναι ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου καὶ ἐννοίας σχεδὸν ταυτόσημοι πρὸς τὸ θετικὸν δίκαιον ὡς τὸ σύνολον τῶν ὑποχρεωτικῶν κανόνων, οἱ ὅποιοι διέπουσι τὸν βίον καὶ τὰς σχέσεις τῶν εἰς κράτη ὀργανωμένων καὶ τῶν μελῶν αὐτῶν πρὸς τε τὰς ἐν λόγῳ κοινωνίας καὶ πρὸς ἄλληλα»².

Σκοποῦντες καὶ κρίνοντας τὰ πράγματα ὑπὸ τὸ πρῆσμα τοῦ ὀργανωμένου κράτους τῆς σήμερον, γνωρίζομεν, ὅτι ἡ λειτουργία του ἀπαιτεῖ τὴν νομοθετικὴν, τὴν δικαστικὴν καὶ τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν. Ἐντεῦθεν θὰ ᾔτο δυνατόν νὰ ἐρωτήσωμεν: κατονομάζει ὁ Λόγιος τοῦ Μυστρᾶ τὰς τρεῖς ἐξουσίας ἢ, ὁρθότερον, προβλέπει ἐν γένει ἀναλόγους ἐξουσίας εἰς τὴν σπουδαίαν πολιτείαν του; Εἰς τὴν παροῦσαν ἐρώτησιν ὑπὸ τὴν τελευταίαν τῆς κυρίως μορφῇ ἡ ἀπάντησις θὰ ἡδύνατο νὰ εἶναι θετική. Ὁ Φιλόσοφος μας ἔχων ἐστραμμένον τὸ βλέμμα πρὸς τὴν ἀρχαιότητα δὲν διεκρίνε μὲν τὴν πολιτείαν ῥητῶς εἰς τὰς τρεῖς αὐτῆς λειτουργίας ἢ ἐξουσίας, καθότι τοῦτο ᾔτο ἄγνωστον καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους «Ελλήνας»³, ἐν τούτοις ὅμως εἶναι δυνατόν ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ «ἀνακαλύψωμεν» ἀναλόγους ἐξουσίας εἰς τὸ ἔργον του. Ἡ διάκρισις τῶν τριῶν ἐξουσιῶν ὑπὸ τὴν σημερινήν τῆς μορφῇ εἶναι, ὡς γνωστόν, ἔργον τοῦ Ἀγγλοῦ φιλοσόφου John Locke (1632-1704), ἐκ τοῦ ὁποίου παρέλαβε καὶ ἐτελειοποίησε ταύτην ὁ Montesquieu (1694-1755)⁴ εἰς τὴν πραγματείαν του «Esprit des lois» (1748). Ἄς ἴδωμεν ὅμως εἰδικώτερον τὰς σκέψεις τοῦ Πλήθωνος.

Οἱ «σπουδαῖοι νόμοι» δὲν εἶναι προῖον τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ὑπὸ τὴν σύγχρονόν τῆς μορφῇ, ὡς τῆς ὁμάδος ἐκείνης προσώπων τῆς προερχομένης ἐκ τῆς ἐλευθέρας ψήφου τοῦ κυριάρχου λαοῦ, ἀλλὰ τὸ ἔργον τοῦ νομοθέτου, ἐνὸς προσώπου, τὸ ὁποῖον εἴτε ἐκλέγεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὁ Λυκοῦργος,

1. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 8 (PG, 160, 848 D - 849 A καὶ C).

2. Μ. Δένδια, Διοικητικὸν Δίκαιον, τ. 1, Ἀθήναι 1957, σ. 7.

3. Πρβλ. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 253. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ γνώμη τοῦ Ἰαμβλίχου, Πυθαγόρου βίος, (30), 172, ἐκδ. Μ. v. Albrecht, Zürich 1963, σ. 172, ὅτι «τὸ νομοθετικόν, δὲ προστάττει μὲν ἂν δεῖ ποιεῖν, ἀπαγορεύει δὲ ἂν μὴ χρῆ πράττειν», εἶναι ἔν «ἄλλο εἶδος δικαιοσύνης», τὸ ὁποῖον μάλιστα «κρεῖττόν ἐστι τοῦ δικαστικοῦ».

4. Πρβλ. Τσάτσου, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία. . . , σ. 253. Β. Ἀντωνιάδου, Ἐγχειρίδιον ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, τ. 3, Κωνσταντινούπολις 1930, σ. 109 καὶ 166. Περὶ τῆς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν βλ. διεξοδικώτερον Κ. Τσάτσου, Πολιτική. Θεωρία πολιτικῆς δεοντολογίας, Ἀθήναι 1965, σ. 167-182.

ὅστις «ἤρέθη ὑπὸ τῆς πόλεως»¹ ὡς νομοθέτης (αἰρετὸς νομοθέτης), εἴτε ἄφ' ἑαυτοῦ προβαίνει εἰς τὴν σύνταξιν καὶ ἔκθεσιν νόμων (θεωρητικὸς νομοθέτης), ἢ ἐφαρμογὴ καὶ θέσπισις τῶν ὁποίων ὁμῶς ἀπαιτεῖ ἐν συνεχείᾳ τὴν ὑπαρξιν φορέως-ἄρχοντος. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ἀνήκουν κατὰ Γεμιστὸν οἱ Ζωροάστρης², Πυθαγόρας, Πλάτων καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην ὁμάδα κατέταξεν ἑαυτὸν καὶ ὁ Φιλόσοφος μας³.

Ἡ πρὸς τοὺς νομοθέτας τρεφομένη ἐκτίμησις ἀπὸ μέρους τοῦ Φιλοσόφου τοῦ Μυστρᾶ ἐνέχει ἰδιαιτέραν σημασίαν δι' ὁλόκληρον τὸ ἔργον του. Ὁ ρόλος, τὸν ὁποῖον διαδραματίζουν οὗτοι ἐν τῇ ζωῇ τῆς πολιτείας, εἶναι ἀναμφιλόγως λίαν βασικός, διότι ἀποβαίνουν οἱ ρυθμισταὶ «τῆς ζωῆς καὶ τῶν δυνατοτήτων ἐκάστου πολίτου νὰ ὑλοποιήσῃ τὴν ἐπιθυμίαν του καὶ γίνῃ εὐδαίμων ἐν τῇ ἁρμονικῇ ζωῇ τῆς εὐνομουμένης πολιτείας. Τὸ ἔργον των διέπει τὸ παρὸν τοῦ ἐκάστοτε κοινωνικοῦ συνόλου καὶ προεκτείνεται εἰς τὸ μέλλον»⁴.

Εἰς τὸ 2ον κεφ. τοῦ Α' βιβλίου τῶν Νόμων (Alexandre, σ. 26 ἐξ.) ἀσχολεῖται ὁ Πλήθων μὲ τοὺς «ἡγεμόνας τῶν βελτίστων λόγων». Εἰς αὐτὸ προβαίνει εἰς σύγκρισιν τῶν ποιητῶν, σοφιστῶν, νομοθετῶν καὶ φιλοσόφων πρὸς ἀλλήλους. Τοὺς ποιητὰς ἀπορρίπτει, διότι «κολακεῖα τε τὰ

1. Πλήθωνος, Συμβουλευτικός, 17 (PG, 160, 856 D).

2. Περὶ τοῦ Ζωροάστρου ἰδιαιτέρως ὡς νομοθέτου κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Γεμιστοῦ, βλ. Νικολάου, 'Ο Ζωροάστρης. . . , σ. 312 ἐξ. Εἰς σ. 313 ὁρθῶς τονίζεται, ὅτι «Ὁ Πλήθων ὁμῶς περὶ τῶν νομοθετῶν ἐν γένει ἐννοεῖ ἀμφοτέρους, τοὺς τε δηλ. θεωρητικούς καὶ τοὺς αἰρετοὺς νομοθέτας». Περὶ τῶν νομοθετῶν ἐν γένει ὡς καὶ τὰ δνόματα τῶν «βελτίστων» κατὰ Πλήθωνα, βλ. Πλήθωνος, Νόμοι, Α', 2, *Alexandre*, σ. 30 ἐξ. καὶ Γ', *Alexandre*, σ. 252 ἐξ.

3. Ὁ Πλήθων συγγράφας τὸ ἔργον του «Νόμων συγγραφή» δὲν ἠθέλησε νὰ μιμηθῇ τὸν Πλάτωνα ἢ ἕτερόν τινα συγκεκριμένον νομοθέτην. Ἐνήργησε μὲ μόνον κριτήριον τὴν τότε πολιτικὴν καὶ ἐν γένει πνευματικὴν κατάστασιν. Εἰς τὴν ἀποσόβησιν τοῦ ἐπερχομένου κινδύνου ἀπέβλεπε κατ' ἀρχήν. Ἡ κρίσις Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Ἐπιστολὴ τῇ βασιλίσσῃ περὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Γεμιστοῦ, *Petit*, τ. 4, 153, 19 ἐξ. (πρβλ. καὶ *Τοῦ αὐτοῦ*, Περὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Γεμιστοῦ καὶ κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς πολυθείας, *Petit*, τ. 4, 162, 12 ἐξ.), ὅτι δὲν ἐνομοθέτησε «καινότερα καὶ μήπω ἐπιδεδειγμένα τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ» εἶναι ἐν πολλοῖς ὀρθὴ καὶ δικαία, διότι πράγματι καὶ εἰς αὐτὸ συμπεριλαμβάνει ὁ Γεμιστὸς κατὰ κύριον λόγον μὲ ἐκλεκτικὴν διάθεσιν, ἀλλὰ καὶ κρίσιν, ἀντιλήψεις τοῦ παρελθόντος, εἰ δυνατόν τὰς ἀρίστας, αἱ ὁποῖαι, πιστεύει, ὅτι θ' ἀποτελέσουν «κτῆμα ἑσσεῖν» τῶν ἐπερχομένων γενεῶν. Ἐντελῶς ἄδικος ὁμῶς εἶναι ἡ κρίσις τοῦ C. Dimaras, Notes sur le tombeau de Gémiste, *LHC* 3 (1938-39) 196, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὸν Γεμιστὸν «Imitateur superficiel de Platon». Ἐπ' αὐτοῦ βλ. πλείονα Νικολάου, 'Ο Ζωροάστρης. . . , σ. 313, σημ. 1.

4. Νικολάου, 'Ο Ζωροάστρης. . . , σ. 313.

πολλὰ χρώμενοι καὶ πρὸς χάριν προσομιλοῦντες ἀνθρώποις, ἀ λ η θ ε ῖ α ς δὲ καὶ τοῦ β ε λ τ ῖ σ τ ο υ ο ὕ π ά ν υ τ ι φ ρ ο ν τ ῖ ζ ο ν τ ε ς». Ὁμοίως τοὺς σοφιστάς, διότι ὅχι μόνον οὐδόλως φροντίζουν διὰ τὴν ἀλήθειαν, «ἀλλὰ καὶ συχνὰ περὶ τὴν ἀφάνισιν αὐτῆς τεχνάζονται», ἔτι δὲ «τὰ μέγιστα ταῖς πολιτείαις λυμαίνονται»¹. Ἀντιθέτως πρὸς αὐτοὺς ἐξαίρεται τὸ θετικὸν καὶ ἐποικοδομητικὸν ἐν τῇ πολιτείᾳ ἔργον τῶν νομοθετῶν καὶ τῶν φιλοσόφων. Ἀμφοτέροι δέον νὰ τυγχάνουν «εὐλαβείας», διότι εἶναι ἐκεῖνοι, παρὰ τῶν ὁποίων «πύθοιτ' ἂν τίς τι ὑγιές». Οἱ φιλόσοφοι κατορθώνουν εὐκολώτερον ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους νὰ γνωρίσουν τὴν ἀλήθειαν, διότι θεωροῦν ταύτην «κεφάλαιον εὐδαιμονίας» καὶ τὴν ἀναζητοῦν «πρὸ πάντων χρημάτων». Οἱ δὲ νομοθέται «ἐπὶ τ ῶ κ ο ι ν ῶ ἄ γ α θ ῶ τοὺς νόμους ἂν τίθεσθαι ἀξιοῦντες, εἰκότως οὐδ' ἂν παντάπασιν αὐτοῦ διαμαρτάνοιεν». Τὸ ἔργον τῶν νομοθετῶν ὀφείλει νὰ ἔχῃ τόσον ὡς κριτήριον καὶ βάσιν ὅσον καὶ ὡς τελικὸν καὶ ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὸ «κοινὸν ἀγαθόν». Ἡ διασφάλις ἀκριβῶς τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ ἀπαιτεῖ τὸν καθορισμὸν τῶν καθηκόντων ἐκάστου, ὥστε ν' ἀποδίδεται τοιοῦτοτρόπως τὸ «ἐκάστοις προσῆκον», ἡ δικαιοσύνη. Ἡ ρύθμισις τῆς ζωῆς τῆς πολιτείας προϋποθέτει κατὰ Πλήθωνα τὸν «σπουδαῖον νόμον», οὗτος δὲ δέον νὰ ἐκφράζῃ καὶ ἀντικατοπτρίζῃ τὴν ἀρετὴν τῆς δικαιοσύνης ὑπὸ τὴν τριμερῆ αὐτῆς διαίρεσιν, ὡς ὁσιότητος, πολιτείας καὶ χρηστότητος. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν θέτει ὁ ἴδιος «ὡς κεφάλαιον ἀπάντων» τῶν σπουδαίων νόμων τὴν ἐξακρίβωσιν «τῆς περὶ τοῦ θεοῦ δόξης»² ὡς τῆς πρώτης ὑποχρεωτικῆς πράξεως κατὰ τὸ νομοθετεῖν. Τοῦτο προσεπάθησε νὰ ἐξακριβώσῃ καὶ εἰς τοὺς Νόμους του κατὰ κύριον καὶ πρῶτον λόγον, τὴν περὶ τοῦ θεοῦ ὁρθὴν δόξαν.

Ταῦτα περὶ τῆς δικαιοσύνης ἐν σχέσει πρὸς τὸ νομοθετεῖν. Οἱ νόμοι ὅμως κατὰ Γεμιστὸν δέον νὰ εἶναι ὅχι μόνον «σπουδαῖοι», ἀλλὰ καὶ «κύριοι»³, ἔγκυροι καὶ πραγματούμενοι καὶ ἐφαρμοζόμενοι. Τοῦτο σημαίνει ἀναλυτικώτερον, ὅτι οἱ νόμοι πρέπει νὰ ἔχουν ἰσχὺν καὶ εὐρίσκουν ἐφαρμογὴν εἰς τὴν ὀργανωμένην πολιτείαν. Μόνον ὅταν οἱ «σπουδαῖοι νόμοι» εἶναι «κύριοι», ἀποβαίνει καὶ γίνεταί ἡ πολιτεία «σπουδαία». Ἀκριβῶς ἡ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων, ἡ ἀπόδοσις καὶ περιφρούρησις τῆς δικαιοσύνης, εἶναι τὸ ἔργον καὶ ἡ ἀποστολὴ τῶν «δ ι κ α ο τ ῶ ν». Εἰδικώτερον ἔχουν

1. Πρβλ. καὶ Πλήθωνος, Νόμοι, Γ', *Alexandre*, σ. 256 ἐξ.

2. Πλήθωνος, Συμβουλευτικὸς, 15 (PG, 160, 853 D): τῆς «δόξης» ταύτης τὰ κυριώτατα στοιχεῖα εἶναι πρῶτον ἡ περὶ ἐνὸς Θεοῦ ἀποφῆς, δεῦτερον ἡ περὶ προνοίας Αὐτοῦ ἀντίληψις καὶ τρίτον ἡ περὶ δικαιοσύνης. Πρβλ. καὶ *Μαμαλάκη*, Ὁ Γ. Γεμιστὸς ἐν Πελοποννήσῳ, σ. 30.

3. Πλήθωνος, Συμβουλευτικὸς, 19 (PG, 160, 857 D).

ὡς καθήκον των νὰ πείσουν ὅλους τοὺς πολίτας τῆς ὀργανωμένης κοινωνίας «ὡς τὸ ἴσον χρὴ ἔχειν, καὶ μὴ πλεονεκτεῖν, μηδὲ τοῖς ἄλλοτρίοις ἐπιβουλεύειν»¹. Πράττοντες οἱ δικασταὶ τοῦτο δροῦν ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἀρετῆς τῆς δικαιοσύνης. Κατ' ἐξοχὴν ὅμως «ἀσκητῆς» τῆς δικαιοσύνης εἶναι ὁ ἄρχων: «κύριοι δ' αὖ γίνονται οἱ νόμοι διὰ τὴν τῶν ἀρχόντων ἀρετήν»². Οἱ ἄρχοντες, συγκεντρώνοντες πᾶσαν τὴν ἐξουσίαν εἰς χεῖράς των, εἶναι οἱ ἐκτελεσταὶ τῶν νόμων. Ἄν οὗτοι δὲν ἐμπνέωνται ἀπὸ ὠραίας καὶ εὐγενεῖς ιδέας, δὲν εἶναι φιλόσοφοι καὶ δὲν ἐνδιαφέρονται διὰ τὸ «δικαίον καὶ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ κοινὸν ἀγαθόν» καὶ τὴν «ἀσφάλειαν». . . τῆς πατρίδος καὶ ἐλευθερίαν», τότε οἱ «σπουδαῖοι νόμοι» δὲν καθίστανται «κύριοι» καὶ τὰ «πάντα εἰκῇ καὶ ἀδιάκριτα φύρονται»³.

Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Γεμιστὸς θέτει εἰς τὸ ἀνωτέρω χωρίον εἰς πρώτην θέσιν τὸ «δικαίον», ἥτοι τὴν δικαιοσύνην. Αὕτη εἶναι ὁ καθρέπτης, πρὸς τὸν ὁποῖον δέον νὰ βλέπουν ἀνελλιπῶς οἱ ἄρχοντες, ὥστε νὰ μὴ κάμνουν κατάχρησιν τῆς ἐξουσίας των, ἀλλ' ἀναδεικνύονται καὶ αὐτοὶ μετὰ τῶν νομοθετῶν καὶ τῶν δικαστῶν ὑπηρέται καὶ ἐνσαρκωταὶ καὶ θεραπευταὶ τῶν κελυσμάτων τῆς Θέμιδος.

1. *Πλήθωνος*, Συμβουλευτικός, 19 (PG, 160, 849 BC). Ἔσχεν ὁ Πλήθων δικαστικὰ καθήκοντα ἐν Μυστρᾷ; Οἱ χαρακτηρισμοὶ τοῦ Γεμιστοῦ ὡς «προστάτου τῶν πατρῶων νόμων» καὶ «προστάτου τοῦ τῶν Ἑλλήνων μεγίστου δικαστηρίου», *Γρηγορίου Μον.*, Μονωδία (PG, 160, 817 AB) ὠδήγησαν εἰς τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Πλήθων ἤσκει ἐν Μυστρᾷ ἰδιαίτερον δικαστικὸν λειτουργημα. Τόσον τοὺς συμφωνοῦντας πρὸς τοῦτο, ὅσον καὶ τοὺς ἀντιτιθεμένους ἀνευρίσκει κανεὶς εἰς τὴν μελέτην μου, *Νικολάου*, Ὁ Ζωροάστρης. . . , σ. 314, σημ. 1. Εἰς τοὺς συμφωνοῦντας δέον νὰ συγκαταλεχθῇ καὶ ὁ *Βακαλόπουλος* (Ἱστορία. . . , τ. 1, σ. 217). «Πάντως (βλ. *Νικολάου*, αὐτόθι), αἱ ἐκφράσεις τοῦ Γρηγορίου εἶναι δυνατὸν ν' ἀπεικονίζουσιν ἀπλῶς τὴν θεωρητικὴν περὶ τοὺς Νόμους ἐνασχόλησιν τοῦ Πλήθωνος καὶ τὴν βαθεῖαν πρὸς τοὺς νομοθέτας ἐκτίμησίν του. Δυστυχῶς αἱ πηγαὶ δὲν μᾶς βοηθοῦν, ὥστε ν' ἀποφανθῶμεν μετὰ βεβαιότητος».

2. *Πλήθωνος*, Συμβουλευτικός, 19 (PG, 160, 857 D).

3. *Πλήθωνος*, Συμβουλευτικός, 19 (PG, 160, 857 CD).

Ἐπίλογος

Ὁ θεῖος Δημιουργὸς προβαίνει κατὰ τὴν πλατωνικὴν τοῦ Τιμαίου κοσμογονίαν εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ σύστασιν τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ἔχων προσηλωμένον τὸ βλέμμα του διαρκῶς πρὸς τὸν αἰώνιον κόσμον τῶν ιδεῶν. Ἐν ταύτῳ ὅμως δὲν παραθεωρεῖ τὸ ζοφῶδες βασίλειον τῆς ἀνάγκης, ἐνθα ἡ ὕλη ὡς «ἄτακτος» δύναμις караδοκεῖ καὶ εἶναι ἐτοίμη πρὸς ἀντενέργειαν. Ὁ Πλήθων ἔχει καὶ αὐτὸς τὸ βλέμμα του ἐστραμμένον πρὸς ἓνα κόσμον ἰδεατὸν, ὅταν γράφῃ περὶ «πολιτείας τῆς ἀρίστης». Ὁ κόσμος οὗτος, χωρὶς νὰ ἀρνηται παντελῶς τὸν ἰδεατὸν τοῦ Πλάτωνος κόσμον, εἶναι τὸ consensus omnium «τῶν τὰ βέλτιστα ἀεὶ φρονούντων» καὶ «εὐδοκιμωτάτων» φιλοσόφων. Εἰς αὐτοὺς ἀναζητεῖ καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀρύεται τὴν «κρατίστην δόξαν», τὴν ὁποίαν θέτει ὑπὸ «τὸ θεϊότατον τῶν ἡμετέρων κριτηρίων», τὸν λογισμόν. Ἐν ταύτῳ ὅμως δὲν παραβλέπει τὸν ἐπικείμενον κίνδυνον. Προειδοποιεῖ καὶ προσπαθεῖ νὰ δώσῃ λύσιν τοῦ προβλήματος διάφορον τῶν ἐπιχειρουμένων. Αἱ ἰδέαι του δὲν διακρίνονται διὰ πολλὴν πρωτοτυπίαν, εἶναι τὸ ἀμάλγαμα τῶν πολυειδῶν καὶ ποικίλων γνώσεών του.

Καίριαν θέσιν εἰς τὸ ὅλον φιλοσοφικόν του οἰκοδόμημα κατέχουν αἱ περὶ πολιτείας θεωρίαι του. Προέρχονται καὶ αὗται ἐκ τῶν ἀνεξαντλήτων γνώσεών του περὶ τῆς ἀρχαιότητος. Μεγαλύτεραν ἀναλογίαν παρουσιάζουν πρὸς τὰς τοῦ Πλάτωνος. Δὲν εἶναι ὅμως ἀντιγραφή των. Ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ Πλήθωνος εἶναι ἐν προκειμένῳ ἀξιοσημείωτος. Τὸ πολιτικὸν σχῆμα, τὸ ὁποῖον προτιμᾷ, εἶναι ἡ πεφωτισμένη μοναρχία μετ' ἀρίστων συμβούλων καὶ «σπουδαίων» καὶ ἐγκύρων νόμων. Δέχεται ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὴν τριμερῆ τῆς πολιτείας διάκρισιν. Ἡ ἀπ' εὐθείας ἐξάρτησίς του καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος εἶναι προβληματικὴ καὶ δυσἀπόδεικτος μὲν, δυνατὴ καὶ πιθανὴ ὅμως.

Ἐν κατακλείδι καὶ λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὰ μέχρι τοῦδε γραφέντα, ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἐξετάσωμεν ἀκροθιγῶς μόνον τὸ πρόβλημα: Εἶναι αἱ θεωρίαι τοῦ Πλήθωνος οὐτοπικαί;

Εἶναι γνωστὰ αἱ ἀτέρμονες συζητήσεις, ἂν ἡ πολιτεία τοῦ Πλάτωνος ἔχῃ οὐτοπικὸν χαρακτήρα ἢ ὄχι. Περισσότερον ὅμως γνωστὸς καὶ ἀναντίρρητος καὶ δεδομένος εἶναι ὁ φανταστικὸς καὶ οὐτοπικὸς χαρακτήρ τῶν πολιτειῶν τοῦ Campanella (Civitas Solis), τοῦ Thomas Morus

(Utopia) καὶ τοῦ Bacon (Nova Atlantis). Δι' αὐτοὺς ἴσχυεν ἡ σκέψις, ὅτι ἡ πολιτεία εἶναι ἐν ἔργῳ τῆς ἀνθρωπίνης περισκέψεως καὶ νοητικῆς δημιουργίας πρὸς διευθέτησιν τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων¹. Ἡ διαφόρησαν διὰ τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων, ὅπως αὐτὰ ἐμφανίζονται εἰς τὸν συγκεκριμένον τόπον καὶ χρόνον, hic et nunc, ἐπιζητήσαντες νὰ ἴδουν αὐτὰ καὶ τὴν θεραπείαν τῶν ἐρήμην τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς καὶ ἀνάγκης, ἐρήμην τῶν περιπλοκῶν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου καὶ τῶν δυνατοτήτων ἀντιμετωπίσεώς των.

Εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Πλήθων εἶναι ὁ προσγειωμένος πολυῖστωρ. Βλέπει, λαμβάνει πεῖραν καὶ ζῇ τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του. Δὲν πλάσσει ὄνειρα καὶ δὲν προτείνει μέτρα, τὰ ὅποια θὰ καλύψουν ἀνάγκας μελλοντικὰς ἢ ἐπουσιώδεις. Οὔτε πολὺ περισσότερον ἀνάγκας, αἱ ὅποια ἀποτελοῦν ἐξωραϊσμὸν εἰς τὴν ζωὴν. Ἡ ἀνάγκη, ἡ ὁποία ὑπαγορεύει καὶ κινεῖ τὴν πένναν τοῦ Γεμιστοῦ, εἶναι ἀνάγκη ζωῆς καὶ ὑπάρξεως, ἐπιβιώσεως καὶ διατηρήσεως εἰς τὴν ζωὴν. Ὡστε θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, ὅτι ὡς πρὸς τὰ κίνητρα καὶ τὴν ἀφορμὴν συλλήψεως τῶν περὶ πολιτείας θεωριῶν ὅχι μόνον δὲν κινεῖται ὁ Πλήθων εἰς τὸν χῶρον τῆς οὐτοπίας, ἀλλὰ περισσότερον παντὸς ἄλλου γράφει ἐν ἐπιγνώσει τῶν συγκεκριμένων προβλημάτων καὶ ἀναγκῶν, τῶν ὁποίων τὴν θεραπείαν προτείνει καὶ ἐπιζητεῖ.

Προϋποτιθεμένης τῆς βάσεως ταύτης, πόρρω ἀπέχουν καὶ τὰ προτεινόμενα μέτρα τῆς φαντασίας καὶ τῆς οὐτοπίας. Οὐδεμία τῶν ἰδεῶν του εἶναι βασικῶς ἀνεφάρμοστος. Διὰ τὴν ἐποχὴν του καὶ μάλιστα ἐν ὄψει τοῦ ἐπερχομένου κινδύνου, εἶναι γεγονός, ὅτι ὠρισμένοι θεωρίαι του δὲν ἦσαν εὐκόλως πραγματοποιήσιμοι. Ὡς παράδειγμα ἐπιθυμοῦμεν ν' ἀναφέρωμεν τὴν γενικὴν καὶ ἀξιόλογον πρότασιν τῆς διακρίσεως πάντων κατ' ἀρχὴν τῶν Πελοποννησίων εἰς «εἰσοίσοντας» καὶ «φύλακας». Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ μέτρου τούτου ἀπῆτει, ἂν μὴ τι ἄλλο, καλῶς ὀργανωμένην πολιτείαν, ἡ ὁποία θὰ διέθετε γραφειοκρατικὴν τελειότητα καὶ ἐκτελεστικὴν δύναμιν καὶ ἱκανότητα μοναδικήν.

Πέρα ὅμως τούτου, ὅτι ὠρισμένοι τῶν θεωριῶν του δὲν ἦσαν εὐκόλως ἐφαρμόσιμοι κατὰ τὴν ἐποχὴν του, δεόν νὰ τονισθῇ ἰδιαίτερος, ὅτι αὐταὶ ἐν τῷ συνόλῳ των οὐδὲν τὸ βασικῶς οὐτοπικὸν ἢ μὴ πραγματοποιήσιμον παρουσιάζουν. Ἐξ ἄλλου τὸ γεγονός, ὅτι σχεδὸν πᾶσαι αἱ ἰδέαι του προέρχονται ἐκ τῆς ἱστορικῆς βιωθείσης πραγματικότητος, ἀποδεικνύει τρανῶς τὸ προσγειωμένον καὶ ἐφαρμόσιμον αὐτῶν. Τὰ οὐτοπικὰ συστήματα εἶναι καρπὸς τῆς θεωρίας καὶ τῆς φαντασίας, ἐνῶ τὰ

1. *Windelband-Heimsoeth, Lehrbuch*. . . , σ. 370. Πλείονα περὶ τῶν οὐτοπικῶν πολιτειῶν βλέπε σ. 367 ἐξ.

ἱστορικὰ γεγονότα εἶναι πράξεις, αἱ ὁποῖαι βασικῶς δύνανται νὰ ἐπαναληφθοῦν. Ὁ συγκερασμός, τὸν ὁποῖον προτείνει, τῆς «ἀσφαλεστάτης» μοναρχίας καὶ τῶν «σπουδαίων» καὶ «κυρίων» νόμων εἶναι εἰλημμένος ἐκ τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Οὗτος εἶναι ἡ ἐξιδανίκευσις τοῦ γνωστοτέρου μέχρι τότε ἱστορικοῦ πολιτειακοῦ σχήματος. Τὸ σχῆμα τοῦτο, ἡ «σπουδαία» τοῦ Πλήθωνος πολιτεία, ἐπέπρωτο κατ' αὐτὸν νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ «ὑπὸ πάντων σπουδαζόμενον τέλος τῆς εὐδαιμονίας», τὸ κοινὸν τοῦτο «ἐπιθύμημα» τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ «οὐ ἔνεκα» πάσης πράξεως¹.

---

1. *Πλήθωνος, Νόμοι*, Α', 1, *Alexandre*, σ. 16.

ZUSAMMENFASSUNG

Das politische Denken gehört zu den wesentlichen Kennzeichen der griechischen Philosophie fast seit ihren Anfängen. Das Fragen und Suchen des griechischen Logos im Raum des Metaphysischen bedingt das konkrete ethische und politische Handeln. Die politische Metaphysik gilt als Paradigma für den Staatsgedanken. Georgios Gemistos - Plethon versteht sich als Träger und Fortsetzer der griechischen Denkgeschichte schlechthin. Sein besonderes Verdienst liegt auf dem Gebiet der Staatsphilosophie; sein tiefes und intensives politisches Denken rechtfertigt die Bezeichnung als politischen Philosophen.

Das Hauptanliegen der vorliegenden Arbeit bestand in der systematischen Darstellung seiner Theorien über Staat und Recht einerseits und in der Herausstellung der Beziehungen seiner Gedanken zu dem vorangegangenen politischen Denken andererseits. Im Folgenden zeichnen wir die Hauptmomente unserer Forschung nach.

In der Einleitung wurde festgestellt, daß das Material, welches uns zur Verfügung steht, hauptsächlich aus den beiden Denkschriften des Philosophen «Über die Angelegenheiten im Peloponnes» zu entnehmen ist; seine wichtigste Schrift über die Gesetze («Νόμων Συγγραφή») ist uns bruchstückhaft überkommen, da G. Gennadios Scholarios sie, wie bekannt, verbrannt hat.

Das erste Kapitel hatte als Ziel, kurz die politischen Umstände und die geistigen Strömungen im 14. und 15. Jahrhundert zu beschreiben, weil sie den Hintergrund der politischen Philosophie von Gemistos beleuchten. Die Lage des Byzantinischen Reiches verschlechtert sich zu dieser Zeit fortlaufend. Die benachbarten Völker, wie die Serben, die Bulgaren, vor allem jedoch die Türken, bedeuten eine ständig zunehmende Gefahr, der Byzanz zu widerstehen nicht imstande ist. Daß Konstantinopel erst am 29. Mai 1453 und nicht früher gefallen ist, ist nicht zuletzt auf die Auseinandersetzungen im Lager des Feindes und das Bemühen europäischer Mächte zurückzuführen. Außer den politischen Mißständen wird Byzanz von geistigen und ideologischen Gegensätzen er-

schüttert. Der Hesychastenstreit im 14. Jahrhundert, der vornehmlich eine kirchliche Angelegenheit war, die mit der Verurteilung der Gegner des Palamismus und der Heiligsprechung des Mönches Gregorios Palamas endete, bildet – wie auch früher beim Bilderstreit – den Zusammenstoß zweier Welten: des orthodoxen mystischen Geistes der Östlichen Kirche und der progressiven, säkularisierten Tendenzen in Byzanz; diese Spaltung in zwei Gruppierungen, die auch unterschiedliche philosophische Ansichten vertraten, bleibt in etwa bis zum Fall von Konstantinopel bestehen und wird dadurch größer, daß sie die Abwehr der Türken auf verschiedene Art erhofften: Einigung mit der Römisch-katholischen Kirche und Hilfe vom Westen hieß es für die Letzteren, Ablehnung der Union und Beibehaltung des Orthodoxen Glaubens für die Ersten. Unter diesen gab es eine breite Schicht, die sich mit dem Gedanken abgefunden hatte, in einem Orthodoxen Staat unter türkischer Herrschaft zu leben, andere wiederum, die sich bemühten, die Orthodoxen Völker im Balkan zu organisieren und gegen die Türken zu kämpfen.

Georgios Gemistos, der diese Entwicklung wahrnimmt und selbst oft von der großen bevorstehenden Gefahr spricht, schlägt einen eigenen Weg vor. Für ihn ist die Rettung von der Reorganisation, Umgliederung und Neuordnung der byzantinischen Gesellschaft zu erwarten; die Lösung findet sich «inter muros» und besteht in der in vielem gründlichen Änderung der Staatsform und der Menschen selbst und in der näheren Verbindung und Inbezugsetzung zum klassischen griechischen Altertum. Die Meinung, daß Plethon eine organische Fortsetzung und Vervollkommnung der Bewegung von Barlaam – dem heftigen Gegner von Palamas – darstellt, erweist sich in ihren wesentlichen Punkten als nicht haltbar: Barlaam blieb Christ und wurde sogar Bischof, während Plethon das Christentum abgelehnt hat; Barlaam befürwortete das lateinische Bündnis und erhoffte daher die Bekämpfung der Türken, während Plethon gegen die Lateiner war, im Konzil von Ferrara - Florenz zu den Anthenotikern zählte und die Rettung des Reiches in einem eigenen Vorschlag sah. Auf Grund seiner eklektischen Tendenz im philosophischen Ringen übernimmt der Philosoph von Mistra Elemente sowohl von Barlaam als auch von Palamas. So bejaht er einerseits die Auffassung, daß man im Einen (Gott) die Energeia vom Wesen nicht unterscheiden darf,

andererseits jedoch läßt er in der Gotteserkenntnis palamitische Züge durchschimmern.

Danach wurde der Begriff πολιτεία untersucht, der durch die Jahrhunderte hindurch mehrere Bedeutungen und Nuancen aufzeigt. Seine Hauptbedeutung ist die des staatlichen Schemas und der politischen Ordnung, nämlich jener organischen gesellschaftlichen Wirklichkeit, die von Gesetzen geregelt wird und bestimmte Zwecke verfolgt. In diesem Sinne wurde das Wort nicht nur von den großen Philosophen Platon und Aristoteles, sondern auch von Gemistos verwendet und ist gleichbedeutend mit πολίτευμα. Es ist darüber hinaus sehr interessant, hier zu bemerken, daß der Terminus Politeia bei Plethon einen Teil der Tugend Gerechtigkeit ausmacht, und zwar jenen, der das Verhalten des Bürgers πρὸς τὰ κοινὰ bestimmt. In diesem Fall entspricht Politeia der πολιτικὴ (ἔξις, ἀρετή, τέχνη, ἐπιστήμη) von Platon und Aristoteles und ist die klare sprachliche Entwicklung jener Bedeutung, die die Bestimmung des Wortes von Plutarch als «βίος ἀνδρὸς καὶ τὰ πολιτικὰ πράττοντος» und seinen Gebrauch bei den Kirchenvätern als die tugendhafte Lebensweise verbindet. So ist die Politeia die Tugend des guten Bürgers, eine Bedeutung, die auch in der neugriechischen Sprache heute vorkommt.

Was die Entstehung des Staates – der Politeia in ihrer Hauptbedeutung – anbelangt, so lehrt er, in Anlehnung an das klassische Wort von Aristoteles über den Menschen als «φύσει πολιτικὸν ζῷον», daß der Mensch πολίτης und kein μονωτής (Einzelgänger, Abgesonderter) zu sein hat. Wie Aristoteles so bringt auch Plethon anschließend den Vergleich mit dem «Staat» der Bienen; seine Entstehung ist eine logische Handlung. Der Logos, der für Platon bei der Gründung des Staates eine entscheidende Rolle spielt, wird ebenfalls von Gemistos angepriesen und als Kriterium zur Entstehung der Politeia angesehen. Der Grad der Teilhabe an dem Verstand bzw. der Seele ist ein wesentliches Merkmal und qualitatives Maß jeglicher gesellschaftlichen Ordnung; und in entgegengesetzter Reihenfolge: der Grad der gesellschaftlichen Ordnung ist quantitatives Maß der Vervollkommenung der verschiedenen Wesen. So gesehen muß man zunächst differenzieren zwischen den Gesellschaftsgraden der verschiedenen Tiergattungen unter sich; von diesen wiederum unterscheidet sich die Vergesellschaftung der Menschen. Aber über den Menschen gibt es noch andere Wesen – gemeint sind hauptsächlich die Götter –, die eine

bessere gesellschaftliche Ordnung aufzuweisen haben. Es handelt sich hier um die politische Metaphysik.

Die Zweckursache zur Entstehung des Staates ist für Platon der nicht vorhandenen Autarkie des Individuums zuzuschreiben. Das Beheben der vielseitigen Nöte des Individuums, von den materiellen bis zu den geistigen, führt zur Gründung der Politeia. Über dies hinaus jedoch verfolgt der Staat das Wohlleben («εὖ ζῆν») der Bürger, wie Aristoteles hinzufügt, welches wiederum mit der guten Handlung, der Tugend, identisch ist. Auch für Plethon hat der Staat als Zweck das Wohlleben der Menschen. Jede einzelne private oder öffentliche Tat der Menschen hat sich nach dem möglichst besten und glücklichsten Leben zu richten. Als Musterbeispiel dafür gilt der Staat der Götter. Dieser an sich alte Gedanke macht gewiß einen großartigen Eindruck, hält aber einer Kritik nicht stand. Realistischer klingt seine Theorie, die vom Bürger verlangt, den eigenen Nutzen dem der Gesellschaft aufzuopfern. weil das Wohlergehen der gutorganisierten Gesellschaft auch das des Individuums impliziert. Im Gegensatz hierzu folgte für Platon der gemeinsame Nutzen dem des einzelnen Bürgers.

Ein besonderes Problem bildet hier die Frage, ob der Philosoph von Mistra die Gründung eines Staates nur im Peloponnes bezweckte, wie manche Forscher behaupten, oder die Rettung des ganzen Reiches beabsichtigte, was als These bisher oft aufgestellt wurde und wir zu beweisen versucht haben. In seinen Theorien sieht Plethon nicht nur die Rettung von ganz Byzanz, sondern auch die Richtlinien jeglicher künftigen Politeia der Menschheit. Die Befestigung und Rettung des Peloponnes sah er als die vorrangigste Aufgabe und den wichtigsten Schritt zur Verwirklichung seiner umfassenderen Pläne an.

Von den verschiedenen Staatsformen, die Platon genannt und Aristoteles systematisch geordnet hat, erwähnt Gemistos die Monarchie, die Oligarchie und die Demokratie, nämlich jene Staatsarten, die Platon in *Politikos*, 291 Cf. aufführt und Plutarch in seiner besonderen Schrift «Über Monarchie, Demokratie und Oligarchie» behandelt. Da von den zwei Kapiteln seiner *Nomoi*, die speziell die Politeia und das Schema der Politeia zum Gegenstand hatten, bis jetzt nichts bekannt ist, fällt es uns schwer, Näheres über die Beziehung Plethons zu Platon bzw. Plutarch auszusagen. Vermutlich geht es hier um allgemeine Kenntnisse des Philosophen.

Seinen Vorzug schenkt Gemistos der Monarchie, weil sie sich historisch als die sicherste und beste erwiesen hat und von den «wichtigsten Denkern» positiv bewertet wurde. Dieser sozusagen «Idealstaat» von Plethon ist die Mischung des platonischen Gedankens, daß die Führer («ἄρχοντες») philosophisch gebildet sein sollen, und der spartanischen Politeia mit gemilderter Härte. Dieser Staat ist das persönliche Gebilde Plethons, welches sich vom platonischen Idealstaat in vielem unterscheidet und den Anforderungen seiner Zeit angepaßt wurde. Seine Verwirklichung setzt jedoch große und tiefgreifende Änderungen voraus. Was er aufschreibt und vorschlägt, sind nur Richtlinien, das Wichtigste («κυριώτατα»).

Es ist für Platon ein charakteristisches Wort, daß die Führer «königliche Männer» und «Philosophen» sein sollen, daß sie die Beauftragten der Idee des Guten sind. Gewisse Analogien und Ähnlichkeiten zu dieser platonischen Vorstellung hat auch die Auffassung Plethons. In Anbetracht der wirklichen Situation der damaligen Zeit fügt er jedoch den brauchbaren Gedanken hinzu, daß der Führer eine angemessene Zahl guter Berater unterhält, die weder zu den Reichen noch zu den Armen gehören dürfen. Ihr Rat hat dem gemeinen Nutzen zu dienen und soll immer ohne irgendwelche Hemmungen vorgetragen werden. Plethon hat offensichtlich sich selbst als konkretes Beispiel eines Beraters im Peloponnes verstanden. Abgesehen von den Beratern setzt der König kleinere Führer ein. Die Erziehung ist eine *conditio sine qua non* des Führers und die Vorbereitung für den Krieg seine Hauptaufgabe. Seine Alleinherrschaft ist analog zu der metaphysischen Monarchie.

Neben dem Geschlecht der Herrscher («ἄρχικόν γένος») wird von Gemistos in seiner Denkschrift an den Despoten das der selbständigen Arbeiter («αὐτουργικόν») und der Dienenden («διακονικόν») genannt. Diese Dreiteilung von Plethon ist genügend autonom verglichen mit der von Platon (1. Herrscher, 2. Wächter und 3. Ackerbauer und Handwerker). Die «auturgische» Klasse schließt die Ackerbauer und die Hirten ein und ist die größte und notwendigste im Staatsgebäude; aus diesem Stand stammen die Soldaten, für deren Ernährung und die ihrer Familien die übrigen «Auturgoi» Sorge zu tragen haben. In seiner Denkschrift an den Kaiser Manuel, welche nach der Schrift an den Despoten abgefaßt wurde, ist die Dreiteilung Plethons (1. Herrscher, 2. Arbeiter - Steuerzahler und 3. Wächter) mit der Platons verwandter. Erwähnenswert ist, daß in dieser Schrift die Arbeiter - Steuer-

zähler auch Heloten genannt werden. Der Stand der Heloten hat für Gemistos nichts mit der gleichnamigen altspartanischen Klasse zu tun. Nur der Terminus stammt daher. Die Heloten verdienen hohe Achtung, weil sie praktisch die Ernährer aller sind. Den Stand der Sklaven gibt es nicht und der Wechsel besonders in den zwei letzten Klassen ist im plethonischen System durchaus möglich.

Der Philosoph von Mistra hat ebenfalls weder den platonischen gemeinsamen Besitz noch die aristotelische gemeinsame Nutznießung und auch nicht den christlichen Kommunismus vertreten. Sein gesellschaftliches Gebot der Unterwerfung des individuellen Nutzens unter den gemeinsamen ist von einmaliger Relevanz. Das einzige jedoch, was er als Gemeinsames betrachtet, ist das Ackerland; es gehört demjenigen, der es jeweils als erster bebaut. Dieser kann theoretisch jedes Jahr ein anderer sein, viel weniger hat man dabei irgendwelche Vererbungsrechte. Diese Bestimmung zielte lediglich darauf ab, daß das Land nicht unbestellt blieb.

Ein besonderes Verdienst von Gemistos ist die Tatsache, daß er das nationale Bewußtsein des Hellenentums stark erweckte. Von den drei Faktoren in Byzanz (Hellenentum, Christentum, Römentum) hob er insbesondere den hellenischen Charakter hervor. Er wurde dadurch zum Vorläufer des nationalen Geistes, Träger der politischen Idee, daß die Völker und die Menschen durch ihr nationales Bewußtsein am Leben bleiben. Für die Neugriechen bedeutet dies konkret, daß ihre Väter die türkische Herrschaft der vier Jahrhunderte nicht hätten überleben können, wenn der Funke Plethons: «wir sind Griechen» nicht in ihren Herzen aufbewahrt worden wäre.

Der Teil der Arbeit über die Rechtstheorien Plethons ist verhältnismäßig kurz, weil seine Gedanken über das Recht, die wir besitzen, sehr spärlich sind. Für die alten Griechen ist die Gerechtigkeit göttlicher Herkunft. Gottheit des Rechtes ist Themis, die für die Einhaltung des Rechtes nicht nur unter den Menschen, sondern auch unter den Göttern sorgt. Von ihr und Zeus stammt Dike, der Wächter des Rechtes, der das Unrecht straft. Die Gesetze in der griechischen Polis rühren von dem einen göttlichen her. Sie sind für Sokrates der Wille der Götter. Für Platon besitzt die Idee der Gerechtigkeit einen sehr vornehmen Platz in der Ideenwelt; die Gerechtigkeit in der Sinneswelt schafft die Eintracht

zwischen den drei Seelenteilen und ist das Charakteristikum des Philosophen - Basileus. Aristoteles hält sie für eine vollkommene Tugend und unterscheidet sie in *διανεμητική*, insofern sie jedem das Gerechte zuteilt, und in *διορθωτική*, wenn sie die Ordnung wieder herstellt, die wegen der falschen Zuteilung gestört wurde. Die Stoiker sehen in dem Weltlogos die Quelle des Rechtes und der Gesetze; die Gerechtigkeit wird unterteilt in *ὁσιότης* oder *εὐλάβεια* (auf die Götter bezogen), in *χρηστότης*, *εὐκοινωνησία* und *εὐσυναλλαξία* (auf die Menschen).

Gemistos nimmt die Unterteilung der Tugend in die vier bekannten Kardinaltugenden der altgriechischen Philosophie auf. Die Gerechtigkeit definiert er als «ἐξίς ψυχῆς, σφῶζουσα τὸ προσῆκον αὐτῷ ἐκάστῳ ἡμῶν, ὅπερ ἐσμέν, πρὸς ἕκαστον», dies bedeutet, daß die Gerechtigkeit allgemein die Beziehungen des einzelnen Menschen zu der Außenwelt regelt. Er unterteilt sie fast wie die Stoiker: in *ὁσιότης*, sofern sie die Beziehungen des Menschen zu Gott bestimmt, in *πολιτεία*, als die Tugend des guten Bürgers, und in *χρηστότης*, sofern sie die privaten Angelegenheiten der Menschen ordnet. Der Kern der Gerechtigkeit bei Plethon ist, wie bei den Stoikern, die Übereinstimmung des menschlichen Verhaltens mit dem göttlichen, ewigen Gesetz. Gott ist der gerechteste, das Paradigma aller Gerechtigkeit.

Es gibt für Gemistos keine Disharmonie zwischen der Gerechtigkeit und dem positiven Recht, weil sie für das positive Recht die Basis und das Maß bedeutet. Die Gesetze, wie Plethon sie versteht, sind der Ausdruck der Gerechtigkeit; sie schreiben einem jeden (sowohl dem Herrscher als auch dem Bürger) seine Pflicht vor und verbieten das Unrecht. Sie sind das Werk des Gesetzgebers, der hierzu vom Volk gewählt wird oder sich von sich aus damit beschäftigt. Der Respekt von Gemistos den Gesetzgebern gegenüber ist überaus groß; nur ihnen und den Philosophen gelingt die Wahrheitsfindung. Die Gesetze haben also einerseits gewichtig und richtig («σπουδαῖον») zu sein, andererseits aber muß ihnen Geltung verschafft werden. Dies ist die Aufgabe der Richter, die rechtssprechen, vor allem jedoch der Herrscher, die das Recht durchsetzen.

Diese Theorien Plethons entspringen, wie man feststellen kann, der historischen Wirklichkeit. Plethons Bevorzugung der besten Gedanken der vorangegangenen Philosophie und Geschichte verhalf ihm im Großen und Ganzen zu durchführbaren Theorien und

nützlichen Vorschlägen in seiner Zeit. Daß sie nicht in die Tat umgesetzt wurden, beweist nicht ihren utopischen Charakter. Der Vorwurf der Utopie – dies, glauben wir, beweist diese Studie genügend – beruht auf mangelnden Kenntnissen, denn die historischen Ideen und Taten können prinzipiell wiederholt werden.

ΠΙΝΑΞ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ*

Ἀγουρίδης Σ. 64.	Δετζώρτζη Δ. 76.
Ἀθανάσιος ὁ Μέγας 51.	Δημητρόπουλος Π. 54.
Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας 37, 61, 84.	Διόδωρος 82.
Ἀλήμπεης Καραμανίας 35.	Διονύσιος Α΄ 82.
Ἀμαντος Κ. 33.	Διονύσιος Β΄ 82.
Ἀμμαδαῖος 34.	Δίων 82.
Ἀνδρόνικος 53, 109, 115.	Δίων Χρυσόστομος 62.
Ἀντωνιάδης Β. 119.	Δούκας Μιχαήλ 41, 82, 97.
Ἀργυρόπουλος Ἰωάννης 38, 100.	Δουσάν Στέφανος 34.
Ἀριστοτέλης 11, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 60, 61, 62, 67, 68, 69, 73, 74, 75, 84, 86, 87, 92, 93, 94, 107, 108, 109, 110, 111.	Ἐπαμεινώνδας 84.
Ἀρριανὸς 64.	Ἐπίκουρος 54.
Βαγιαζήτ Α΄ 35, 36, 38.	Ἐπίκτητος 64.
Βακαλόπουλος Α. 85, 88, 96, 99, 122.	Ζακυθινὸς Δ. 33, 34, 35, 41, 42, 99.
Βαρλαάμ ὁ Καλαβρὸς 40, 41, 42, 43, 44.	Ζώρας Γ. 41, 42.
Βεζανῆς Δ.Σ. 54.	Ζωροάστρης 38, 55, 57, 58, 62, 69, 71, 76, 91, 110, 120, 122.
Βησσαρίων 65.	Ἡράκλειτος 105, 106.
Βουρβέρης Κ. 98, 107.	Ἡρόδοτος 90.
Γαληνὸς 109.	Ἡσίοδος 65.
Γεννάδιος Σχολάριος 28, 29, 38, 114, 120.	Θεοδωρακόπουλος Ι. 7, 79.
Γεωργούλης Κ. 49, 73, 79, 80, 87, 98, 102, 107.	Θεόδωρος Β΄ 28, 37, 65, 76, 77, 80, 81, 89.
Γιάσπερς Κ. 59.	Θεοδώρου Ε. 109.
Γρηγόριος Μοναχὸς 113, 122.	Θουκυδίδης 90.
Γρηγόριος Παλαμᾶς 39, 40, 44.	Θωμᾶς Ἀκινᾶτος 54.
Δανιηλίδης Δ. 39, 41, 42, 99.	Ἰάμβλιχος 119.
Δένδιας Μ. 119.	Ἰουστινιανὸς Α΄ 109.
Δεσποτόπουλος Κ. 56, 60, 68, 72, 87, 92, 93, 118.	Ἰπποκράτης 109.
	Ἰωάννης Ε΄ Παλαιολόγος 34, 41.
	Ἰωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνὸς 34.

* Εἰς τὸν παρόντα Πίνακα δὲν περιελήφθη τὸ ὄνομα τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος λόγῳ τῆς συχνοτάτης αὐτοῦ χρήσεως. Οἱ ἀριθμοὶ δηλώνουν τὴν σελίδα.

- Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος 36, 37, 38, 41, 100.
 Ἰωάννης Χρυσόστομος 51, 94, 95.
 Καβάκης Ραούλ Δημήτριος 110.
 Καζάκης Ν. 34, 99.
 Καλλιγᾶς Π. 65.
 Καμαριώτης Ματθαῖος 110.
 Κανελλόπουλος Π. 76, 99.
 Καραγιαννόπουλος Ι. 11, 82.
 Κορδάτος Γ. 33.
 Κουέας Σ. Β. 82.
 Κυδώνης Δημήτριος 41.
 Κυδώνης Πρόχορος 40.
 Κωνσταντῖνος ΙΑ' Παλαιολόγος 36, 37, 65, 82, 100.
 Κωσταρᾶς Γ. 109.
 Λάμπρος Σπ. 38, 65, 66, 77, 81, 82, 89, 99, 100, 101.
 Λούβαρις Ν. 74, 75.
 Λυκούργος 119.
 Μάζαρις 65.
 Μαλεβίτσης Χρ. 59.
 Μαμαλάκης Ι. 33, 34, 35, 38, 45, 66, 76, 81, 82, 91, 97, 99, 110, 113, 121.
 Μανουῆλ Β' Παλαιολόγος 28, 35, 36, 41, 42, 52, 76, 91, 99.
 Μᾶρκος Εὐγενικός 45.
 Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος 33.
 Μουράτ Α' 34, 35.
 Μουράτ Β' 36.
 Μπεντρεντίν 97.
 Μπερεκλούτσε 97.
 Μωάμεθ Α' 36.
 Μωάμεθ Β' 37.
 Μωυσῆς 61.
 Νέστλε Β. 74, 79, 87.
 Νικολάου Θ. 38, 55, 57, 58, 62, 69, 71, 76, 91, 120, 122.
 Ξενοφῶν 50, 117.
 Όμηρος 86.
 Όρχαν 34.
 Παπαρηγόπουλος Κ. 95.
 Περικλῆς 49.
 Πλάτων 41, 43, 44, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 87, 88, 90, 92, 93, 94, 97, 102, 106, 107, 108, 110, 113, 115, 116, 118, 120, 123.
 Πλευράκη Στ. 39.
 Πλούταρχος 49, 53, 67, 71, 75, 82, 108.
 Πλωτῖνος 39.
 Πολύαινος 117.
 Πρόκλος 39.
 Πυθαγόρας 55, 119, 120.
 Σαβδόπουλος Ε. 114.
 Σακελλαρίου Γ. 99.
 Σέξτος Ἐμπειρικός 109, 115.
 Σιγισμοῦνδος 35, 36.
 Σοφισταί 55.
 Σπέντζας Σ. 39, 88, 96, 97.
 Στεφανίδης Β. 39, 40.
 Στεφανίδης Δ. 95.
 Στοβαῖος Ἰωάννης 109, 115.
 Στωικοί 53, 54, 62, 108, 109, 110, 111, 115, 116, 118.
 Συρόπουλος Σύλβεστρος 43, 44, 45.
 Σφραντζῆς Γεώργιος 42.
 Σωκράτης 106, 112, 116.
 Ταμερλᾶνος ἢ Τιμούρ 36.
 Τατάκης Β. 66, 99.
 Τζινεῆτ 36.
 Τραπεζούντιος Γεώργιος 42.
 Τσάκωνας Δ. 42, 66, 74, 99.
 Τσάμης Α. 118.
 Τσάτσος Κ. 50, 60, 67, 68, 72, 73, 74, 75, 79, 87, 93, 94, 107, 108, 118, 119.
 Τσέλλερ Ε. 74, 79, 87.
 Τωμαδάκης Ν. 28, 76, 82, 99, 100.
 Φαράντος Μ. 105, 106, 108, 109.

- Φίλιππος Β' 37, 84.
 Φίλων ὁ Ἰουδαῖος 39, 61, 109.
 Χαλκοκονδύλης Λαόνικος 37, 100.
 Χαριτώνουμος Ἰερώνουμος 113.
 Albrecht M. v. 119.
 Alexandre C. 11, 28, 51, 55, 56,
 57, 62, 63, 64, 66, 71, 76, 86,
 101, 110, 111, 112, 114, 120,
 121, 125.
 Andréadès A.M. 96.
 Andreeva M.A. 33.
 Aristoteles 55, 68, 69, 76, 108,
 110, 111, 129, 130, 133.
 Augustin 63.
 Bacon 124.
 Banus y Comas C. 33.
 Barlaam 128.
 Baynes N.H. 96, 100.
 Beck H.-G. 39, 76, 99, 100, 101.
 Bessarion 65.
 Bilinski Br. 71.
 Boll Fr. 39.
 Bréhier L. 33, 99.
 Buckler G. 100.
 Bühler J. 96.
 Campanella 123.
 Charanis P. 33, 35.
 Diller A. 71.
 Dimaras C. 120.
 Dirlmeier F. 108.
 Dölger Fr. 41, 42.
 Dräseke J. 33, 43, 65, 82, 92, 99.
 Drath M. 54.
 Ebers G. 54.
 Ehrenberg V. 105.
 Ehrhardt A. 63.
 Ellissen A. 37, 65, 70, 81, 89, 90,
 91.
 Fallmereyer J. 98.
 Χρήστου Π. 39, 40.
 Χρύσιππος 53.
 Ψελλὸς Μιχαήλ 113, 115.
 Gallaei S. 44, 111.
 Ganshof F.L. 96.
 Gennadios Scholarios 127.
 Gibbons H.A. 33.
 Gill J. 45.
 Gregorios Palamas 39.
 Gregor v. Nyssa 63.
 Grotius Hugo 118.
 Grundmann S. 54.
 Hartmann N. 116.
 Haussig H.-W. 98.
 Heimsoeth H. 60, 74, 79, 87, 118,
 124.
 Heisenberg A. 33.
 Hermann A. 37.
 Herter H. 63, 73.
 Hirschberger J. 59, 68, 74, 79, 87.
 Hirzel R. 105.
 Hume 54.
 Ivánka v. E. 39, 40.
 Jaspers K. 59.
 Johannes Chrysostomus 63, 95.
 Johannes Kantakuzenos 33.
 Jorga N. 33.
 Klein-Franke F. 66.
 Knös B. 76, 100.
 Kranz W. 73, 74.
 Krumbacher K. 33, 98.
 Kunst H. 54.
 Küppers W. 11.
 Lampe G.W.H. 53.
 Laurent V. 43, 44, 45.
 Legrand Em. 110.
 Lesky A. 105, 108, 118.

- Locke John 119.
 Lossky Vl. 39.

 Manuel II. Palaiologos 33, 35, 131.
 Masai Fr. 50, 52, 66, 69, 76, 77,
     84, 110, 111.
 Mensching G. 63
 Merki H. 63.
 Metochites Theodoros 39, 76, 99,
     100, 101.
 Meyendorff J. 39.
 Miller W. 33.
 Mönch W. 57.
 Montesquieu 119.
 Mordtmann J.H. 33.
 Morus Thomas 123.
 Moss H. St. L.B. 96, 100.

 Nikolaou Th. 63, 95.

 Oehler K. 78, 98.
 Oeyen Chr. 11.
 Ohnsorge W. 98.
 Ostrogorsky G. 33, 82.

 Pears E. 33.
 Petit L. 38, 120.
 Plato 39, 55, 63, 69, 70, 73, 76, 80,
     82, 99, 110, 111, 120, 129, 130,
     131, 132.
 Plutarch 71, 129, 130.
 Pohlenz M. 109.
 Praechter K. 79, 87.

 Radbuch G. 118.

 Reichard H. 82, 84, 100.
 Runciman St. 28, 66, 76, 82.

 Sacher H. 54.
 Scazzoso P. 39.
 Schenkl H. 64.
 Schilling O. 95.
 Schultze Fr. 76, 81, 110, 111, 114.
 Silberschmidt M. 33, 35.
 Sokrates 132.
 Solon 63.
 Stein H. 69.
 Stein L. 80.
 Stoiker 114, 133.
 Strabo 71.
 Strathmann H. 50.

 Tatakis B. 39, 99.
 Taylor J. W. 52, 53, 55, 69, 76,
     110, 111, 114, 115, 116.
 Trapp E. 35.
 Tsakonas D. 42.

 Ueberweg Fr. 79, 87.

 Vasiliev A.A. 35, 36.
 Vorländer K. 74, 79.

 Weber M. 96.
 Windelband W. 60, 74, 79, 87, 118,
     124.
 Wolf E. 106.

 Zakythinos D. 65, 76, 96.

Ο ΑΝΑ ΧΕΙΡΑΣ ΤΟΜΟΣ
ΕΞΕΤΥΠΩΘΗ ΕΙΣ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΕΙΣ ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΣΤ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ
ΘΕΡΜΟΠΥΛΩΝ 8 - ΑΜΠΕΛΟΚΗΠΟΙ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ